

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

F 1922/23-140.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.

TARTALOM.

I.	TAINÉ ÉS A MODERN KRITIKA. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i> . . .	321
II.	AESCHYLOS VALLÁSERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN. (II.) — <i>Schneller Istvántól</i>	333
III.	A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE. (III.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	365
IV.	TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS PHILOSOPHIAI VILÁGNÉZET. — <i>Heller Ágosttól</i>	381
V.	A LEGUJABB MŰVÉSZETI TÖREKVESEK. (II.) — <i>Lyka Károlytól</i>	396
VI.	LOMBROSO AZ ASSZONYI BÜNTETTEKRŐL. <i>P.-s.</i>	405
VII.	VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (III.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	422
VIII.	IRODALOM. Tarde és Lacassagne: <i>Archiv de l'anthropologie criminelle.</i> —r—d. — <i>Revue Philosophique.</i> —r.— Max Heinze und Alois Richl: <i>Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie.</i> —r—n. <i>Mind.</i> —r—ó. Jász Géza: « <i>A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre.</i> » —n—d. — Böhm Károly: « <i>Az ember és világa.</i> » —r—n. — Bernát István: « <i>Változások küszöbén.</i> » Dr. B. J. . . .	438

Az «ATHENAEUM» a philosophia és allamtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául;

Megjelen az Akadémia kiadásában 8—10 íves füzetekben, évnegyedenkint: márczius, június, szeptember és december 15-én.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

TAINE ÉS A MODERN KRITIKA.

— Második és befejező közlemény. —

Az «Origines de la France contemporaine» Taine kritikai methodusának minden fény- és árnyoldalát egyesíti magában. Ebben indul ki Taine szelleme arra az új világokat hódító nagy útjára, melynek dicsőségében neve élni fog a késő századok ajkán; de ebben szenved hajótörést rendszere minden gyöngéje is. A mint a munka első részében az «ancien regime» dőzsölő nemességének életmódját az anecdotikus részletek és felvilágosító jegyzetek megdöbbszentő apparatusával tárja fel Taine; éppúgy okolja meg a mű második részében a forradalomra mondott kárhoztató verdict-jét, mely azóta merészen visszhangzott Európaszerte a conservativ eszmék táborában. Megtagadja a forradalomnak minden ideális célját. «A forradalom — úgymond — burkolózzék bár még oly nagyhangú nevek alá, hordozza bár ajkán a szabadságot, egyenlőséget és tesvériséget: alapjában véve a birtokviszonyok felforgatása.» Tehát Taine mindenkifölött kétségbevonja a közérdekre való hasznosságát. Ez a közérdek előtte egy örök szent kötés, melyhez minden francia hozzájárult a maga morzsájával Franciaország fennállása óta, azért e kötésnek érinthetlennel kell maradnia.

Minő szükkeblű utilitarista e szavakban Taine! Milyen pedans tömjénezője a conservativ bourgeoisie önző eszme-

körének! Reá nézve az állam nem egyéb, mint polgárainak hitelezője, éppen úgy, mint a hogy a tehetetlen apa munkaképes fiainak. Mi más ez, mint a világ nagy színjátékának egy szatócsbolt ajtajából nézése, annak a hétköznapi életbölcseiségnek szemüvegén át, melynek józan és szürke morálja a tisztcsaládapák kegyeletes tradíciója. És valóban Taine előtt a historia nem egyéb egy nagy látványosságnál, melynek idegizgató momentumait a vasárnapi galleria filister nézőinek kíváncsiságával zsákmányolja ki, de a melynek benső compositiója, drámai eszméje s egész lélektana holt kincs reá nézve, mert meghaladják közvetlen érzéklései körét.

Az individualizálás erős tehetsége bizonyos határon túl így devalválja a történeti igazság magasabb kriteriumait. Mert a historia, bármily politikai és ethnographiai tagoltságában állítsa is elének az emberi társadalmak szerves eredetét és fejlődését, főszempontja szerint mégis az emberi *faj*, mint egyetemes gyűjtő fogalom története marad, s éppen azért a részletek csak annyiban érdeklik, a mennyiben az általánosban tartalmazvák s annak megértésére szolgálnak, az egyének csak annyiban, a mennyiben mint faj-symbolumok bírnak jelentéssel. A hogy az ember, mint szerves lény változásaiban a halál átmenete nem egyéb, mint az egyén, annak sajátosságai s esetlegességei felszívódása a szervetlen élet állandó typusaiba, éppen úgy a történelem, azaz az ember mint erkölcsi lény változásaiban a múlt éppen nem mint actualis jelenvalóság, hanem mint az események és szereplőik elvont eszményi képe, nem mint állapot, hanem mint folytonosan változó viszonyulat jó tekintetbe. Ez oka annak, hogy a történelem mint tudomány nem zárkozhatik a priori a tények egyszerű conglomeratumai mögé, hanem keresni kénytelen az eseményekben működő erők benső dynamikáját.

És akármilyen mesteri legyen is, azért nem elégít ki p. o. Taine híres jellemzése Napoleonról sem, nagy műve utolsó,

csak három év előtt megjelent részében. Az ő Napoleonja egy olasz condottieri, a Malatesta di Riminik, a milanói Sforzák modern typusa. Képzeltető-e szárazabb, rabulistikusabb álláspont, mint a melyről Taine ítéli meg hőseit, mikor azt kérdi: «Mit nyertek az éppoly hiszékeny, mint lelkes francziák azzal, hogy kétszer ruházták rá a közhatalmat?» Hát a franczia «gloire», hát a nemzeti büszkeség élő tanúságai, melyek egy nagy korszak legendái nimbusával sugározták be a világot? Hát az a mérhetetlen erkölcsi tőke, melyet a nemzetek történetük ideális világából merítenek, s a mely valójuk jobb és nemesebb részét teszi ki? Mindezekkel Taine nem számol; a nemzeti mult geniusa, a köztudat eleven lüktetése az ő hideg, dogmatikus praeparatumait nem hatja át az igazság szellemével.

Robespierre-jei, Tallien-jei, Saint-Just-jei megannyi anatómiai múzeum halvány viaszabjai, holt hüvelyek, tagjaikon a kor jelmeztárának minden dibdájával, agyukban a forradalom idiosynkrasiájával, de psychologialag föl nem fogva, annál kevésbé a phantasia meleg ihletével megteremtve. A historia nagy színjátékához Taine csak a kelléktár kulcsát bírja. Sorvasztó analysise mindent tör, bont, szétzúz és ízekre szed, s aztán mikroskopiomon át hatol be éles szeme a dolgok természetének entomológiájába; de a mit megfigyelése felszínre hoz, az csak holt geologiai képlet, a századok vulcanikus eruptióinak kiégett lávája, organikus élet és tenyészet nélkül. A reactio politikai igazolásának erősebb fegyvertárát nem szolgáltatta még emberi elme a hatalmi áramlatok és legitim törekvések minden árnyalatának kezébe, mint Taine, a hegelista philosophus, abban a korlátolt empirismusban, melynek rabja lett. Az aristokratikus társadalmak, a rang és szellem privilegiumai történetileg szentesítve jelennek meg előtte abban az ítéletben, melyet a régi rendi alkotmányról alkot, a mikor az alsó és közép-

osztályok rúgóját az érdekekben látja, holott ezzel szemben a magasabb osztályokat a büszkeség vezeti, az a büszkeség, mely minden érzéseink közt leghamarább alkalmas a jogoság, lelkiismeretesség és honszeretet erényeivé alakulni át.

Éles szavakkal verte vissza Taine-nek a napoleoni cultus elleni támadását Jerome herceg, abban a röpiratban, melyet a nagy rokon védelmére írt, s mely izekre szedte szét a hamis szempontok ama mesterkéltszövedékét, melybe Taine a maga praeceptor morálját burkolta Napoleon jellemzésénél. A bonapartismus kigyófészke egyszerre sziszszent fel minden oldalról a nyugodt, szenvedélytelen tudós hideg okoskodásaira; feledték, hogy már ő előtte Quinet, Lanfrey s mások is vállalkoztak az ünnevelt colossus megdöntésére s a bonapartismus dogmája megingatására s Mathild hercegnő, ki máskülönben büszke volt rá, hogy Taine-t barátai közé számíthatta, s híres salonja legmeghittebb körében fogadhatta, a munka megjelenése után Taine-hez hajtattott s látogató-jegyét a búcsu jeléül ezzel a rövid felirattal hagyta hátra számára a kapusnál: P. P. C.

Talán alapos azok véleménye, a kik azt hiszik, hogy a történelem magas felfogásán, a mult méltóságán ejtett nem csekély sérelmet képez az író oly tolakodó behatolása alakjainak és szereplőinek intim életébe, mely gyarlóságaik nuditását a sensatio-gerjesztés titkolt célzatával állítja közszemlére. Régi szabókontókból és étlapokból adni össze és vonni ki egy egyéniség szellemi és erkölcsi summáját, oly vállalkozás, melynek a történetírás valódi feladatához semmi köze. Van a mult időknék bizonyos természetes perspectivája, a melyet ha közelebb tolunk az actualis élet látóköréhez, legfeljebb azt kockáztatjuk, hogy elveszítjük szemeink elől a részek harmonikus arányát, a körrajz finomabb nuance-ait s feláldozzuk a benyomás *igazságát* érdekességének. És vajjon nem kötelezi-e tartózkodásra a historia-írót már

maga az a tekintet, hogy szándéktalan tévedéseinek védetlenül van kiszolgáltatva az emberi társadalom egész generációinak emlékezete s az utókor igazságos ítéletéhez való szent és el nem idegeníthető joga, mely cselekedeteikben, eszméikben s abban az egész hatásban, melyet környezetükre gyakoroltak, fennmarad és tovább él az idők végéig.

Mint egy nagy modern iconoclasta, úgy zúzta szét cyclopsi pőrölyével Taine azokat a százados előítéleteket, melyeket a régi iskolák tekintélye féltékenyen őrzött. A hogy a történeti elfogulatlanság nevében a forradalom és a napoleonismus cultusa ellen izent harczot, úgy tépte szét a művészeti kritikában az olasz festészet legendai nimbusát a németalföldi iskolával szemben, úgy játszotta ki Rubenst Rafaellel szemben. A «Voyage en Italié» egyetlen helyéből megítélhetjük Taine egész kritikai álláspontját. Az a hely ez, a hol Rafaelről emlékezik meg, kinek főművét akkor először látta. Csálódva, kijózanodva tért vissza. A «Transfiguratió»-ról beszél. «Hisz-e valamit — kiált föl — Rafael az ő remekművében? Mindenekfölött azt hiszi, hogy szép testállásait csodálnunk szükség». S a «Borgoi tűzvész» előtte nem valódi tűzvész, a népcsődület nem igazi csődület, az emberek nem menekülnek igazán. «Pauvre incendie et bien peu terrible!» — teszi hozzá.

Igaz, hogy Rafaelről való véleménye később némileg módosult, de azért bizonyos, hogy a nagy olasz képíró remekei örökre idegenek maradtak Taine előtt. És miért? Mert Taine lelke mélyéig praedisponálva, szemeiben csak a nyers és durva valóság képével lépett a halhatatlan remekművek elé. Azért hangzik ítélete egészen máskép Michel Angelóról, e szellemóriásról, ki oly közvetlenséggel tudta a való életet szemlélete körébe vonni. «Pour lui, comme pour eux (a görögök) le corps vit par lui même et n'est par subordonné à la tête.»

Hasonló módon, ugyanolyan brusque bátorsággal bánik

el a francia irodalom egyedül üdvözítőnek hitt orthodoxiájával is, hogy az angol irodalomnak gyűjtsön vele tömjént. Nem csekély merészség kellett ahhoz, hogy Taine a francia közvélemény chauvinismusa egyenes kihívásával Shakesperet Racine fölébe helyezze. De ő a tudós rettentetlen erkölcsi bátorságát érezte szívében, s nem törődött azzal, hogy maga ellen zúditja az uralkodó meggyőződések egész ellenséges taborát, a hol arról volt szó, hogy hamis bálványokat döntögessen le agyaglábaikról, s szétfújja a korlátolt elmék sötét babonását.

Nézzük, hogyan írja le pl. Carlyle a Bastille bevételének emlékezetes tényét a maga pathetikus, declamáló modorában, s aztán állítsuk ezzel szembe Taine száraz, regisztráló hangját: «1789. július 14-én — így ír — a Bastilleben két fogoly ült, köztük egy idióta, egy családja kívánatára fogva tartott s négy hamisítás miatt elítélt». E két sorban kegyetlenebb dőfést mér Taine a nagyhangú frázisok szószátyáira mint egész kötetnyi flosculussal. De éppen ily lapidaris egyszerűséggel, a matematika biztos fegyverével sújt le a forradalom előtti monarchia léha sybarita erkölceire is, mikor számszerűleg constatalja, hogy XV. Lajos évi 477 milliót tékozolt el az adozó nép verejtékéből, 2000 lovat tartott, s Pompadour asszony 36 milliójába került.

Mindebben, igaz, semmi politikai tendentia nincs. Elég-szer ismétli Taine, hogy neki politikai nézetei nincsenek, tollát csupán a természetbúvár tudásvágya vezeti. Sőt sohasem is volt képes megérteni, hogy a politikában miként lehet hajlamok szerint foglalni állást. A társadalomról irt művében kiemeli, hogy munkáját nem azért írja, hogy valamely elvet képviseljen és tolmácsoljon benne, hanem hogy ezután igyekezzék megtalálni majd az alapvető elvet. És nem szabad megvonnunk tőle azt az elismerést, hogy reá nézve valóban csak egyetlenegy oldala a dolgoknak bírt értékkel, a

tények; bölcsekedésének, ítéletének egyetlen anyagát a tények képezik, melyeknek buvárlatába előítéletektől homályosulatlán elmével, meg nem kötött kezekkel bocsátkozik bele.

Ámde kérdeni lehet s szabad, vajjon ez a merev tagadása mindannak, a mi az események alakulásaiban a látható tényeken túl esik, nem vezet-e szükségkép oly materialismusra, mely a történelem belső idegéletét, az emberi akarat szabad cselekvőségét sorvasztja el, s a vak véletlent, vagy a tehetetlen fatalismust emeli oltárára, melynek utolsó corollariuma a csöndes resignatio a tények megmásíthatlanságával szemben, s az ember erkölcsi felelősségének elejtése az idők ítélő foruma előtt.

S mert Taine érzi az ebben fölvetett dilemma minden nehézségét, onnan van az, hogy ha egyrészt kegyetlen tévedésnek jelzi is magát a forradalmat, ezt azzal indokolja, mert hite szerint a régi rendszer a nélkül is a legjobb úton volt arra, hogy magát békés úton regenerálja, s Franciaországának sohasem volt jobb nemessége, példásabb papsága, mint az, mely a rémuralom alatt egy fejjel megrövidült.

Sőt tovább megy Taine és nem habozik kimondani, hogy az 1789 glorificálása csak akkor vette kezdetét, mikor már az a nemzedék, mely szemtől szembe látta a forradalom borzalmait, sirba szállt. Ha ők éltek volna, sokkal közelebből ismerték az eseményeket, semhogy elmulasztották volna a maguk értékére szállítani alá a forradalmi történetírás doctrinaire-jeinek magasztalásait. De ők nem éltek már, s a kiadatlan levéltárakban, magán emlékiratokban lappangó írott anyaghoz még sokkal frissebb vér tapadt volt, semhogy valakinek kedve lett volna azokat megbolygatni.

A divatos ünneplés annyi magasztalása, a tudományos proselytismus oly sok diadala után, melyben ez a kétségkívül jelentékeny és termékeny hatású elme részesült, ma már ideje fölvetni a kérdést: vajjon ne léteznék-e a kritiká-

nak magasabb feladata is, mint a mű mögött egyre a szerzőt kutatni s élményeiből construálni műve természetét és jelentőségét? És vajjon nincs-e a phantasiának is komoly értelemben vett hivatása a történetírás művészeténél, a mely kiemelje végre abból a lenézett helyzetéből, a hová Taine és követői száműzték?

Mint a Zola tapasztalati regényeinek, úgy a Taine tapasztalati módszerének is legnagyobb és legsarkalatosabb fogyatkozása, hogy igen csekély bennök a tapasztalat, a dolgok és események subjectiv átérzése. Az, a mit e név alatt árulnak, nem egyéb akadémikus observatió, merő elmélet és reproductio. Mennyire más az igazi nagy moralisták világa, pl. Dickens-é, Macaulay-é, a kiket — ha a szavak nem a reclam czégéreül szolgálának — sokkal több joggal tekintethetnének valódi naturalistáknak is, mint emezeket, kik a társadalom bajait inkább leírni s festeni szeretik, mint orvosolni.

Mindenben concret, mindenben az élet végtelen elaprózásait keresve, Taine meglepte a világot azzal is, hogy egy saját formájára gyúrt Lafontaine-t gyártott magának. Az ábrándozó, naiv phantasiájú mesemondóból egy tudós apologetát, mély értelmű philosophust, majdnem azt mondhatnók egy politikai pamphlettistát csinált. Előtte Lafontaine állatai a versaillesi udvar personificatiói, maga az oroszán, a ki «primam tollit», nem más, mint XIV. Lajos ő felsége. Kissé merész dolog annyi mindent látni egy Aesopus, Phädrus, Babrias és a középkori meseköltők nyomán megírt allegóriában; de hát Taine maga bevallja, hogy ő mindent a saját szemüvegén át néz. Vagy nem azt jelenti-e ez a jellemző észrevétele: «Egy kis jóakarattal Lafontaine-ban oly intenciókat fedezhetünk fel, a melyekkel ő nem bírt». Ez egy hyperobjectiv elme legérdekesebb önvallomása; majdnem ugyanaz, a mit a forradalmi Franciaországról mondott, hogy t. i. az a «fején jár és a lábával gondolkodik»; Taine

épp úgy a fején jár az élet gyakorlati szükségletei, a valóság mindennapi követelményei közepette; gondolatvilágát büszkén távoltage a korszellem egyetemes átlagirányától, s nem törődik a tömegek érzéseivel, eszményeivel a maga zárkózott irodalmi mandarinságában, legfeljebb azért, hogy azokat elítélje, hiábavalóságukat kimutassa.

Különös, hogy mégis éppen neki volt oly hatása összes gondolkodásunkra, hogy Du-Bois Reymond szavait variálva, a ki szerint a XIX. század minden embere voltairianus, a nélkül, hogy tudna róla és akarná, épp úgy korunk minden gondolkozója a többé-kevésbé Taine tanítványa, a nélkül, hogy csak sejtene is. Vannak gondolkozók, kiket, bármily nagyok és jelentékenyek, kiszakíthatunk a század szellemi küzdőteréről, a nélkül, hogy utánok érezhető hézag maradjon; de Taine-t nem lehet elképzelnünk a polgárosulás eszméinek újabb történetéből, neki része volt mindabban a munkában, melyet az emberi szellem évtizedek óta minden téren alkotott, mint egy támasztó oszlopa annak a hídnak, melyen át a fin-de-siècle tudása összes körének harcnyitó útegei a jövő századba felvonulnak.

Nem a systema. hanem a methodus ennek a rendkívüli hatásnak a kulcsa. Nem az, a mit újat és igazat alkotott, hanem a mit a régi megrögzött előítéletekből kiméletlenül kirostált és elvetett. A mit Taine alkotott, írt, vizsgált és kutatott, az voltaképen egy «brutális munka», a maga egészében, a teremtés szervezetlensége, egy felforgatott világ össze-vissza heverő romjai; de kritikai szellemének friss árama az, a mely behatolt a modern tudomány legrejtettebb zugaiba, s mely magvakat hintett el a szellemi művelődés minden barázdáiba, hogy dús tenyészet zálogát hagyja hátra a jövő nemzedékeknek.

Mint bölcsész, Taine az akarat determinismusának híve, s első kovácsolta tömör és jól pengő plastikus jelszavakba

azokat a mély reformeszméket, melyeket a naturalismus iskolája fölvetett, mint a hogy az illó anyagot köti meg a vegyész a szilárd elemek ellenálló tulajdonságaiban. Oly axiomák, mint a mit Zola a Thérèse-Raquin mottójává tett, hogy «a bűn és erény éppoly productumok, mint a cukor és vitriol», hasonlatosak a tisztán vert aranyhoz, mely az igazság elvont értékét a közforgalom eszközeiben sokszorosítja és állandósítja s hozzáférhetővé teszi mindenki előtt. De ebben is, mint a forradalom nagy fossil maradványainak feltámasztásánál, az emberi értelem mechanismusának anatómiai felbonczolása a régi spinozista elméletek fölfrissítésében mint alapgondolat nyer beillesztést hatalmas kritikai rendszerébe.

Taine irodalmi méltatói keveset foglalkoztak eddig azzal a viszonynyal, melyben ez a minden irányban messze kiható elme a vallás kérdéseivel szemben állt. Pedig a «Nouveaux Essai de critique et d'histoire» néhány szép lapon ismertet meg a nagy tudós nézeteivel, melyeket a vallás örök nagy gondolataival való foglalkozás sugalt neki. A «Philosophie Religieuse» című cikkben Taine az igazi bölcs szerénységével ismeri be, hogy a vallás és a philosophia egymást kölcsönösen kizáró képességek és módszerek eredményei s egyik sem tűri a másik gyámkodását vagy útbaigazítását, egyik sem kér vagy ad a másiknak engedményeket. Ha a hit és a malaszt isteni adományok, az észnek nincs joga korlátolni röptüket és javíthatni dogmaikat. Ha a hit és a malaszt kiválasztott lelkekre ruházott kedvezmények, akkor a természeti képességek nem elegendők arra, hogy ily revelációkhoz fölemelkedjünk. Ha Isten kénytelen a lelkeket magához emelni, akkor az onnan van, mert a magukra hagyott lelkek nem bírnak Istenig emelkedni. Abból, hogy a hit és malaszt Istentől választottjainak nyújtott adományok, szükségkép következik, hogy egyedül ők vannak hivatva feltárni az

ember előtt a magasabb világot, s hogy többi képességeink balgán és dölyfösen cselekesznek, ha oly régiókba akarnak behatolni, melyekből ki vannak zárva. Ha ellenben az igazság jellege az, hogy bizonyítékokkal támogatható, s hogy levetkőzte magáról az előítéleteket, s ha hogy elérjük, csendet kell parancsolnunk szíveinknek, le kell csitítnunk lelkesedésünket, hidegen kell szembenéznünk a tényekkel, nem szabad bízni önmagunkban, s csak óvatosan szükség előre nyomulnunk, minden lépésünkre ügyelve, minden pillanatban kételkedve, minden észleletet és törvényt igazolva: akkor a hit és a malaszt veszedelmes tulajdonságok. Megszűnünk hinni bennök, mert hiszünk a tudományban, elejtjük őket, mert azt fogadjuk el. Választani kell tehát a két elv közt, melyek annyira szembe vannak állítva, hogy kifejlődésükhöz egészen különböző alkotású koponyákat kívánnak. «A zsidók — mondta volt szent Pál — csodákat kívántak, hogy higgyenek, a görögök pedig argumentumokat». A zsidó nép hozta létre a vallást, a görög nép a tudományt. Két különböző fajra volt szükség, hogy két ily homlokegyenest ellenkező elvet kifejtсен.

Látjuk tehát, hogy Taine a legrészrehajlatlanabb kritikával szabja ki a hit és tudás határát; hangzatos, de üres materialista metaphysikával nem törekszik a kettő közt kényyszerű összhangzatot hozni létre; ez az álláspont felel meg meggyőződésének, s a mit óhajt, az az, hogy mindkét funkciókör tartsa meg magának módszerét és bizonyítékait.

Utóbbi időben Taine és iskolája Franciaországban nem ritkán volt heves támadásoknak. sőt igazságtalan ócsárlásoknak tárgya. A gyorsan élő ifjú Franciaország bizonyos tekintetben a kritika nagymesterének nyakára nőtt, s új emberek, új eszmékkel és még az övénel is finomabb idegzettel fordultak a Taine kritikai rendszere ellen. «Milyen egyszerű az egész methodus!» — gúnyolódtak sokan Taine túlzó dicsőítése ellen.

«Az ember fölfedezi, hogy Franciaországban bizonyos napon, bizonyos vidéken hogy gondolkoztak és éltek, s ebből aztán levonja a következtetést, hogy abban az órában egész Franciaország úgy élt és gondolkozott». Ebben az ellenvetésben sok az igazság, s éppen azért utóbbi időben legjelesebb tanítványai: egy France Anatole, Paul Bourget, Desjardins stb. túlnőttek rajta. A francia gondolkozás most új áramlatokat követel a politikában, tudományban és irodalomban. Vogüe, egyike Taine legbuzgóbb követőinek, az új-kereszténység propagandáján dolgozik erősen, míg a «feministák», «decadentisták», «symbolisták» és a többi irodalmi és bölcséleti secták egész serege mindinkább messze löki magától a nyers természetesség talaját, hogy a kedély- és idegélet rejtélyes «clair-obscuré»-jébe merüljön el s a spiritualismus álmatag révedezéseiben kutasson új hangulatokat és színeket. És ebben a figyelemreméltó szellemi «revolte»-ban Taine öröke mielőbb veszendőbe megy. Bármily nagy volt is részleges hatása kortársaira; de bölcsészeti iskolát nem hagyott maga után, s e tekintetben a hatás nem volt oly mély, mint e század első éveinek philosophusaié, a kiknek tanait rombadöntötte, a nélkül, hogy másokat állított volna helyökbe. Az emberi természet mélyebb szükségleteinek tanulságos jele, hogy intellectualis életét az empirismus szűk látköre nem elégítheti ki teljesen, s a Taine-isták minden rajongó magasztalása daczára, melylyel mesteröket ünnepezték, immár érezhető a fordulat, mely a theoretikus kritika meddő túltengésének, a hyperobjectivismus száraz és aggódó hüvelyezésének véget vetni lesz hivatva.

Várnai Sándor.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Második közlemény. —

II.

A bűnnek ezen sötét háttéréből annál fényesebben emelkedik ki Aeschylosnak végre mindenek felett győzedelmeskedő, a család alapján nyugvó *erkölcsi világnézete*.

A család, mint a társadalmi élet és polgárisodás őssejtje, az erkölcsi életnek s így az *erénynek* is termő talaja. A családi életben, nevezetesen a házasság megkötésénél egyesülnek ugyanis először a vér által egymással egybe nem függő személyek közös, benső, maradandó életszövetségére. Az érzéki embert vezérlő önzés ösztöne ezzel korlátot nyer, s minél következetesebben érvényesül ezen, a családi élet megalapításával adott elv magában a családi életben: annál inkább győzedelmeskedik a szeretet az önzés felett, annál inkább emelkedik a természet alkotmánya fölé az ethikai életnek szentélye.

A *fejlődés* természetében rejlik az, hogy maga az elv, valamint annak érvényesülése csak lassankint vált tudatossá és hatásossá. Már az érzéki éniség álláspontján megvolt az atyának, mint az erős, hatalmas és magzatait védőnek tekintélye, s ennek megfelelőleg már ez állásponton kifejlődött a megvédett gyermekeknek pietása a szülők, kivált az atya

iránt. Az éniség így ki lett tágitva a magzatokra s viszont a szülőkre, s már most minden e körön belől máson is elkövetett sérelem személyes sértésnek vétetett, s a személyiség természetes szenvedélyének teljes erejével reagált a sértésre s nem nyugodott, míg teljes orvoslást nem lelt a megtorlásban. A vérboszúnak, a *Δίκη* ezen elemi érvényesülésének ez a természetes keletkezése. De másrészt még a házasság alapján rendezett családi, történeti éniség álláspontján is találkozunk a családi élet körén belől oly nézetekkel, melyek csakis az érzéki éniség álláspontján érthetők; így nevezetesen azon nézettel, hogy csak a nő tartozik férjéhez hűnek lenni, hogy a férfi feltétlen ura gyermekei életének is. A házasság kötésével elismert személyi érték gondolata a vérbeliekre önzően kitágítva megvan az első állásponton s nincs még következetesen keresztülvive a másodikon.

Aeschylos erkölcsi álláspontjának emelkedett voltát éppen abban látom, hogy ő a házasság kötésénél föltételezett *személyi érték* gondolatát hátróztottan érvényesíti az éniségnek amaz önző kitágítása ellenében s következetesen alkalmazza azt a család *minden* egyes tagjára és pedig azon czélból, hogy a családra, a házra erkölcsi javak származzanak.

Ezen felfogásunk helyességét igazolja már eleve is azon körülmény, hogy a közelebb kifejtendőket szoros párhuzamba állíthatjuk az első részben mondottakkal.

Láttuk azt, hogy valamint az Orestia tragikus cselekvényének, úgy a Pelopidák szomorú sorsának, mint végre Troja gyászos elpusztításának végső oka mindenütt a *házasságtörés*. A házasságtörésben látja Aeschylos — az annak helyén közelebb kifejtett okoknál fogva is helyesen — az ősbűnt. Ennek megfelelőleg maga a házasság Aeschylosnál erkölcsi szempontból *alapértékű*. Távolság van attól Aeschylos, hogy a természeti világrénddel adott vérazonosságán alapuló,

az Erinysek által oltalmazott viszony erkölcsi jelentőségét kicsinyelné, de határozottan felibe állítja annak a szent hatalmak oltalma alatt álló esküt; de még ennél is feljebbvalónak állítja a házasságot. Míg ugyanis az eskü letevésével csak az egyén vállal személyi értékénél fogva erkölcsi kötelezettséget a multnak vagy jövőnek egy bizonyos tényeért vagy cselekvényeért: addig a házasságban *két egyén* személyi értéke tudatában lép életszövetségre, s kötelezi magát ezen szövetség hű betartására. Így tehát mind a személyi tényezőre, mind tárgyára nézve nagyobb jelentőségű a házasság, s azért is méltán állítja a magasabb erkölcsi világrendet és polgáriasadást hirdető Apollon éppen a vérazonosságból származó kötelezettséget védő Erinysekkel szemben azt, hogy a Δίη még az eskünél is inkább megvédi a házasságot, azon intézményt, melyet Zeus is megszentezett Herával kötött szövetségével.¹ A *kölcsönös hűség* ezen életszövetség természetéből folyó követelmény. S Aeschylos ezen kölcsönös hűség követelményét, a homéri kor, valamint saját kora nézeteitől eltérőleg, a legkomolyabban veszi. A legkedvesebb hír, melyet a nemes nő dicsőségeként² soká távol levő férjének megízenhet az, hogy hű nőt — olyant, minőt elhagyott — találand háza öreként otthonában, ki egyérezelmű férjével, ellenségeivel szemben is, ki önmagához hű maradt s a hosszú időközben hűségének egy pecsétjét sem sérté meg.³ A hűtlen nő ellenben lakol; lakol Klytaemnestra s az elcsábított Helena is, ki iránt különben a chorus éppenséggel sem érdeklődik, s kit a zivataros tenger hullámain, avagy hullámaiban eltemetve látunk;⁴ lakolt és lakol Cassandra, ki Apollónak adott szavát megszegé.⁵ De lakol a *hűtlen férfiú* is, s ez az, a miben Aeschylos komoly erkölcsi felfogása kortársaitól

¹ E. 213. stb. 217., 218.   ² A. 619., 620.   ³ A. 610. stb.

⁴ A. 630. stb.   ⁵ A. 1207., 1211., 1245., 1443.

eltér. A néphitben élő Istenek privát életét ő ugyan nem támadja meg, a mint azt kivált kortársa, Xenophanes tette. Kizárta ezt a drámának istentiszteleti jellege. Azáltal azonban, hogy ő az Isteneket egy magasabb légkörbe emelte, a melyben a privát életnek értelme nincs, hatásosabban, mert positive küzdött azok szerelmi kalandjai ellen. De határozottan rosszalja és elítéli Agamemnonnak Chryseis-szel és Kassandrával való viszonyát. Agamemnon megbecsteleníté ezáltal saját nejét, hűségét megszegé, s e bűnének zsoldját halálában el is veszi.¹ Azon körülmény, hogy Klytaemnestra az, ki e felfogásnak ad kifejezést, nem bizonyít a mellett, hogy ezen felfogás nem Aeschylosé, sőt éppen ellenkezőleg áll a dolog. Midőn Aeschylos az elvetemült farkasszívű nővel festeti a *nőnek eszményi alakját*, s e nőt állítja oda, mint a hűtlenség megtorlóját: bizonyára azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy emez ideál a nőben kiirthatatlan valami, s hogy ezen erkölcsi érzéket még a legmélyebb bukás sem temetheti el. Az erkölcsi érzék ezen elemi nyilvánulásának még magasabb értéket tulajdonít azon vonatkoztatás, a melybe a büntetés ténye a chorus magyarázata szerint, Zeus akaratához jut. Zeus akarata nélkül misem történik, s midőn az így történt, Zeus rendezése következtében történt így.²

A hűség követelménye tekintetében tehát nincs különbség férj és nő között. A hűtlenséget egymástól való bármily hosszú távollét sem menti ki. A követelmény feltétlen, mert a házasság természetével adatott.

De különböző éppen a személyi érték alapján a nőnek és férfiúnak hivatása, állása a családban. A férfiú a tevőleges, a nemző, az éltető elem: a nő a befogadó és az Isten kegyelméből megtartott plántát növelő elem.³ Amabban az öntudatos tevékenység, az individualitás; emebben a szerény-

¹ A. 1439. ² A. 1500. stb. ³ E. 661. stb

ség és a vallásos kedélylyel gyakorolt gondozás és ápolás a főerény. Ezért is a művelődés, polgáriásodás létesítése a férfiú feladata; de a nőnek hivatása eme létező szellemi kincsek áldásos kifejtése egy adott szűkebb körben. (Athene Zeus fejéből születik, s ő átvezetve a számára *előkészített* Athénben honosítja meg a művelődést.)¹ Ezen kezdeményező, létesítő és kifelé ható tevékenységgel adatott az, hogy a férfiú a családot minden külső bajok ellen megoltalmazza; terebélyes faként dús koronájával beárnyékolja a házat, megvédi azt a tél fagya, a nyár heve ellen:² legyőzi az ellenséget díszes fegyverzetben vívott küzdelemben — ebben látva a férfiú igaz tiszteletét³ — s hazatérve, aggódó, majd kétségbeeső neje szomorúságát örömmé, elcsüggedését bátorsággá változtatja. Mint a hajóst a szárazföld látása, mint a szomjúhozó vándort a forrás megpillantása, mint a vad fergeteg által hányatottat a nyájas napsugár feltűnése: úgy örvendeztetti meg a nőt férjének hazatérte, mert a férj a háznak oszlopa, a család élethajójának erős horgonya.⁴ Az igaz nő ezért is nem önkényesen s kötekedve,⁵ hanem természete alapján örömmel rendeli magát alá férje kezdeményező s intéző akaratának,⁶ ő csak a már létező, immár megalakult rendnek öre,⁷ s ennyiben igaz úrnője a családnak, sőt férje távollétében annak helyettesítője az alattvalókkal szemben is,⁸ de rendkívüli események bekövetkezte esetén hiszékeny levén, sőt a sejtelmeknek (álom) is könnyen engedvén, beszédes szava nem nyomós,⁹ dicsérete nem mérvadó,¹⁰ s fontos ügyekben a tanácsnak ura nem ő, hanem férje.¹¹ Ezen természetileg adott ellentétek harmonikus kiegészítése által létesül az, a mi minden házi tűzhelynek dicsérete, a béke.¹²

¹ E. 668. stb. ² A. 957. stb. ³ X. 633. stb. ⁴ A. 886.

⁵ X. 632. A. 931. ⁶ X. 636. ⁷ A. 885. ⁸ A. 270. ⁹ A. 286. stb., 490. stb. X. 32., 843. ¹⁰ A. 493. stb., 906. stb. ¹¹ X. 660., 669. stb.

¹² X. 632.

S a mennyire elismeri Aeschylus a nőnek a természeti arravalóságon és hivatásán nyugvó személyi értékét, úgy határozottan védi a többi szűkebb, valamint távolabbi családhoz tartozó tagoknak *személyi értékét* is. Az atya nem *feltétlen* ura gyermekeinek, ő ezek élete fölött szabadon nem rendelkezik. A természeti erők ama világrendje, mely szerint maga a szülő-természet saját gyermekeit, alig születve ismét elnyeli, a titáni hatalmak uralkodása véget ért. Az erkölcsi világrend szerint minden egyes személyiség létében sérthetetlen valami. Valamint képtelen az erkölcsi erő még legmagasabb fokozatán is az elhalt személyiségnek feltámasztására: úgy nincs jogában azt életétől megfosztani.¹ Agamemnonnak, mint erkölcsi lénynek sem volt erkölcsi joga Iphigeniáját feláldozni. Az ó-kori világnézet, a mely szerint az atya gyermekei életének ura, nem ellenezte e tényt; a tisztán jogi szempontok kényszerítőleg parancsolták azt, a mennyiben Agamemnon, mint a hadseregnek fővezére, fegyveres szerződés által, kötelezve volt a vállalat érdekének mindent alárendelni, s így annak érdekében a látnok utasítása szerint ezen szükséges áldozatot meg is hozni:² mégis Aeschylus erkölcsi felfogása szerint Agamemnon végzetesen vétkezett, midőn e kényszernek engedett, midőn többre becsülte az idegen nőt, saját fővezéri dicsőségét,³ s mi hozzátehetjük az esküt is, mint az egyes ember, saját gyermekének személyi értékű létét. Zeus az eskü fölé helyezi a személyi értéken nyugvó házasságot a jog szempontjából is,⁴ s Athéne szerint is a jogtalanság eskü által nem válik joggá,⁵ s ebből folyólag nem volt Agamemnonnak joga ugyancsak ezen házasságból származó személyi értékű lényt még esküjének is alárendelni. A kényszernek botorúl engedve, Agamemnon szellemi irány-

¹ E. 650. stb. ² A. 223. stb., 214. stb. ³ A. 233. stb. ⁴ E. 218. stb. ⁵ E. 435.

zata a rossz felé fordult, azon rossz felé, mely immár bármitől sem retten vissza,¹ s így nem rettent vissza — legyilkolva saját leányát — a leginkább visszaretentőtől sem. Agamemnon halála ezen bűnének zsoldja. Más indokok vezérelték nejét legyilkolására, de Klytaemnestra akarva nem akarva, a boszúszellemek szolgálatába lépett,² a végzetnek vált organumává,³ úgy hogy tette által is győzedelmeskedett a bűnt büntető erkölcsi világrénd.

A mint tehát — Aeschylus szerint — az atya nem ura gyermekei életének, úgyannyira természeti és erkölcsi kötelessége a szülőnek, nevezetesen az atyának a gyermekei neveléséről való gondoskodás. Klytaemnestra, midőn hazatérő férje előtt nyilvánosan beszámol a magára maradt nő kinjairól megemlékezve, Orestes távollétét azonnal a veszély nélküli és gondos nevelés érdekével kívánja beigazolni.⁴ Rendes viszonyok közt Orestesnek helye is a családban lett volna. Itt, a család szentélyében, ő is érezte volna a szülői szeretetnek áldásait. Nincs mit jobban fájlalnak, a száműzött Orestes és a szolgaságba jutott Elektra, mint azt, hogy otthonukat elvesztették,⁵ hogy letűnt azon idő, midőn a gyermekek folyton szülőik nemesítő befolyása alatt fejlődve, még a vendégségek vig lakomáiban is szerényen résztvehettek.⁶

Szeretet és kegyelet vonzotta viszont a gyermekek szívét a szülőkhöz. Mily meghatóan nyilvánulnak ez érzelmek Agamemnon sírjánál. Az atyához menekülnek az anyától elhagyott és üldözött árvák. Itt panaszolják el szerencsétlen sorsukat, tőle, az atyától várnak vigaszt és erőt s neki, az atyának hozza meg Elektra a tiszta áldozatot, Orestes pedig az ifjúság áldozatát, hajfürteinek egyik felét teszi le atyja sír-

¹ A. 227. stb. ² A. 1433. ³ X. 909. ⁴ A. 877. stb. ⁵ X. 136., 189., 330., 499. stb., 244., 417., 912. stb. ⁶ A. 256.

jára. Mindkét gyermek egyenlőképp tudja azt, hogy az elhalt atya ő bennük él, hozzá méltókká kell lenniök s nem pusztá igéret az, hogy az őket megillető helyzetbe jutva, gazdagon meghozandják szeretett atyjuknak a kegyelet áldozatait. De valamint az atya hatalmának határa gyermekeinek személyi értékén alapuló élete, úgy viszont a gyermeki kegyeletnek határa a szülők személyi értéke. Ha a szülő a természeti és erkölcsi világrenden alapuló hatalmakat nem tiszteli, sőt ellenkezőleg ezeket megveti, akkor a gyermek is felvan oldva a szülői szeretet és kegyelet kötelekei alól. Maga Zeus, az erkölcsi új világrend létesítője és őre, atyja ellen ezen erkölcsi világrendet megvető, sőt azt megemésztő hatalom ellen felázad, atyját megfékezi. S így az ember is a tisztelet és kegyelet megtagadására és az erkölcsi világrend érvényesítésére még szülőivel szemben is nem csak fel van jogosítva, hanem erre egyenesen kötelezve van. Klytaemnestra gyermekeinek zsarnoka és üldözője, a gyermeki tisztelet és kegyelet kötelekeit szétépte. Elektra s Orestes anyjukat megvetik. Nincs Elektrának e rabszolgává süllyesztett gyermeknek forróbb imája apja sírjánál, mint az, hogy apja adjon neki erőt, hogy bölcsőbbé és kegyesebbé váljék, mint anyja s Orestes hazajövetelén kívül nem kívánhat mást, mint azt, hogy a gyilkosok lakoljanak;¹ s Orestes is anyjának, e legyilkolt basiliskusnak, e mérges kígyónak láttára, a mely mardosás nélkül az azt érintőt, arczátlansága s elvetemedettsége által megméltelyezi, nem kíván egyebet az Istentől, mint azt, hogy soha házában ily nő ne legyen, hogy inkább gyermek nélkül vesszen el.² Elektra, mint igaz nő, eme megvetését szive mélyébe zárja el, Istentől vagy férfitól várja a hű cselédséggel együtt sorsának jobbra fordultát, sőt kételkedik abban, hogy kegyesen cselekszik-e, ha atyja sírjánál anyjára

¹ X. 166. stb.   ² X. 990. stb.

is a megtorlás ítéletét esdi le.¹ Női állása nem engedi meg az új házirend s annyira változott helyzete elleni fellázadást; szerényen és alázattal teljesíti kötelességeit, a házi munkát, végzi anyja megbízásait, de hazudni nem képes² s akkor, midőn a lázadásra feljogosított férfiú a házban megjelenik, ő készíti elő — ismét megbízatás alapján — a házban a vállalat sikerét.³ Nem így Orestes. Ő mint férfiú, e megvetését szívében nem zárhatja el, ő a kezdeményezés, a cselekvés terére van utalva. Az Istennek parancsa, atyjának gyalázatos halála, saját keserű sorsa s azon gyötrő tudat, hogy Ilión felett hősiesen győzedelmeskedő népén most két asszony zsarnokilag uralkodik, mindez ellentállhatlanul a cselekvés terére szólítja.⁴ S hogy Orestes e térre lép: ez Aeschylos szerint erkölcsileg véve egészen helyes is; de bűnös, vétkes Orestes, midőn anyját meggyilkolja. Valamint Elektra, mielőtt imádkozott volna, kételkedett abban, hogy kegyesen cselekszik-e, midőn anyjára a boszút lekéri: úgy Orestes is a cselekvés terére lépve minden külső érvek daczára is bensejében habozik s irtózik azon gondolattól, hogy anyja gyilkosa legyen. Hallja Istennek parancsoló szózatát, tudja, hogy azt követnie kell, de kételkedik benne.⁵ Felsorolja a tette indító főttebbi érveket, szeme elé állítja a chorus — a kérlelhetlen megtorló Διζη-nek ősi hagyományos tételeit,⁶ őseinek méltó unokája kíván lenni,⁷ felidézi a chorus atyjának elhatározásra keltő boszúszellemét.⁸ Elektra feltárja az árvák siralmas helyzetét,⁹ a chorus már a tettet előlegezve, ünnepli a jobb jövőt, de Orestes nem képes magát e tette elhatározni, a *multnak* változtát kívánja Elektrával együtt.¹⁰ S még akkor is, midőn a szomorú jelennek képe Elektrát az anya bűnhödé-

¹ X. 117. stb. ² X. 86. stb. ³ X. 577. stb. ⁴ X. 299. ⁵ X. 294. stb. ⁶ X. 309. ⁷ X. 321. ⁸ X. 322. stb. ⁹ X. 330. stb. ¹⁰ X. 347. stb.

sének imájára indítja: még akkor is habozik Orestes, külön jelt kíván Zeustól, tőle várja a bűnösök megbüntetését.¹ Csak midőn Elektra a chorussal együtt lefesti Agamemnonnak, a hős király-apának halála után történt megbecstelését, akkor határozza el magát Orestes a gyilkos tetre.² A tett végrehajtására azonban önmagára támaszkodva, még akkor is gyenge: atyjához folyamodik erőért,³ irtózik a családi átokként reá is nehezedő véres ítélet végrehajtásától,⁴ de meg kell történnie az iszonyatosnak, mert az alvilági Istenek ígéje szerint a házi bűnt és bajt csak a ház maga orvosolhatja.⁵ Így tehát atya erősítő hatalmába bizakodva, őt keltve fel szövetségesül, kész a tetre.⁶

S hogy emez oly nehezen kivívott elhatározásában meg ne ingattassék, jelként veszi még Klytaemnestra álmát; önmagára alkalmazza a sárkány szerepét, s e magyarázatában megerősíti őt a chorus.⁷ Bírja tehát Zeusnak jelét is, a külső kényszer az ő szellemirányzatát is rosszra fordítja, s lelkiismeretének szavát, tiszta látását elhomályosítja, elnémitá a téves okoskodás.⁸ Ez némitja el, bár vallási, de mégis téves alakjában, lelkiismerete szavát tette végrehajtásánál is.⁹ Aeschylos erkölcsi világnézetének helyes megítélésére nézve nagyon fontos ezen részlet. Aeschylos közvetlenül nem küzdhetett Apollon tekintélye ellen; de azáltal, hogy kimutatta, hogy Orestesben is mily nehezen volt legyőzhető a jobb erkölcsi érzék, már itt is utalt arra, hogy ezen külsőképen befolyásolt s nem a személyiség erkölcsi lényegéből folyó elhatározás téves, még ha vallásos alakban jelentkeznek is, csakis bűnre vezető, s hogy az erkölcsi világrend szerint épp úgy, mint az atya nem határoz gyermekének élete felett:

¹ X. 393. stb.   ² X. 431.   ³ X. 455. stb.   ⁴ X. 464. stb.
⁵ X. 469. stb.   ⁶ X. 477--512.   ⁷ X. 550.   ⁸ A. 227. stb.   ⁹ X. 898. stb.

a fiú sem ura szülei életének, bármennyire elvetemült is legyen ez élet. Orestes későbbi bűnhődése megerősíti eme tételt, s az eddig létező s az új világnézet közti ellentétet közvetíti az Areopagusnak szervezése és működése.

A normális családi élet tehát a személyi értéken alapuló kölcsönös szeretetnek élete. A szülők szeretettel ápolják gyermekeik *életét*, szeretettel gondozzák a családi szűkebb és tágabb körben is azok testi és szellemi nevelését: s a gyermekek kegyelettel, az Istentisztelethez közel álló tisztelettel s kegyelettel viszonyozzák, minden áldozatra, még az élet feláldozására is készen szülőik szeretetét.

Ugyancsak a szeretet szelleme jellemzi a *testvérek* egymáshoz való viszonyát. A nőtestvér fitestvérében nemcsak a testvért, hanem a háznak jövődöbeli fejét is szereti. Orestes a ház bús gondjainak kedves gyermeke, de egyszerűs mind a jövő segedelem reményének megsiratott csirája.¹ Számára voltak munkások Elektra kezei. Ruháját ő szötte, ő hímezte abba tarka fonállal a vadászképeket,² s most, midőn a testvér száműzve van, csakis könyeivel panaszkodhatja el mindkettőjük sorsát, s csak imában fordulhat atyjához első kérésében is Orestes, a kedves testvérnek szerencsés visszatérését kérve.³ De midőn végre az atyja sírján talált hajfürtökben a testvéri szív Orestesére ismer, vére szíve fölé tolul, mint egy nyíl hasítja át keblét s ellentálatlanul szakad szeméből a forró könnyek keserű árja,⁴ s midőn a fölfedezett lábnyomok eme sejtelmet csakis megerősítik: édes fájdalomtól elfogultan, majd eszméletlenül dől Orestes karjaiba.⁵ S mily megható a végre visszatért testvér fölötti örömnél kitörése. Megfeledkezve a környező veszély-

¹ X. 239. stb.   ² X. 230. stb.   ³ X. 140.   ⁴ X. 182. stb.

⁵ X. 203. stb.

ről, ujjongva tör ki öröme, hisz az ő öröme négyszeres, atyja, anyja és elhalt Iphigeniája iránt táplált szeretetének összes érzelmei mind Orestesre szálltak, s ime most ő, a szeretett testvér, itt van.¹ Ugyanazon veszélyek, gondok, törekvések még szorosabban egyesítik a szeretet által kezdetről fogva egyesült testvéreket.

A személyiség értékén alapuló szeretet az, mely a családhoz tartozó *cselédséget*, annak *viszonyát az urasághoz* ethizálja. A cselédséggel való kiméretlen, szeszélyes, zsarnoki elbánás csak oly családoknál van meg, a melyek nem a személyi jelességnek, hanem a vak és szeszélyes szerencsének köszönik magasabb állásukat,² avagy a személyi értéket megtagadó gyilkolás útján emelkedtek a gyűlölet szelleme által félelmes és félelmetes zsarnokságra (Aegisthos és Klytaemnestra udvara). Amott kemény és emberhez egyenesen nem méltó a szolgák sorsa,³ itt pedig, ha külsőleg jobban is bánnak a cselédekkel, teszik azt csak addig, míg ezek személyi értékükről teljesen lemondanak, saját érzelmeiket és meggyőződésüket megtagadják s hazug módon teljesen alkalmazkodnak az uraság szeszélyeihez, önkényéhez.⁴ Sem itt, sem ott nem érvényesülhet a szolgának személyi értéke, s a viszony, mely épp ezen embernek, a szeretetnek elnyomásával jár, nem lehet más, mint a félelem által fékezett gyűlöletnek viszonya.⁵ A cseléd e kényszerűségnek enged, s egyetlen vigasza csak azon gondolata lehet, hogy ezt az Istenek így akarták.⁶ A személyi értéket elismerő családban más a cseléd sorsa. Fájós marad ugyan mindenkép az apai háznak elhagyása s a szolgaság jármának hordozása.⁷ De szerencse mégis nemesen gondolkozók házába juthatni.⁸

¹ X. 234. stb. ² A. 1028. stb. ³ A. 1028. u. az. ⁴ X. 46. stb. kül. 75. stb. ⁵ X. 47., 52. ⁶ X. 75. stb., A. 1018. stb. ⁷ A. 1025., X. 75. ⁸ A. 1020.

Kassandrát a még el nem változott Klytaemnestra szívesen fogadja, Heraklesnek, a nemzeti hősök eszményének hasonló sorsával vigasztalja. A szolga nemcsak egyszerű eszköz, hanem a házi tűzhelynek s a ház legszentebb cselekvényének, az áldozásnak is részese.¹ A szolgálai állás lelke emelkedtségén nem változtat, az isteni ihlet még a szolga szellemében is él,² s a szolgák, kik a ház szokásait és hagyományait ismerik, kik az élet viszontagságai felett is oly sokat gondolkoztak, mint idősbek, Elektrának bizalmas tanácsadói.³ A családhoz tartoznak, annak örömeiben, bánatában résztvesznek, s ezen részvételből, ezen bizalmi állásból fejlődik ki idővel azon szeretet, a melylyel a szolgák is csüngnek a család egyes tagjain. Az ör hüen, mint a kutya, lesi Troja elbuktnak örömjelét, aggódva hordja szíven a ház változó sorsát, s nincs más kívánata, mint hogy kedves urának kedves kezét kezével még megragadhassa.⁴ A szolganők a változott helyzetben titkon, földve ruhájok által, siratják uroknak szomorú sorsát,⁵ s Elektrával és Orestessel egyesülve, imákban esdik le a házra a megváltást, s örömmel üdvözlik a győzelmet, mert ime a cselédség vállairól is lehullott a járom súlya.⁶ S mily megható a dajka panasza, midőn Orestes halálának áhírért veszi. Soha ily bánat, ily fájdalom még nem érte őt; kedvence, Orestes, kiért életét majd feláldozá, kit táplált, kiért éjjelezett, kinek minden mocczanását, minden hangját szerető szívével igyekezett megérteni — e kedvence nincs többé, s mind, a mit tett, a mi majd életét kitölté, mindez hiabavaló.⁷ Így csak a szeretet szólalhat meg, azon szeretet, mely nem az állást, hanem a személyi értéket alapján a személyiséget nézi.

A személyi érték teljes elismerését mutatja az *ural-*

¹ A. 1020. stb. ² A. 1061. stb. ³ X. 84. stb. ⁴ A. 5. ⁵ X. 81. stb. ⁶ X. 941.. 959. stb. ⁷ X. 742. stb.

kodó és alattvaló közt létező viszony. Csak a természetéből kiforgatott nő és a férfiaságától megfosztott gyáva Aegisthos képviselik a zsarnokságot. A zsarnoki viszony, a mint láttuk volt, a természeti és erkölcsi világrénddel ellenkezik, s a polgárok haragjának szidalmi előbb-utóbb megfizetik a zsarnoki vétket.¹ Agamemnon ellenben a közvélemény nagy hatalmát elismeri,² nem úgy azonban, hogy ezen alapon a nép zömét tartsa illetékesnek arra, hogy az uralkodásban őt támogassa. Csak az aggok, a nép kiváló vénei azok, a kikkel közösen tanácskozva kívánja Agamemnon azonnal, a mint vallási kötelezettségének eleget tett, a vallás és a város ügyeit rendezni, megőrizni azt, mi ép és egészséges, s szigorral, de óvatosan elnyesni, kiégetni azt, mi országának kárára válhatnék.³ Ő maga pedig, ki magas állása s mozgalmas élete alapján a jó és balszerencsében annyira kiismerhette az emberek irigységét s hízélgését s így igaz emberismerethez juthatott,⁴ a kormányzónál megkövetelt nyugodt s józan ítélete alapján⁵ majd kiismeri a polgárok sorából azokat, kik igazságon vagy botorúl örködnek a város érdeke fölött.⁶

De viszont a polgárok vénei is tudják azt, hogy az uralkodással adott rendbeli különbség nem véletlen, hanem Isten által rendelt valami,⁷ s hogy azért is a király távollétében annak nejét illeti meg az uralkodónak megadandó tisztelet,⁸ s hogy a gyűlölettel viselt zsarnokság megsemmisítője, a népnek jogszerű felszabadítója, a királyi család ivadéka, Orestes.⁹ Az igaz uralkodónak határozott szava szent és meggyőző tisztelettel érinti a népnek nemcsak fülét, hanem szivét is.¹⁰

Ezért azonban az alattvaló is érzi személyes értékét. Argosinak nem szokása hízelegni rosszaknak,¹¹ ellenkezőleg

¹ A. 446.   ² A. 929.   ³ A. 834. stb.   ⁴ A. 821. stb.   ⁵ A. 1656.
⁶ A. 797.   ⁷ A. 1010. stb.   ⁸ A. 272.   ⁹ A. 1648.   ¹⁰ X. 51. stb.
¹¹ A. 1664.

az a zsarnokkal szembeszáll, nem nézi ennek bitorolt magas állását, hanem személyi jellemét, s kiméletlenül leleplezi azt semmissége s nyomorultságában,¹ kész szabadságát fegyveres erővel is megvédeni, inkább meghalni, mint szolgasorsra jutni,² csak a túlhatalomnak s Klytaemnestra közvetítő s békítő szavának enged, várva a törvényes felszabadítót.

De az argosi nép agg képviselői a jóknak, *jó királyuknak sem hizelegnek*. Még akkor is, midőn Agamemnon a legnagyobb harci dicsőséggel tér vissza, midőn neje őt, bibor-szőnyeget vetve lábai alá, isteni tiszteletben részesíti; még akkor is minden túlzástól távol, a σοφροσύνη határai közt maradnak, igaz érzelmeiket őszintén terjesztik elő, gáncsolva Agamemnonban azt, a mit tévesnek, sőt egyenesen örülnek találtak, de teljesen méltányolva és dicsőítve azt, a mire önmagát érdemesíté. Nem félnek a félreértéstől, mert tudják azt, hogy fejedelmük élettapasztalata alapján nem nézi a hizelgő szavakat, hanem kitalálja a személyi értékkel adott igaz érzelmeiket.³ S ezen érzelmeik a személyi értéken alapuló igaz szeretetnek érzelmei. Mily öröm hatja át a nép képviselőit azon hirre, hogy urok — a minden élők közt leginkább tiszteletreméltó — hazajő.⁴ A mi után évek óta vágyva-vágytak, nehéz szívvel sóhajtoztak, az íme most beteljesült.⁵ Sírva-fakadnak az örömhír hallatára.⁶ még az Isteneknek tartozó hálájukat is későbbre halasztják, csakhogy bővebben értesülhessenek Agamemnon visszatértéről,⁷ s midőn a hírnök jelentése alapján meggyőződnek arról, hogy e hír való: készek örömmel meghalni.⁸ Örömük rövid volt. Forró ragaszkodásuknak, szeretetöknek kifejezést adhattak ugyan, Klytaemnestrát megelőzőleg üdvözölhették urokat, hallhatták ugyan fejedelmök elismerő, szavaikat méltányló, tanácsukat egye-

¹ A. 1611., 1625. stb., 1634. stb., 1664. stb. ² A. 1365. stb.

³ A. 774. stb. ⁴ A. 535. ⁵ A. 546. stb. ⁶ A. 282. ⁷ A. 329. ⁸ A. 557.

neşen kikérő szözetát, de csakhamar egy nő vette el annak életét, ki egy nő miatt annyit szenvedett, legkegyelmesebb vezérök életét elragadta a gyászos halál, s öök, a nép agg képviselői, immár egyenesen azt kívánják, hogy a sors számukra is hozza meg fájdalom és hosszán gyötrő kórság nélkül az örök álmot.¹

A személyes értéken alapuló szeretet és bizalom azon kötelek, mely az alattvalót fejedelmével egybefűzi. Éppen ezen személyi érték elismerése alapja annak, hogy a viszony sem nem zsarnoki, sem nem tisztán patriarchalis. Az alattvalónak joga, sőt kötelessége saját nézeteit urával szemben önértzetesen kifejteni, s viszont ura nem önkényesen, hanem népe kiváló, tehát személyi, különös értékkel bíró képviselőivel tanácskozva, kormányozza városát. S ugyancsak ezen személyi értéknek elismerése és hangsúlyozása magyarázza meg azt, hogy Aeschylos a mindeneket egyenlősítő s ezáltal a személyi értéket el nem ismerő demokrátiának nem híve. A jeleseket s nem a népet illeti meg a tanács, a nép a jelesek által esetleg felhíva segítkezik a cselekvés terén.² S hogy ezen hős-királyság korába helyezett politikai felfogás tényleg Aeschylos politikai meggyőződése is, ezt az Areopagos szervezése, működése is bizonyítják.

Aeschylos korában a demokratikus párt az Areopagos szervezését egészen más alapra (sorsolás) kívánta helyezni, s annak hatáskörét a népfenség érdekében megszorítani. Aeschylos e törekvéssel szemben határozott állást foglal. Az Areopagos szervezésén s hatáskörén misem változtatandó. Ares dombja, a szent borzalom és félelem helye maradjon, mely éjjel-nappal örködjék a fölött, hogy a polgárok vétket el ne kövessenek, legyen az a békés polgárságnak megveszetegethellen, hódolva tisztelt s buzgó éber öre. Csakis addig

¹ A. 1455. stb.   ² A. 1345. stb.

míg a polgárság e hagyományos szokáson mitsem változtat, az Areopagost mint szentélyt tiszteli, csak addig bírja benne a város és vidéke amaz egyetlen értékű védbástyát, melylyel más nép sem északi, sem déli tájakon, sem Skytiában, sem Pelops tartományában nem bír. Minden toldalek, minden járulék a tiszta forrás vizét csak megzavarja, élvezhetlenné teszi.¹ Athéne e szavai a régi atheni néphez vannak ugyan intézve, de tekintettel arra, hogy Aeschylus szerint az intézmény minden időkre Athéne által lett szervezve,² s hogy ez intézményhez kötött feltétes ígélet Athén jövődöbeli polgárainak is komoly intéskép adatott,³ világosan tanuskodik Aeschylus czélzata mellett. Igenis, Aeschylus nem híve a következetes demokratikus elvnek. Ő veszélyt lát éppen a szabadságra nézve az elv következetes keresztülvitelében. A mily távol áll a tyrannistól, oly távol áll a tiszta demokratiától. Amabban a szolgaság, itt meg a szabadosság, a féktelenség semmisíti meg a személyi értéket s az ezen alapuló erkölcsi szabadságot.⁴ Nem a véletlen és a vak sors határozza meg személyi tekintet nélkül az Areopag tagságát, a mint azt Kleisthenes vezetése mellett a néppárt kívánta, hanem maga az Istennő, tehát Athén művelődését, szellemi fölemelkedését vezérlő genius választja ki a polgárok színejavát, virágát,⁵ mely személyi jelességében, jellemében és független állásában biztosítékot nyújt arra nézve, hogy meg nem vesztegethető, tisztelt, ügybuzgó s a polgárság békés fejlődésének éber őre.⁶

A személyiség értékének és az értékes személyiségnek elismerése: ez ethizálja Aeschylus erkölcsi világnézetében a szűkebb és tágabb értelemben vett családi életet, annak különböző viszonyait, s ugyancsak ez ethizálja politikai hit-

¹ E. 693. stb.   ² E. 487.   ³ E. 710. stb.   ⁴ E. 707.   ⁵ E. 491.

⁶ E. 695. stb.

vallását is. A személyiség értéke az emberiség fejlődésének történetében először a *házasságban* érvényesült, az ethikai és társadalmi életfejlődés összejtében. A mint az ősbűn, úgy az őserény a házasélettel adott személyi érték elismerésében vagy tagadásában, a hűség avagy a hűtlenségben rejlik. Ez talaja a bizalom, részvét, szeretet erényének, vagy a vakmerőség, az elvakultság és gyűlölet bűnének.

A bizalommal bíró ugyanis az embertárs maradandó s nem változó (hű) értékét és jelességét elismeri, a vakmerő ellenben ezt tagadja, önmagát túlbecsüli; a résztvevő nyílt szemmel betekintve így értékesített és elismert embertársa lelki állapotába, önmagáról mozzanatszerűleg megfélekedve, másnak baját és örömét magáévá teszi, az elvakult ellenben önmagával egészen eltelve, s másban s kívülte létező értéket és jelességet el nem ismerve, nem látja azt sem, hogy saját cselekvése által mennyi bajt okoz másnak s mikép szegi meg merénylete által az erkölcsi világrend főtörvényeit; az igazán szerető nemcsak mozzanatszerűleg helyezi magát értékében elismert embertársának lelki állapotába, hanem annak értéke s jelessége által áthatva, önmaga értéke és jelessége által másnak érdekeit önfeláldozólag kívánja érzülete s cselekvése útján hűen szolgálni; a gyűlölő ellenben minden másban csakis eszközt látva, a vele szemben mégis érvényesült vagy érvényesülhető értékeket és jelességeket megvetve, azokat minden erejéből megsemmisíteni, avagy a félelem rúgója által saját érdekei szolgálatába ejteni akarja.

A személyiség ellentétes értékesítése tehát két ellentétes lelki irányzatnak kiindulási pontja. A személyiség elismerésén alapul azon lelki irányzat, mely éppúgy az értékesítőt, mint az értékesítettet, tehát az egyest, valamint annak embertársát is boldogítja; a személyiségnek el nem ismerése ellenben bajjal, boldogtalansággal sújtja az egyest éppúgy, mint a tár-

sadalmat. Az első irányzat a természeti rend fölé helyezkedő *erkölcsi* életfejlődést tünteti fel, míg a másik a természeti érzéki alaphoz ragaszkodva, még akkor is, a midőn már ez alap a bázasság szervezése által elvileg le volt győzve, szükségszerűleg mint *erkölcstelen* életfejlődés tűnik fel. *Elméletileg* a két életfejlődést tisztán el lehet egymástól különíteni: s ha ezt gyakorlatilag is megtehetnők, úgy Aeschylos erkölcsi világnézete dualismussal végződnek. A görög éleateszmény, mely a szépre, a harmoniára irányult, ily dualismussal a legélesebb ellentétben áll. Aeschylos, mint igaz görög, mint a görög genius egyik legmélyebb gondolatú vatese, e dualismusban meg nem nyugodhatott. *Életérzéke* világosan utalt arra, hogy úgy az egyesnek, valamint a társadalomnak életében a világosság a sötétségtől, az erény a büntől, a boldogság a bajtól nem különíthető el oly tisztán egymástól, a mint az elméletileg megtehető. Az élet éppen e két szellemirányzat küzdelmét, kölcsönös áthatását mutatja, a fejlődés ténye ez áthatást követeli. *Éleateszménye* (a görög éleateszmény) eme tény egyszerű elismerésében meg nem nyugodhatott. Az ellentétek kiegyenlítést, kibékülést, egy magasabb harmoniában való összeolvadást, megoldást követeltek. Míg Aeschylos ezen életérzéken alapuló gondolatai életbölcsességének gazdag kincseit tárják fel: addig az ellentét megoldására irányuló kísérlete a theodiceának, az optimizmus elméletének egyik legérdekesebb és legértékesebb példája. Érdekessé válik nevezetesen ezen megoldás azáltal, hogy Aeschylos annak könnyebb megfajtése érdekében mitsem gyöngít életérzéke és bő élettapasztalatai alapján nyugvó életigazságainak keserűségén. Távolság van attól, hogy magát az életet rózsás színben festené, távolság van attól, hogy a hűn és baj meredélyeit szépen elfődné s könnyű léptekkel haladna el e sötét és veszélyes helyek mellett, sőt ellenkezőleg szemébe néz a bűnnek és bajnak, annak végzetes és elkomo-

ritó hatását élethűen leleplezi, úgy hogy életbölcseége egyenesen pessimistikus jellegű s nincs mit csodálkozni a fölött, hogy az újabkori pessimisták, életfelfogásuk egyik megalapítóját Aeschylosban látják. «Gyarló az emberi erő,¹ a teljes egészség csak rövid tartamú, közelben leselkedik a betegség;² az élet szerencse-hajója szélnek eresztve, gyors futtában véletlenül a bajnak elrejtett szirtjébe ütközik;³ ki az, kit baj nem érne?⁴ ki az, ki az emberek sorsát szemlélve, bajnélküli osztályrészt várhatna?»⁵ S ha még szerencsében is részesülne az ember: «a halandó szívet a szerencse, a siker soha ki nem elégíti.⁶ Jaj az emberi életnek! Ha szerencse az: árnyékhoz hasonló; ha pedig baj: el van az felejtve, ki van az törülve, mint a nedves szivacs kitörli a festett tábla képét».⁷ S e mellett még az emberek kölcsönösen is fokozzák egymásnak bajait, elrontják örömeit. «Oly gyakran csak a látszatnak szolgálai részvétükben.⁸ «Oly kevesen képesek őszintén barátjaik szerencsését irigység nélkül ünnepelni. A szívben lakozó rosszakarat mérgével megterhelik még saját bajaikat; gyötri őket saját fájdalomkon kívül még az idegen szerencsének látása,⁹ az elbukottat pedig még lábukkal tapossák.¹⁰ Nincs halandó, ki élteinek útját bűn és fájdalom nélkül járhatná! A baj előbb-utóbb utólér mindenkit».¹¹ Hogy a halált ily életfelfogás mellett az ember nem kerüli, hanem egyenesen kívánja, az természetes. Értjük a chorust, midőn Agamemnon sorsát látva, felsóhajt, hogy a sors hozza meg számára az örök álmot, de fájdalom és hosszú kórság nélkül.¹²

E tételek magukban véve bizonyosan Aeschylos pessimismusára vallanak. De a pessimismus nála, mint minden mélyebben gondolkozó egyénnél, a világnézetnek csak egy

¹ A. 162. ² A. 989. stb. ³ A. 992. stb. ⁴ A. 560. ⁵ A. 1341.

⁶ A. 1331. ⁷ A. 1326. ⁸ A. 770. stb. ⁹ A. 823. stb. ¹⁰ A. 882. stb.

¹¹ X. 1016. ¹² A. 1355. stb.

szükségszerű *mozzanata*. Az élet eseményeinek, a szív hajlamainak komoly megfigyelője szükségszerűen ily és hasonló gondolatokra jut. Míg azonban a pessimismus a szükségszerű mozzanatot általánosítja, s minden eseményt s minden törekvést e sötét gondolatok által eltorzítva szemlél és ítél meg: addig Aeschylus e sötét gondolatokat, egy magasabb erkölcsi világnézetre emelkedve, ennek melegítő s éltető fényével világosítja meg.¹

A szerencse, a siker, igaz, magában véve nem boldogító. Az, a ki azt hajhászsa, igaz, kielégítést nem nyer, sőt előbb-utóbb hajótörést szenved; de az, ki a szerencsének pompázó s bámulva mutatott épülete előtt emez intést: «ne tolakodj be» — követi;² ki a szerencse birtokában is önmérséklettel, megfontoltan képes túladni a fölöslegesen: az megőrzi szerencsését s a maradékkal eljut a biztos kikötőbe, s ha vannak is gondjai, a kegyelmes Istenek gazdag ajándékai, a termő virányok gyümölcsös évei elúzik az éhség szűkölködéseit.³ Nem a szerencse, a siker, ezen véletlen jellegű javak, hanem a σωφροσύνη, mely a szerencsének is ura, ez boldogít az Istenek gondviselése mellett. Nem az Istenek irigysége, hanem az emberek vágyainak féltelensége, a szerencse által táplált kapzsisága s igazságtalansága okozza a bajt. A gazdagságra nem irigykednek az Istenek; nem igaz a nép köztudatában élő ősi mondás, mely szerint a gazdagságból, a nagy szerencséből végtelen baj származik. Nem a gazdagság, nem a szerencse a bajnak szülője, hanem a bűnös tett.⁴ Az igazságosnak házában még a gyermekek számára is felvirít a szerencse;⁵ nemes érzület mellett még a füstös kunyhókat is elárasztja Δίκη fényével, piszkos kezek mellett pedig kerüli az aranyban fénylő trónusokat. A tisztát

¹ A. 1302.   ² A. 1333. stb.   ³ A. 995. stb.   ⁴ A. 749. stb.

⁵ A. 755 stb.

fölkeresi a Δίκη, s a csalfa jellegű gazdagság hatalmát megveti.¹ Így tehát ismét csakis a személyi tényező s nem valami véletlen avagy külső hatalom dönt a szerencse értékesítése, a boldogság fölött.

A baj azonban azért meg nem szűnik, mert általános a bűn, nincs kit emez nem terhelne, s így általános a baj is. Igaza van az ősi mondásnak, a Δίκη szabványának: A bűnt baj követi, a bűnöst utóléri a baj.²

Ezen igazság mellett csakis a természeti, a földi alapon okoskodók, titáni hatalmakkal számolók állapodnak meg. A sötét hatalmakra támaszkodó ősi görög világnézet ezen pessimismusra vezető igazságon túl nem haladott.³ Aeschylos ellenben a természetfeletti, égi alapra helyezkedik, az erkölcsi világrendet megalapító új Istenek hatalmára támaszkodik, s ez alapon ily segítség tudatában építi fel optimismusát és theodiceáját. Hadd hangozzék a panasz, de győzzön végre a jó, győzzön csakis a jó, minden kétértelműség nélkül.⁴ Létezik a baj, de kövesse azt az üdv,⁵ forduljon minden jóra,⁶ Isten még akkor is, midőn az ember kétségbeejtő helyzettel áll szemben, fölkelti, ha akarja, az öröm és vígság hangjait.⁷ Zeus az uralkodó, ő a tanács intézője, s a jóért való küzdelemé a teljes győzelem.⁸

S már most az erkölcsi fejlődés ezen végcélját tartva szemünk előtt, s meg nem feledkezve az erkölcsi fejlődés kiindulási pontjáról — a személyi érték elismeréséről sem — megértjük azt, hogy Aeschylos a bűnnek következményeit is új megvilágításba helyezi. Aeschylos nem tagadja, hogy a bűnnek következménye a baj. A Δίκη érvényesülését látja a bűnös ezen bünhődésében. De a jó győzelmére

¹ A. 761. stb. ² A. 1563. és X. 315. ³ A. 124. és több helyen a refraine. ⁴ A. 331. stb. ⁵ A. 246. ⁶ A. 268. ⁷ X. 338. stb. ⁸ E. 974.

irányuló, a személyi értéket hangsúlyozó erkölcsi világnézete ezen negatív, a személyiséget csak lesújtó eredménynyel ki nem békülhet. A bajnak, mint a $\Delta\iota\chi\eta$ önérvényesülésének, kell hogy pozitív eredménye is legyen a bűnhődő bűnösre nézve. Aeschylos ezért is a büntetést *paedagogiai* szempont alá helyezi s az ősi kérlelhetlen jogszabvánnyal szembesíti az új, szinte kemény, de mégis kegyelmi tételt: «*a kí szenved — okul*». ¹ Zeus maga emelte emez új igazságot érvényre. A régi, vad, elemi, természeti, titáni erőket Zeus legyőzvé, ezen új igazság által vezérelte az emberiséget az ész útjára. ² A baj, a szenvedés külső jellegét mindinkább elveszté s bensővé vált. Már a bűnt *követő* elvakultság kezdete a bajnak, a szenvedésnek, ³ s a *lelkiismereti furdalás* a szenvedésnek kemény ostora, mely a bűnöst még álmában is sujtja, s végre még az ellenszegülő konokot is kegyelmesen értelmessé teszi. ⁴

A bűn és baj személyi jellegű és személyi célzatú, s mindkettő végre is a jónak szolgálatában áll. Orestes bűnében és büntetésében igazolja Aeschylos ezen új erkölcsi törvény jelentőségét. Orestes bűne nem a vak, természeti, titáni hatalmak hatásának eredménye. Ő nem áll tisztán a vak boszú szolgálatában. A mint láttuk volt, irtózik bűnétől, megfontol mindent, segítségül hívja a földalatti és égi hatalmakat, csakhogy kikerülhesse bűnét. A tette indító okok és érvek olyannyira meggyőzők (atyja iránti kegyelet, szenvedő népének, a föld legdicsőbb népének ⁵ szeretete, saját és nővéreinek szomorú sorsa, az atyja holttestén elkövetett embertelenségről való értesülése, az isteni szózat és ennek jel (Klytaemnestra álma) által való megerősítése), hogy végre is legyőzi folyton felhangzó lelkiismeretének szavát. De

¹ A. 186. stb., 263.   ² A. 186. stb.   ³ A. 231.   ⁴ A. 189. stb.

⁵ X. 302.

már a tett végrehajtásánál tudja azt, hogy anyjának nem így kellett volna kimúlnia,¹ s midőn a tett után a nép a ház felszabadulását ünnepli örömdalokban,² Orestes lelkét mély fájdalom szállja meg,³ s felszabadul benne teljes erejével a lelkiismeret mardosó ereje. Az okok és érvek szilárd alapjai meg vannak ingatva, lelke egész épülete összeroskad, összes értékképzetei halomra dőlnek, gondolatai össze-vissza kuszálódnak, a bátort félelem fogja el, a hazát és otthon fellelőt hontalanná, ház- és tűzhely-kerülővé teszi lelkiismerete.⁴ Még mielőtt az Erinysek feltűnnének, Orestes szellemileg meghal, bűnének zsoldját benső halálával fizeti meg. Nem külső, hanem benső, erkölcsi személyiséget érintő büntetés követi bűnét. De a büntetés és szenvedés okulást czéloz; a belső halált belső feltámadás, felszabadulás követi. Orestes szenved — bensejében szelleméletében meghalt — önmagát külsőleg is kizárja az emberek közösségéből, kerüli a családok tűzhelyét, teljesen megtörve, az Erinysek által üldöztetve, jó feltevéseinek forrásához, a tiszta s mégis kiengesztelő Loxiashoz, a földkör központjához, örök tűzéhez menekül, a hol minden földi lény megnyugodhatik és megtisztulhat, békét esdve (olajgally) s áldozatrakészen (homlok-szalag).⁵ S Loxias kegyelmes érintésére a központjából, szilárd alapjából kiforgatott elméje megnyugvást talál, Loxias tűzénél lelke elnyeri belső kiengesztelését.⁶ Loxias *szavára* pedig a félelem elhagyja, bátorsága visszatér s ő immár fel van készülve a külső szenvedés, küzdelem és ítélet elviseelésére, a külső veszélyek megfigyelésére és leküzdésére.⁷ Az Isten előtt kiengesztelt, megigazult s az élet szenvedései és küzdelmeiben kipróbált nyer csak minden időre szóló teljes kiengesztelést. S Orestes felveszi e küzdelmet. Az em-

¹ X. 929. ² X. 941. stb. ³ X. 1013. ⁴ X. 1019. stb. ⁵ X. 1031. stb., E. 44. stb. ⁶ X. 1058. ⁷ E. 87., 73. stb.

berek könyörülő, érette áldozó szive vétkével járó némaságától felmenti őt,¹ az emberi részvét fölkelte az emberek iránt való bizalmát, vezeklő hosszú útján embertársai tűzhelyeit is fölkeresheti, a nélkül, hogy társasága reájok nézve veszélyt hozna.² Az élet igazolja kiengesztelt, megigazult voltát, s még csak ezek után várhatja nyugodtan,³ mint büntudata által áthatott könyörgő,⁴ de bensőleg megtisztult⁵ — a végső, kegyelmesen feloldó ítéletet. S ez ítéletet elnyeri. A bűn, mely magában véve oly iszonyatos volt, jónak lett szerzője: zárköve lett a fejedelmi házat terhelő átoknak, s alapja a haza új felvirágozásának,⁶ s a *büntetés, a szenvedés, a belső halál* végre is új életnek lett szerzője. Orestes bűnhődött, de okult is. Az isteni kegyelem, az emberi részvét őt az új Istenek kegyelt szolgájává és alattvalóinak boldogító fejedelmévé tevő. A bűn és baj nem bír önértékkel, öncéllal. Az erkölcsi világrendben a Δίκη törvényének megfelelően, végre még ez is a jót, az égi hatalmokat szolgálta.

A bűnöst bűnével azonban Aeschylus el nem szigeteli. Az egyes, valamint annak egyes cselekedete nem atomszerű jellegű. A mint a cselekedet az érzületnek, a személyiségnek kifolyása, úgy az egyes is általában, de ezen meghatározottságában is összefüggésben áll a múlttal és jövővel. Ezen tény elismerésén alapul nagyrészt Aeschylus komoly életfelfogása. Az *egyes* érzelmek, törekvések, cselekedetek nem véletlenek, a mint az érzületből folynak, úgy viszont visszahatnak magára az egész személyiségre, úgy hogy egyes cselekedetek ezen visszahatásuk következtében az egész személyiséget is kiforgathatják eredeti meghatározottságából; vakká tehetik s elragadhatják oda, a mire eredetileg legkevésbé sem gondolt. A bűn elmélete, Agamemnon és Orestes tragi-

¹ E. 451. stb. ² E. 272. stb., 235. stb. ³ E. 470. ⁴ E. 236. stb.

⁵ E. 286. ⁶ A. 1281. stb.

kuma megvilágosítja eme *psychologiai determinismust*. De Aeschylus ezen komoly életfelfogása szerint, maga a bűnös sem csak magáért felelős. A mint személyiségének gyökerei elődjében nyugszanak, úgy személyiségének gyümölcsei utódaiban is megmaradnak. A bűnös egyén solidaritásban áll nemzedékével, elődeivel s utódaival. Ezen *physikai determinismuson* alapul a bűnnek öröklése, az öröklő bűn, azon átok, mely miatt Orestes s a chorus oly megható fájdalmas szavakban tör ki.

Ha már most szem előtt tartjuk az egyes bűnös érzellem, törekvés- és cselekvésnek psychologailag determináló hatását a személyiségre, s másrészt az egyes bűnösnek physikailag determináló hatását a nemzedékre; ha továbbá meg nem feledkezünk arról, hogy az örökölt bűnös hajlamok fokozva jelentkeznek a következő nemzedékben (Atreus—Agamemnon—Orestes; Thyestes—Aegisthos—Klytaemnestra), s ha végre Aeschylus azon meggyőződését, mely, szerint nincs, ki bűn és szenvedés nélkül járhatná életének útját, szinte kellőleg figyelmünkre méltatjuk: úgy kikerülhetlennek, tűnik fel az emberiségnek mindinkább való elsülyedése a bűnbe, s a Δίκη törvénye szerint nemcsak egyes nemzeteknek, hanem az emberiségnek is tönkrementése. A legsötétebb pessimismus győzedelmeskednék e szerint Aeschylus optimismusa fölött.

Lássuk, hogy mikép kerüli ki Aeschylus az előtettek fentartása mellett ezen saját alapmeggyőződését megczáfoló folyamány elismerését.

Aeschylus fentartja a psychologiai determinismust. Áll az, hogy valamint az egyes érzellem, törekvés és cselekvés az érzületnek kifolyása: úgy egyszersmind emez *egyed* psychologiai jelenségek oly erővel léphetnek fel, hogy ezek appericipiálják az egész létező képzetkört, s ennek középpontjába helyezkedve, felforgatják teljesen az eddigi képzetcsoportosulást

érték és logikai menet tekintetében is. De épp azért, mivel ez áll, s így lehető az, hogy az egyes bűn az egész személyiséget rabjává teszi, azért lehető az is, hogy az egyes értékes, az erényre irányuló képzetek szinte ily hatalommal bírjanak. E hatalmat pedig fokozza a $\Delta\iota\chi\eta$, a mennyiben az erény kísérete az áldás, a bűné a szenvedés. Amaz vonzza, emez elijeszti az embert. Így tehát a bűn hatalmának ellensúlyozására, sőt egyenesen *gyöngyítésére*, szemben az erény hatalmával, egy új pszichológiai determináló tényező lép az emberiség fejlődésébe; *a félelem* tényezője. Még az is, ki az erényt meg nem kedvelte s így nem a jó kedvéért cselekszi a jót, a félelem hatásos rúgója által vezéreltetve, látván a bűn végzetes következményét, a $\Delta\iota\chi\eta$ kérlelhetlen érvényesülését, eme nemes elhatározásra juthat el: «Soha többé nem leszek a rossznak rabja! hódolva tisztelem az égnek hatalmát». ¹ Így tehát nem a bűné, hanem az erényé a győzelem az emberiség fejlődésében.

Aeschylos fentartja továbbá a physikai determinismust is. Az egyes ember természeti összefüggésben áll természetes elődeivel és utódaival, úgy hogy a bűnös hajlamok és indulatok is nemzedékről nemzedékre átszállnak. De a mint öröklődik a bűn, úgy öröklődik az erény és áldás is. «Az igaznak házában a szerencse sorsa mindig felvirul a gyermekeknek is.» ² S így itt sincs előnyben a bűn és baj az erény és boldogság fölött.

E viszonyt a jóra nézve még kedvezőbbé alakítja a physikai determinismus fatumszerű fentartása daczára még egy új, szintén hatásos tényezőnek az ember erkölcsi fejlődésénél. A Zeus előtti korban minden a physikai determinismus vak szolgaságának volt alávetve. Zeus uralkodásával az ész országa lett megalapítva, mely az egyes személyiségének

¹ X. 958. stb.   ² A. 755. stb.

külön sajátos értéket is adott, s így őt, a mennyiben az ész követi, felszabadította a természeti összefüggés feltétlen hatalma alól. Az egyes cselekvésében ennyiben szabad is, s őt is, személyiségét is terheli cselekedeteiért a *felelősség*. Agamemnon a családi szellem, az öröklő bűn és átok értelmében gyilkolja le saját leányát; de másrészt tőle függött az, hogy a helyzet kényszerűségének jármát magára veszi-e vagy nem. Nem az átok, hanem dicsvágya okozta végre szellemirányzatának rosszra fordultát, s ezzel azután eljátszotta szabadságát.¹ Orestest még nagyobb mértékben tartja fogva a családi átok. Számos okok, melyek egyenesen ethikai és vallási jellegűek, anyagilkosságra vezérlik, s ő mégis mindennek daczára bűneért való felelőssége alól nem menti fel magát. Hosszú lelkiismereti küzdelme mutatja, hogy végre is tőle függött, hogy ezen physikai determinismusnak hódoljon-e s tette után is, midőn oly könnyű lett volna a vétkeért való felelősséget egyenesen Loxiasra hárítani, ethikai személyisége tiltakozik ez ellen, s ő csak annyit mond, hogy tetténél Loxias is közreműködött.² Klytaemnestra cselekvésének nemtelen rugóit a physikai determinismuson alapuló családi átok hatalmával leplezi, magát mint ezen átok organumát tünteti fel;³ a chorus azonban megengedi ugyan, hogy cselekvésében e hatalomnak is volt része, de személyes bűnétől nem menti fel,⁴ s Orestes keserű ironiával ugyan e paizs mögé vonul, midőn Klytaemnestra ennek fődözete alatt folyomodik Orestes szabad, személyes, jobb elhatározásához.⁵ Tehát Klytaemnestra is elismeri a személyi értéket, felelősséget, a physikai determinismus elől való részszerinti felszabadulás lehetőségét. A Zeus által megalapított új világrend, az észszerűségnek országa határt szab a személyes szabadság tényé-

¹ A. 227. stb. ² E. 466. ³ A. 1497. stb., X. 909. ⁴ A. 1510. stb.

⁵ X. 910.

ben a physikai determinismus hatalmának. Van lehetőség a szabadság alapján az objectiv bűn fölött is győzedelmeskedni, s így ez alapon is gyöngíteni a bűnnek körét, s mindinkább terjeszteni a jónak hatalmát. Végre pedig a bűn általános voltával szemben áll ama főntebb kifejtett elv, hogy a bűn következményének, a szenvedésnek célja az *okulás*, a jóhoz való megtérés. Így tehát az előtételek fentartása mellett is Aeschylos nem a pessimismus, hanem minden egyes előtétel kellő megvilágosítása útján az optimismus következményére, végre is a jónak mindenek fölött való győzelmére jut el.

Ezen összefüggésben az ősbűnnek a *vérboszúban* jelentkező hatálya szükségszerűleg megszűnik. Az egyes ember nem áll magában, nincs alávetve a vér, a természet vakon működő erőinek. Az egyes bűn az *ész* uralma alatt a *közlelbbi megítélésnek* tárgyát képezi; a bűnös pedig személyi értékénél fogva nem egy törvény holt betűje szerint, hanem éppen ezen személyi értékkel számolni tudó bölcs személyek lelkiismeretében élő törvény alapján ítélendő meg, s az ítéletnél a büntetésnek paedagogiai célzata sem tévesztendő szem elől. A vérboszú helyébe az Areopagos lép. Az egyes így föl van mentve a bűn kényszerúsége alól, családja pedig az átok alól s az egyes bűnös is bűnhődvén büneért, külsőleg is felszabadul a bűn következményei alól, s személyi értékét családja és a társadalom érdekében boldogulva és boldogítva érvényesítheti. Így győzedelmeskedik a bűn egyik legrémitőbb következménye, a vérboszú felett is a jó és ennek kíséretében az áldás.

Igen természetes, hogy a vérboszú s így a magánboszú jogosultságának megszüntetésével a siron túl is kiterjedő boszú, a legyilkolt boszú szellemének érvényesülése ki van zárva. Láttuk az első részben, hogy a köztudat épen ezen legyilkoltak szellemének mily nagy hatalmat tulajdonított.

Nevezetesen Orestes és Elektra egymással versenyezve folyamodnak a föld mélyében időző megsértett atyjokhoz, szent urokhöz segedelmeért, erőért, világosságért, szellemeért.¹ Orestes a földhöz fordul kérésében, hogy atyját bocsássa fel,² s a chorus is a világosság országába szólítja Agamemnon szellemét,³ sőt még Loxias is irtózatosszavakban festi az elköltözötteknek haragját.⁴ Orestes pedig akkor, midőn az Erinysek elátkozó ítélettel fenyegetik őt, teljes meggyőződéssel állítja azt: «A sirból atyámtól jó segítségem».⁵ Mindez azonban csakis a köztudat, de nem Aeschylus hite. Nem küzd ő az ősök cultusa és az ősök szellemeinek ható ténykedése ellen; de éppen ezen részletnek figyelmes olvasója meggyőződhet arról, hogy Aeschylus e hittől távol áll. Orestes előtt ugyanis atyja szelleme meg nem jelenik. Hiába hívja ő s Elektra, valamint a chorus e szellemet a világosság országába. E szellem a sötétség országát el nem hagyja. Azon ellenvetés, hogy Aeschylus ezt az akkori tragoedia törvényei szerint nem tehetette, mivel csak három személy szereplése volt neki megengedve — tán találó a megjelenésre, de nem a dologra nézve. Ezen törvény ugyanis nem tiltotta volna meg azt, hogy a föld mélyéből valami szó vagy jel ne hatoljon fel az annyira esdő fiúhoz. De még erről sem hallunk, sem látunk bármit is; sőt ellenkezőleg, ha Orestes habozását, végelhatározását figyelemmel kísérjük, úgy annak eloszlatására, ennek megerősödésére éppenséggel nem működött közre a haragvó atyának szelleme: az egész folyamat e tekintetben semmi csodás momentumot nem mutat, az tisztán lélektani, Orestes tettének érlelésében egyrészt a Loxias szavában helyezett *hit*, másrészt a kegyelet kötelessége, népének szeretete,

¹ X. 6. stb., 130. stb., 158. stb., 330. stb., 455. stb., 477. stb., 489. stb., 501. stb. ² X. 487: ³ X. 459. stb. ⁴ X. 278. stb. ⁵ X. 591. stb.

vége a környezet által érvényre emelt külső körülmények, s Zeus részéről a Klytaemnestra álmában vett jel voltak kizárólag határozók. Agamemnon boszúszellemével, vagy annak bárminő érvényesülésével nem találkozunk sehol sem. Az Areopag intézménye ezt elvileg kizárja, Aeschylos pedig már megelőzőleg tényleg kizárta. Aeschylosnak tulajdonított ezen felfogása ellen legkevésbé sem bizonyító azon körülmény, hogy Klytaemnestra boszúszellemével a Choephorokban találkozunk. Klytaemnestra csakis az Erinysekhez szól, csak az Erinysek számára létezik. Tehát léte csakis ezen Erinysek léteéhez kötött. Minthogy azonban az Erinysek Eumenidákká válnak, s így megszűnnek a boszú szellemei lenni, Klytaemnestra szelleme, mint a földre kiható, az ezen átváltozást hirdető Aeschylos előtt nem létezik. Az ősök szellemei, mint földi létünket közvetlenül befolyásolók, nem léteznek. Lehet azokban hinni; de Aeschylos nem hisz bennök. Aeschylos emelkedett vallási nézete szerint az ősök cultusa túlhaladott álláspont.

Ezzel eljutottunk Aeschylos vallási világnézetének tárgyalásához, munkánk azon részéhez, a melynek magaslatáról nyerünk még csak kellő átnézetet az eddig mondottak felett. Tán egyszerűbb is lett volna — a mint ezt a cím is megkövetelhetné — ha ezen részszel kezdtük volna dolgozatunkat. A címben követett egymásutániség általában befogadott; teljesen hozzászoktunk vallás-erkölcsi és nem erkölcs-vallási nézetekről szólni: azért azon mitsem változtattam. De ha a cím, valamint a tárgyalás egyszerűsége emez egymásutániséget kívánhatta volna is: ellenezte ezt a pszichológiai és ismeret-elméleti módszer követelménye. Pszichológiai tény ugyanis az, hogy erkölcsi érték-képzeteink szerint alakul Istenhitünk. A milyen az ember, olyan az Istene is. Tényleges tapasztalataink alapján emelkedünk s emelkedhetünk fel az abstractiókhoz, s e szerint csakis így juthatunk legelvon-

tabb képzeinkhez, az Istenképzetekhez is. Valamit levésében, keletkezésében megismerni pedig annyit jelent, mint azt megérteni. Így tehát Aeschylos vallási nézetei kellő megértése feltételezte erkölcsi világnézetének tisztázását. De viszont áll az is, hogy az inductio útján tisztázott anyag az eredményezett elvontságok által nyer még csak teljes megvilágítást és átnézhetőséget. Ezen végeredmények, mint axiomatikus tételek a gyakorlati életben, azon alapokként tűnnek fel, melyeken erkölcsi életünk nyugszik, úgy hogy az úgynevezett ismereti oknak reális okkal való felcserélése következtében, a gyakorlati életben természetes azon állítás, hogy erkölcsi elveink vallási alapon nyugsznak. A nevelendőnél, ki mások axiomája szerint alakítja erkölcsi életét, ez így is van; de megfordított a viszony a keletkezés szempontjából a nagykorúnál, az önállólag gondolkozó férfúnál.

Ezen vallási és erkölcsi viszonyt jelző megjegyzések után, melyeket tárgyalásunk egymásutániságának igazolása érdekében tettünk, rátérhetünk Aeschylos pozitív vallási nézeteinek kifejtésére.

Schneller István.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Harmadik és befejező közlemény. —

A koronázási szertartások és jelvények.

A koronázási szertartások törvényben meghatározva nincsenek. Ezen szertartások épp úgy történelmileg és szokás útján fejlődtek, mint maga a koronázás intézménye, a szertartási cselekmények pedig részben egyházi, részben államjogi jelentőséggel bírnak, részben e két jelentőség olvad azokban össze, úgy hogy e szertartásokból is szemünk elé tűnik a koronázásnak kezdetben tisztán egyházi jelentősége, a melyet idővel az államjogi jelentőség háttérbe szorított.

A szertartások a következők:

1. A királyt a koronázásra egy, az országgyűlés mindkét házának kebeléből választott országos küldöttség ünnepélyesen fölkeri. Ezelőtt szokás volt a Habsburg-házbeli királyaink koronázása előtt, a koronázásra érkező királyt sátorban fogadni a koronázás helyén kívül, de mióta a koronázás az ország fővárosában történik, ezen szokás elmaradt. A király koronáztatása előtt az országgyűlés által szerkesztett és eléje terjesztett hitlevelet elfogadván, sajátkezüleg aláírja s királyi nagy pecsétjével megerősítve, azt az országgyűlés tagjainak jelenlétében a primásnak s ez által az országgyűlésnek becikkelyezés végett átadja. A hitlevélnek ünnepélyes kiadása és megerősítése az, mi a koronázás államjogi jelentőségét kiemeli.

2. A koronázásra kitűzött napon a király nemzeti ruhába öltözve, ünnepélyes menethen, az országgyűlés tagjainak és egész udvarának fényes kíséretében a koronázásra kijelölt egyházba vonul, melynek ajtajában az ország primása és a szolgálattevő főpapság által fogadtatik és a főoltárhoz vezetetik. Ezen ünnepélyes menet alkalmával a király előtt vitetnek az ország ékességei, a koronázási jelvények (clenodia), melyekről alább részletesebben szölok. És pedig a nádor viszi a koronát, az országbíró a királyi pálczát, a horvát-szlavon-dalmátországi bán az almát, a főpohármester szent István kardját, a főpalotamester, újabban egy főpap, a kettős keresztet, a tárnokmester a kisebb keresztet; úgyszinte elől vitetnek a főurak és világi méltóságot viselők közül kijelölt egyének által az ország zászlói és pedig: Magyarországé, Horvátországé, Dalmátországé, Szlavoniáé, Bosnyákországé, Szerbiáé, Bolgárországé, Rumániáé, Galiczia- és Lodomériáé, mint a mely országok valaha vagy jelenleg a szent korona hatalma alatt állottak, illetőleg állanak.

3. Maga a korona feltétele mise közben megy végbe, és pedig: az oltár előtt a primás rövid beszédet tart a királyhoz az ország helyes kormányzásáról, melynek elvégeztével a király letérdel és kezét az evangeliumra tevén, esküt tesz le az igazság és közbéke, s Isten egyházainak fentartása s az egyház szolgálainak tiszteletben tartására. Ez a legrégebb része a koronázás szertartásainak, és annak eredetileg egyházi jelentőségét kétségen kívül helyezi. Az eskü szavai a római pontificaléban foglaltatnak. Az előirt egyházi imák és litániák a papság által elmondattván, a király jobb karján, mellén és vállán, szentelt olajjal a primás által fölkenetik s a koronázási öltöny (szent István palástja és sarui) ráadatik. Ezután a primás a nagy-miséét elkezdvén, a király oldalára a szent István kardja felkötetik, a ki azt kivonva, a jelenlévő nép felé fordul, és azzal három keresztvágást tesz,

jelül annak, hogy az országot és vallást bármely támadás ellen kész megvédeni. Az epistola és evangelium között megy végbe a korona föltétele. A szabad választás korában szokásban volt, hogy mielőtt ez megtörténék, a nádor az oltár lépcsőjéről a néphez fordulva, fenhangon s magyar nyelven háromszor kérdezte: «akarjátok-e, hogy a jelenlévő N. N. az ország királyává megkoronáztassék?» — a mire háromszoros «akarjuk, éljen a király!» felkiáltás következett. E szokás csak a *pragmatica sanctio* elfogadása óta mellőztetik. De a római pontificaleban előirt azon kevésbé indokolt egyházi szertartás, mintha ma is az egyház hatalma tenne valakit királylyá, most is alkalmaztatik; hogy a kalocsai érsek a primást a koronázásra következő szavakkal hívja fel: «*Reverendissime Pater! Postulat sancta mater ecclesia catholica, ut praesentem Serenissimum N. N. ad dignitatem Hungariae regis sublevetis.*» Mire a primás kérdezi: «*scitis illum dignum et utilem esse ad hanc dignitatem?*» Erre a kalocsai érsek feleli: «*et novimus et credimus eum dignum esse ac utilem ecclesiae Dei et ad regimen hujus Regni.*»

A fentebbi szavak után az oltár legfelsőbb lépcsőjén térdelő királynak a primás és a nádor¹ által a korona fejére tétetik s jobb kezébe a királyi pálcza, baljába pedig az aranyalma adatván, a királyi trónra ültetetik; mire megdördülnek az ágyúk, s a harangok zúgása közt a hálaadó ének (*Te Deum*) elénekeltetik. A mise tovább folytatván, *offertorium* alatt a király aranypénzt ajánl fel és *communio* alatt ő is megáldozik. Áldozás előtt a korona levéttvén fejről, az csak áldozás után tétetik fel ismét.

¹ Ha a nádori szék nem volt betöltve, a nádor tisztét az országgyűlés megbízottja teljesítette; így 1867-ben Ferencz József ő Felsége koronázásakor gróf Andrássy Gyula volt az országgyűlés által a nádori funkciók teljesítésével megbízva. Az ily országgyűlési megbízott «ad hoc» nádornak tekintendő.

4. A mise bevégeztével a király, fején az ország koronájával, kezében a királyi pálczával és almával, gyalog, nemzeti színű posztóval bevont úton, az országgyűlés tagjainak s udvarának kíséretében, egy másik templomba megy, előtte vitetvén az ország 10 zászlója és az apostoli kereszt, és II. Ulászló koronázása óta divó szokás szerint utána (azelőtt a kamara elnöke vagy a tárnokmester) jelenleg a pénzügyminister lóháton a nép közé arany és ezüst emlékpénzeket szórván. A templomba érkezve, a királyi széken helyet foglal és (valószínűleg Károly Róbert óta fennálló szokás szerint) az ország lakosai közül néhányat, a nádor felhívására szent István kardjával jobb vállon háromszor érintvén, aransarkantyús vitézzé avat.

5. Ezután a király, fején a koronával s szent István palástjával ékitve, lóra ül, és a szintén lóra ült főpapok és urak kíséretében egy e célra kijelölt, szabad ég alatti emelkedettebb helyre vonul, és a nemzeti színű posztóval bevont magasabb állásra az esztergomi és kalocsai érsekek, továbbá a nádor és több zászlósúr kíséretében fölmenvén, annak aranyos szőnyeggel bevont közepén megáll, jobb kezét ég felé, baljában pedig feszületet tartva, a primás előolvasása után a nép hallatára, az alkotmány és az ország szabadságainak megtartására a királyi esküt leteszi. Innét ismét lóháton a koronázási királydomb felé vonulván, arra egyedül felvágat és ott szent István kardjával a világ négy tája felé négy keresztvágást tesz, annak jeléül, hogy az országot bárhonnan jövő ellenség ellen megvédeni kész. Ezen ünnepélyeségeket a királyi ebéd zárja be, melyre hivatalosak a primás és a kalocsai érsek, a nádor és a pápai követ, és a melynél az ország zászlócai szolgálnak az ebédlő királynak.

Miksa koronázása óta az ország pénzbeli ajándékot szokott adni a királynak, mely III. Károly óta országgyűlésileg 50 ezer darab aranyban állapítottatott meg. 1848 előtt ezen ajándékpénz csak nemesektől szedetett be.

Ósi szokás szerint a királyné is megkoronáztatik, de ezen koronázásnak nincs semmi államjogi jelentősége. Ilyenkor a házi korona a veszprémi püspök által a királyné fejére, a szent korona pedig a primás által jobb vállára tétetik.

A királyi méltóság azon jelvényei, melyek a koronázás alkalmával használtak, az ország ékességeinek (clenodia Regni) neveztetnek és az ország tulajdonát képezik.

Első helyen említendő ezek közül az *ország szent koronája* (Sacra Regni Corona), mely két alkatrészből van összetéve, felső része latin eredetű és azon koronának tartják, melyet II. Sylvester pápa küldött szent Istvánnak, alsó része pedig görög eredetű, valószínűleg azon korona, melyet Dukas Mihály adott I. Gejza királynak. Ezen korona a királyi méltóság és a magyar államhatalom symboluma.

A nemzet e koronára mindig nagy súlyt helyezett és azt nagy tiszteletben tartotta. Őrzése iránt sok törvényünk intézkedik. Mátyás király idejétől kezdve két koronaőr által őriztetik, a kik az országgyűlés által későbbi törvények szerint valláskülönbőség nélkül választandók világi rendű férfiak közül. Ezen koronaőrök az ország főméltóságai között foglalnak helyet és rangban a zászlósúrak és a pozsonyi gróf után következnek. Esküjüket a király és az országgyűlés jelenlétében teszik le, s legalább egyikök mindig a korona mellett tartozik lakni. A korona őrzésére külön őrcsapatok, jelenleg a honvédség kötelékébe tartozók közül kiegészített m. kir. koronaórság, vannak rendelve.

A többi jelvények: 1. A királyi pálcza, aranyból készítve, jegecz-golyóban végződik, mely nyolcz aranyabroncsba van foglalva, alsó végén szivalakú gomb, nyelén virágok láthatók. Igen régi eredetre vall. 2. A királyi alma, mely aranylemezből készült gömb, tetején kettős kereszttel, oldalán a magyar czímerrel egyesített Anjou-czímerrel. 3. Szent István kardja, hosszú, egyenes, kétélű pallos. 4. Szent István pa-

lástja, égszínkék selyem kerek-köpeny, a vértanúk és apostolok képével ékesítve. 5. A pápa által szent Istvánnak küldött kettős kereszt, a mely azonban már régen elveszett. A most használatni szokott kettős kereszt valószínűleg nem is számítható az ország ékességei közé. 6. Ide tartoznak még a keztyűk, saruk, harisnyák, melyek szintén igen régi eredetűek.

A koronázási szertartások közül, a mint láttuk, a tulajdonképeni koronázást megelőzők és követők államjogi jelentőségűek, a tulajdonképeni koronázás pedig túlnyomóan egyházi szertartásokat foglal magában.

A koronázás közjogi jelentősége, különösen a trónöröklés kimondása óta.

A vegyes- és Habsburg-házból származó királyok korában egész 1687-ig, a midőn királyaink a nemzet szabad választása útján nyerték el a magyar trónt, a koronázás a megválasztott királynak a nemzet és egyház által való ünnepélyes királylyá tétele, királylyá avatása és a királyi hatalom teljével való felruházása vala.

Az 1687-ik évi országgyűlésen a II. és III. törvény-cikkekben az ország rendei kijelentették: «hogy ezután soha és senki mást nem fognak törvényes királyuknak és uruknak tekinteni, csak az Ő Felsége (I. Lipót) ágyékából származó fiörökösök közül az elsőszülöttet;»

«Ennélfogva valahányszor előáll az ekképeni királyfelavatás szüksége — mondja az 1687. évi II. t.-cz. — mindig azt fogják országgyűlésileg megkoronázni a fölavatási hitlevél pontjainak előleges elfogadása, vagy királyi megerősítés általi biztosítása és azon eskü letevése után, a melyet le szoktak tenni Ő Felsége elődei is.»

A III. t.-cz. szerint pedig azon esetre, ha kihalnának,

Ő Felsege fimaradékai: szálljon a magyar korona öröklési joga, akképen, hogy mint fennebb mondatott, a koronázást mindig előzze meg a hitlevél elfogadása s királyi esküvel való megerősítése, Spanyolország mostani királyának, II. Károlynak hasonlóképen fimaradékaira. És csakis azon esetre, ha mind ő cs. kir. Felségének, mind a spanyolországi felséges királynak férfi-ágon magva szakadna: akkor legyen ismét helye a Karok és Rendek ősi jogának s szokásainak a királyok *választásában és koronázásában*.

Ezen törvények szerint tehát a nemzet kötelezte magát, hogy a Lipót és Károly fiutódai közül az elsőszülöttet királyának tekinti és koronázza, de csakis a fölavatási hitlevél elfogadása és a királyi eskü letétele után.

A törvény nem mondja ki, hogy csak a koronázás fogja az örököszt királylyá tenni, de azt sem mondja ki, hogy az örökös akkor is királynak tekintendő, ha magát meg nem koronáztatná. Igaz ugyan, hogy a cél állítólag az interregnumok elkerülése volt, és hogy az örökösödés elve és természete megkívánja, hogy az örökös elődje halálával ipso facto következzen a trónon, de ez nem zárja ki azt, hogy a király csak akkor váljék valósággal királylyá, ha a kikötött feltételeknek eleget tett. De ha figyelemmel kísérjük a törvény idézett szavait, abból azon következtetésre kell jutnunk, hogy a fősúly nem azon kifejezésen nyugszik, miszerint a nemzet az elsőszülöttet fogja királyul tekinteni, hanem azon, hogy azt fogja királylyá koronázni; mert azon szavak után, hogy az elsőszülött fiörökösök mindenkor törvényes királyokul tekintendők («pro legitimo suo Rege et Domino sunt habituri»), mindjárt az következik, hogy ennél fogva valahányszor az *ekképeni felavatás* szüksége elő fog állani («et erga semper, totiesque, quoties eiusmodi inauguratio iustauranda erit»), a hitlevél kiadása és az eskü letételének előrebocsátása mellett azok fognak *megkoronáztatni*.

A hol már az örökösödés joga teszi az örököst elődje halálának pillanatában királylyá, mint ez volt Franciaországban, mint van Angliában és sok más helyütt, mi szükség van ott a felavatásra? Ott legfeljebb csak beiktatásról, de nem inaugurációról lehet szó.

De másrésztől képzelhető-e az, hogy ha valaki a választás korában, a mikor csakugyan a nemzeti közakarat emelt valakit a trónra, királyi tekintélyt csak a koronázás által nyerhetett, hogy akkor az örökösödési jog kimondásával a koronázás elveszítse a királylyá lételnél nélkülözhetetlenségét, és azért mégis a koronázásnak előfeltételül szabassanak meg az alkotmánybiztosítékok? Akkor mi szükség volt arra, hogy Lipót elsőszülött fiát, Józsefet még ezen országgyűlésen koronáztassa meg.

Világos tehát, hogy az örökösödés csak kizárólagos jogot adott az örökösnek arra, hogy királylyá koronáztassék, de magában véve az örökösödés még nem tette az örököst királylyá, ha ahhoz a koronázás hozzá nem járult.

Nem változott e tekintetben a helyzet akkor sem, a mikor az 1723. évi I. és II. t.-cikkkel a Habsburg-ház nőágának örökösödési joga is elismertetett, sőt ezen törvények még világosabban kifejezik, hogy az örökösödés csak kizárólagos jogot ad az örökösnek arra, hogy királylyá koronáztassék, de nem teszi őt ipso facto az előd halálával Magyarország valóságos törvényes királyává.

De lássuk erre nézve magát a *sanctio pragmaticának* nevezett I. és II. törvénycikket.

Az 1723. évi I. t.-cz. azt mondja, hogy az ausztriai ház női ága is, annak és a tőle leszármazóknak kihalásáig, Magyarország királyi *koronájára*, és az ezen szent koronához tartozó részekre, országokra és tartományokra (ad regiam Hungarie Coronam, Partesque, Regna et Provincias ad eandem Sacram Coronam pertinentes . . . proclamatum

est), a Karok és Rendek egyhangú szabad szavazatával kikiáltott, és hogy Ő Felsege az ország szent koronájában való ekképeni örökösödést (eiusmodi in Sacra Regni Hungariae Corona Successionem) rendeztetni, fentartatni és megőriztetni akarná, akképen, hogy az, vagy annak férfiörököse *tekintessék és koronáztassék* ugyanazon örökös jogon Magyarország és kapcsolt részei, országai és tartományai csalhatatlan királyává, a ki az ausztriai ház többi országainak és tartományainak az ausztriai házban elfogadott elsőszülöttség rendje szerinti örököse.

Ezen törvény tehát mindenütt a koronában való örökösödésről, a megkoronáztatáshoz örökösödés által nyert jogról beszél, és nem azt mondja, hogy «örökösödik a királyi trónban», és pedig azért, mert a nemzet nem is tudta elgondolni a királyt koronázás nélkül, és a királyság fogalmát nem is volt képes megkülönböztetni a szent korona birtokosának fogalmától.

A II. t.-cz., mely az örökösödésre képesített ágakat és az örökösödés rendjét, úgyszinte az örökös személyének az öröklésre képesítő tulajdonságait (törvényes születés, ausztriai főhercezség, római kath. vallás) meghatározza, 9. §-ában kimondja: hogy a rendek «ugyanazon nőági örökösödést, mely az ausztriai házban el van fogadva, (*kiterjesztvén arra, most akkorra [nunc pro tunc], az 1687. évi II. és III., úgyszinte az 1715. évi II. és III. törvényczikkeket,*) az előadott rend szerint állapítják meg»; tehát csakis oly föltétel alatt, hogy a hivatkozott törvények is megtartassanak.

A 10. §. pedig kiköti, hogy az ausztriai ház női ágának *fennebbi módon* kijelentett örökösei és mindkét nembeli ausztriai főhercegi örökösök által, a hivatkozott törvényczikkek tartalmához képest, az ő Felsege által megerősített hitlevélbeli szabadságok és kiváltságok elfogadandók, helybenhagyandók és koronázás alkalmával megtartandók.

A fentebb hivatkozott törvények megtartása tehát az örökösödés feltételül van az egyes örökösökre és az egész női ágra nézve meghatározva. És most lássuk, mit mondanak a hivatkozott törvények.

Az 1687. évi II. és III. törvénycikkek, mint fennebb láttuk, kikötik a hitlevél elfogadását, az eskü letételét és a koronázást. Az 1715. évi II. cikk pedig maga a III. Károly által kiadott hitlevél, melynek 5. pontja arra kötelezi az utódot, hogy ezen hitlevelet a koronázás előtt ő is adja ki, és arra az esküt tegye le, a miben az is benfoglaltatik, hogy az utód magát megkoronáztatni köteles, mert az eskü koronázás alkalmával teendő le. Az 1715. évi III. t.-cikk kötelezi az uralkodót, hogy az országnak saját jóváhagyott, vagy a jövőben országgyűlésileg meghozandó törvényei szerint fog uralkodni.

A *sanctio pragmatica* tehát azért, hogy a nőági örökösödést ezen törvényekre hivatkozva és azoknak fentartásával állapítja meg, a trónörökösödés jogának érvényesülését a koronázáshoz és az azzal összefüggő biztosítékokhoz mint elengedhetlen feltételekhez köti, miáltal a koronázás királyi átvételéből és jelentőségéből nemcsak hogy nem veszít, hanem ezenkívül még alkotmánybiztosíték jelentőségére is emelkedik; miáltal annak fontossága a *pragmatica sanctio* óta még nagyobbá és kiemelkedőbbé válik, mint volt a választókirályság korszakában.

Ennélfogva ha az, akit a trónöröklés joga illet, magát meg nem koronáztatja, a hitlevelet ki nem adja, és az alkotmány fentartására esküt nem tesz, legfeljebb csak jogszerűen következő tényleges uralkodó, de Magyarország törvényes királyának nem tekinthető.

De ez nemcsak a törvények szavaiból, hanem a szent korona tanából és abból is következik, hogy a királyi hatalom telje csak a koronázás után száll az uralkodóra.

A szent korona tana szerint ugyanis az állami főhatalom a szent koronát illeti, és csakis a koronázás teszi a királyt az államhatalom törvényes birtokosává, vagyis Magyarország valóságos királyává. Már pedig a szent koronához fűződő jogrendszer a trónörökösödés elfogadásával, vagy a *sanctio pragmatica*val nem helyezettett hatályon kívül; mert egy több százados szokás útján kifejlődött jogrendszer vagy intézmény csak ellenkező és hasonlóképen hosszú gyakorlaton alapuló szokás, vagy világos, és a szokáson alapuló intézmény eltörlését határozottan kimondó törvény által szüntethető meg.

A másik pedig, t. i. a koronázás azon joghatálya, hogy csakis a törvényesen megkoronázott királyt illeti meg a nemességadományozás és a törvényszentesítés joga,¹ szintén kizárja azt, hogy azon uralkodó, ki magát meg nem koronáztatja, törvényes magyar királynak tekintessék. Monarchiában egyik legfőbb és legnevezetesebb uralkodói jog a törvények szentesítésének joga, és különösen Magyarországon, a hol a törvények érvényességéhez a királyi szentesítés múlhatatlanul megkívánatik, a törvényszentesítés különösen fontos jogositvány. Ha pedig az országnak nincsen koronás királya —

¹ A törvények szentesítésének joga nem minden időben illette egyedül a koronás királyt, a mit bizonyít az, hogy Mátyás az 1458-ik évi decretumot koronáztatása előtt erősítette meg; az úgynevezett «ország decretumai» nem is igényeltek királyi megerősítést, de szorosabb értelemben törvényeknek nem is voltak tekintendők. Werbőczy szerint azonban a törvények érvényességéhez királyi szentesítés kívánatik (H. k. II. 3. cz. 2. §.) és ezen időtől fogva szakadatlanul csakis koronás királyaink szentesítettek törvényeket.

Ez ugyan törvényben kimondva nem volt, hanem a szent korona tanából önként következett. Az 1791. évi XII. t. cz. a régi szokást törvényben és világos szavakkal újból megerősítette, mondván: «*Leges ferendi, abrogandi etc. legitime coronato Principi et Statibus ac O. O. ad Comitata legitime confluentibus, communem esse . . . etc.*

miután a törvényalkotás joga a szent korona testét, a törvény-szentesítés pedig a szent korona jogán egyedül a koronás királyt illeti — hiányzik azon hatalom, mely a meghozott törvényeket kötelező erőre emelje, a mi az államszervezet működését egyik legfontosabb működési ágában akasztja meg.

És most azt kérdem, tekinthető-e Magyarország törvényes királyának azon uralkodó, kinek nincs törvényes hatalma az államszervezet működésének zavartalanságát helyreállítani? tekinthető-e törvényes királynak az, a kit a törvényhozás terén a legfontosabb királyi jogosítvány meg nem illet?

Mindezeknél fogva II. József császár, a ki hitlevelet ki nem adott, az alkotmányra esküt nem tett, magát meg nem koronáztatta, hanem önkényűleg uralkodott, nemcsak törvényesen uralkodó, hanem törvényes magyar királynak sem tekinthető, azaz a magyar királyok számát nem szaporítja.

Ezen tan hirdetésében nem állok egyedül. Legnagyobb közjogi tekintélyeink hirdették azt, sőt ezen álláspontot foglalta el az 1861-ik évi országgyűlés is úgy felirati javaslatában, mint egész magatartásában.

Igy Deák Ferencz 1861. évi május 13-án előterjesztett felirati javaslatában ezeket mondja: «Csak II. József császár volt III. Károly maradékai közül, a ki magát meg nem koronáztatta, s uralkodott abszolút hatalommal, de Magyarország törvényes királyának soha el nem ismertetett».¹ Felirati beszédében pedig így szól: «szükségesnek látjuk kimondani, hogy a magyar király csak a koronázás által lesz törvényes király».²

Továbbá a képviselőház 1861. évi július 7-én elhatározta, hogy a felirat ne szólítsa Ő Felségét császár és *királynak*, hanem csak Főlséges úrnak.³

¹ Kónyi: Deák F. beszédei. III. 19. l.

² U. o. ³ U. o.

Gróf Széchenyi István pedig «Ein Blick auf dem anonymen Rückblick» című munkájában e kérdéssel hosszasan foglalkozván, a többi közt így nyilatkozik: «Excellenc (t. i. Bach) wissen es recht gut, dass der König von Ungarn nicht so entsteht, wie der König von Frankreich einst entstanden ist. In Frankreich sagte man, denn es war altherkömmlich: ‚Le roi est mort, vive le roi‘, und der Regent war a-peu-près fix und fertig. In Ungarn ist jedoch, wenn Pacta conventa und durch Jahrhunderte sanctionirte Schwüre und Gebräuche nicht für leeres Stroh und eitle Phrasen ausgegeben werden, der Tronfolger bei dem Tode des Königs nichts als ein mutmasslicher, ein virtueller Regent; und will er sich diesen Pflichten nicht unterziehen, so wird derselbe wohl regieren können, wenn er die Macht dazu hat, ein König von Ungarn wird er aber nicht sein, sowie es auch Kaiser Josef II., der doch viel stark regierte, es eigentlich nie gewesen ist».¹

A II. József önkényes uralkodása után az abból merített tanulság következtében hozott 1791. évi III. t.-cz. ezen kérdést még jobban megvilágítja, mondván:

«Minden kétségnek végkép eloszlatása tekintetéből, mely az örökös magyar királyok által felveendő koronázás és a kir. Felség által elfogadott s kiadott felavatási hitlevél némely szavai tartalmából, az ország alaptörvényei ellen ellenvetésül tétethetnének. ő cs. és apost. kir. Felsege hozzájárult, hogy a királyi felavatás és koronázás, minden uralkodás változával, a meghalt király elhunytától számítva hat hónapi időköz alatt törvényes ünnepélyességgel *múlhatlanul* eszközöltessék; épségben maradván *időközben* minden örökös királyi jogok, melyek az országnak alkotmányszerinti közkormányzatára tartoznak. épségben maradván szinte ugyanazon király

¹ Széchenyi: Ein Blick etc. 31. l.

iránt tartozó jobbagyi hűségnek kötelezettsége; a szabadalmak adományozása mindenestre ezután is egyedül a törvényesen megkoronázott királyi Felségnél maradván».

Nem akarok e helyütt az «időközben» (intermedio tempore) szavakból arra következtetni, hogy csakis azon hat hónapig van joga az örökösnek kormányozni; hanem csak azt kérdem, hogy mi szükség volt hát akkor arra, hogy ezen törvényben az örökös király minden jogai, melyek az alkotmányos közkormányzatra tartoznak, és az alattvalói hűség kötelezettsége fentartatik; ha a meg nem koronázott uralkodó az előd halálával amúgy is ipso facto magyar királynak tekintendő?

Az, hogy a meg nem koronázott uralkodót ezen törvény örökös királynak (haereditarius rex) nevezi, semmit sem bizonyít állításom ellen, mert az «örökös király» kifejezés éppen annyit tesz a magyar alkotmányban 1687 óta, a mit a «választott király» kifejezés tett a választókirályság korában Magyarországon és a mit a «választott fejedelem» tett Erdélyben, t. i. hogy nem valóságos, törvényes király vagy fejedelem. Ily választott királynak neveztetik János Zsigmond és ki tartja őt királynak? Választott fejedelemnek neveztetik I. Rákóczy Ferencz, és ki tartja őt erdélyi fejedelemnek? pedig Erdélyben koronázás sem volt.

Az, hogy a meg nem koronázott uralkodó királyi czímmel él, szintén semmit sem bizonyít, mert hiszen Mátyás ellenfele, Frigyes is élt a magyar királyi czímmel, és ezért talán magyar király is lett volna?

A mi pedig azon jogokat illeti, melyeket a meg nem koronázott uralkodó koronáztatása idejéig tényleg és jog szerint gyakorolt, az nem ellenkezik a fentebb mondottakkal, mert hiszen úgy régibb, mint újabb törvényeink értelmében (1485: II., III., V., VII. t.-cz.; 1848: III. t.-cz.) a nádor is

gyakorolhatta ezen jogokat, sőt az 1848. III. t.-cz. szerint István nádor személye a király távolléte idejére sérthetetlennek is jelentetett ki.

A koronázás tehát — különösen a trónöröklés kimondása óta — alkotmányunkban kiváló közjogi jelentőséggel bír, és nem csupán üres szertartás vagy ünnepélyes beiktatás a királyi székbe, a mely ha elmarad is, a királyság és az uralkodási jog természetén mitsem változtat; hanem valóságos királyvá avatás (inauguratio),¹ mely az örökös uralkodót a magyar állami főhatalom jelképének, a szent koronának feltétele által ezen állami főhatalomnak az országgyűlés, illetőleg a nemzet beleegyezésével, az örökösödés jogánál fogva, jogos és törvényes birtokosává és kezelőjévé, törvényes és valóságos magyar királyvá teszi, ennél fogva alkotmányunknak egyik kiemelkedő biztosítója, és a magyar alkotmányban a jogfontosságának *symbolicus szemléltetése*. Mert azon kölcsönös államalkotó szerződés, mely a trónbetöltés és az állami főhatalom miképeni kezelése iránt a nemzet és az általa választott uralkodóház között kötöttetett, koronázás alkalmával mindig ünnepélyesen megújítatik, a mely megújítás a királyi hitlevél kiadásában és törvénybe iktatásában talál kifejezést.

És a ki e tant megingatni törekszik, akaratlanul is a királyság tekintélyének megingatásán fírad, mert ha a nemzet szívéből ezredéves *politikai hitvallásának* gyökerei kiirtatnak, ez által megingattatnak az örökös királyság sokkal ifjabb intézményének amazzal már összenőtt és összekuszálódott gyökérszállai is, a mi a magyar nemzet soha kétségbe nem vont monarchicus érzelmeinek szilárdságát veszélyeztetné.

¹ Ezt bizonyítja az 1867-ik évi I. t.-cikk czíme: «Főlséges I. Ferencz József úr Magyarország és Társországi királyává avattatik és koronáztatik», úgyszintre ezen törvénycikk tartalma is.

A magyar király koronázásának fentebbi magyar államjogi jelentőségén kívül van még egy nagyfontosságú nemzetközi jelentősége is, mert az 1723-ik, de még inkább az 1867-ik év óta, a mióta Magyarország az osztrák örökös tartományokkal szorosabb összeköttetésbe lépett, a magyar király koronázása juttatja kifejezésre a magyar korona összes országainak állami egységét, és az osztrák császárságtól független, souverain állami voltát.

Dr. Ferdinandy Gejza.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS PHILOSOPHIAI VILÁGNÉZET.

Számos kísérlet történt az újabb időben oly egységes világnézet felállítása czéljából, mely a természeti jelenségek problémáját saját belső életünk jelenségeivel összhangzásban tüntesse fel. Mindezen kísérletek között azonban egyet sem találunk, mely a czélt csak némikép is megközelítette volna. Semmitől vissza nem riadó merész szellemek, mint *Giordano Bruno*, a roskadozó középkori egységes világnézet ellen vívott küzdelemben elvesztek; mások, mint *Galilei*, csak súlyos sebek árán menekülhettek e veszedelmes harczból. Ezen példák riasztották vissza a tizenhetedik század természetbúvárait világnézetök nyilvánításától, ezért elégedtek meg azzal, hogy a tudományos fogalmakat létünk nagy kérdéseitől teljesen függetlenül állították fel. Arra törekedtek inkább, hogy a természettudomány határait, a mennyire csak lehet, megóvják minden oly beavatkozástól, mely az érzéki tapasztalás határain túl fekvő kérdések részéről történhetnék. Mert hiszen ez oldalról üdvös eredményt úgy sem várhattak, hanem csupán csak bonyodalmas, véget nem érő kérdések és megfejtethetlen problémák lánczolatát; és e meddő, eredménytelen foglalkozásnak legfeljebb csak az a következménye lehetett, hogy az, a ki a szélesre taposott utat elhagyni merészelt, a hatalmi tényezőkkel kellemetlen, olykor veszélyes összeütközésbe jutott. Azért óvakodott annyira *Newton*,

hogy a metaphysikával, e «perlekedő hölgygel», érintkezésbe jöjjön; azért védekezik egyik-másik tudós indiscret kérdésekkel ostromló interview ellen az agnosticizmus kényelmes segédeszközével, azzal utasítván vissza a tudakozódo ostromlásait, hogy az érzéki világon túl fekvő kérdésekben véleményt alkotni magát illetékesnek nem vallja.

Az ekként színlelt közömbösség azonban nem elégíthet ki bennünket. A felhozott kérdések nem ignorálhatók, s a mint életünk legközelebb fekvő ügyein és szükségletein túlestünk, okvetetlenül ott találjuk magunkat létünk «mysterium magnum»-ának kérdése előtt.

A tisztán speculativ philosophia egyik irányban sem mutat fel csekélyebb eredményeket, mint a természettudományok terén, miként ez a dolog természetéből önként következik. Mert mindenestre nélkülözhetetlen eszköz a philosophia mindenki számára, a ki tudományos fogalmakat kíván alkotni, s így a természettudós sem lehet el nélküle, de teljes mértékben lehetetlen, hogy e fogalmakat a tapasztalás segítségével nélkül megteremtsük.

A speculativ philosophiának ezen a téren hebizonyított képtelensége a természettudósoknak egy vállalkozó szellemű nemzedékét arra bírta, hogy felbátorítva a természettudományok terén elért sikerek által, a csomót egyszerűen átvágják és a belső és külső világban előforduló valamennyi jelenséget és tüneményt úgy tekintsek, mint csupán csak az érzékek útján felfogható anyagban mechanikai törvények szerint végbemenő tüneményt. Ezen nézet szerint tehát minden, a mi a világban történik, tisztán mozgási tüneményekre volna visszavezethető.

Ezen philosophiai rendszer — mert elvégre annak kell tekintenünk — felállításánál figyelembe nem vették, hogy épp annyira dogmatikus természetű, mint akármely idealistikus philosophiai rendszer. Hozzájárul még az is, hogy a mate-

rialistikus philosophia mégsem bír a szigorú rendszerességgel, melyet a különféle philosophiai iskolák rendszereiben találunk.

Ha e szerint sem az idealistikus, sem a materialistikus philosophiai rendszerek nem elégítik ki philosophiai szükségletünket, az a kérdés támad, miként szerezzünk oly philosophiát, mely causalitási szükségletünket kielégíti és egyszerűsmind — ezt mindjárt itt akarjuk hangsúlyozni — többi pszichikai facultásainknak is megfelel.

Igaz, hogy kedélyünk követelései a valóságnak inkább ethikai és aesthetikai oldalát érintik és ezért föltehető a kérdés, hogy vajjon találnak-e e követelések kielégítést a realitásban. Mindenképen azonban helytelen eljárásnak látszik, ha azokban a problémákban, melyek a jónak és a szépnek eszméjével foglalkoznak, csupán csak a tiszta ész kategóriái szerint járunk el. Az ethika és az aesthetika egy bizonyos ideális eszmerendszert alkotnak, melynek gyökerei kétségkívül a valóságban keresendők, minthogy a benne alkotott fogalmak elemei épp azokból az érzéki benyomásokból vétettek, akár a tiszta ész fogalmainak elemei. Ha még hozzá vesszük, hogy a nagy világproblémák megfejtésére célzó kísérletek antinomiákra vezetnek és hogy a dolgok létokaira nézve elfogadható véleményt úgysem alkothatunk, úgy némileg igazoltnak látszik, hogy ha a tiszta ész és a praktikus ész követelményei számára és az azokból eredő eszmerendszer részére a *coordinatio*, nem pedig a *subordinatio* viszonyát követeljük.

Ha a philosophiai gondolkodás történetén végig pillantunk, a philosophiai rendszerek egész sorával találkozunk. Mindegyik megjelöli az ember helyzetét a természetben és a külvilág egyes részeinek egymáshoz való viszonyát. De van köztük egy, mely hosszú idő óta leginkább mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a mélyebben gondolkodó tudósok

és költők figyelmét és sympathiáját magára vonja és lekösse; s ez a *pantheismus*, mely az extramundan Istenség helyett a világnak immanens, vele identikus Istenséget vesz föl, s a természettudomány révén, különösen az élet jelenségeinek tanulmányozása útján nyert nézeteinknek leginkább megfelel.

Habár azonban a pantheistikus rendszer némileg alkalmasnak látszik, hogy causalitási szükségünket épp úgy, mint kedélyünk követelményeit kielégítse, azért nem szabad elfelejtenünk, hogy kilátás nélkül való erőlködés, ha oly dolgokról akarunk magunknak fogalmat alkotni, melyek természetükénél fogva minden tapasztaláson túlesnek és így semmiféle verificatiót sem engednek meg, milyen, teszem fel, a személyes fenmaradás kérdése, a világesemények tervszerűsége és törvényszerűsége okának kérdése stb. Mindezekről a problémákról állíthatunk ugyan fel véleményt, nézetet és hypothesis, de ezek jogosultsága már csakis abban keresendő, hogy mennyire felelnek meg lelkünk kedélyi és akarati facultásainak, és így tisztán subjectiv érvényűek. A tisztán intellectualis mértékkel itt egyáltalában nem értünk célzt. Bizonyos jogosultsággal vonhatunk következtetéseket a szerves élet multjára vagy jövőjére a föld színén, minthogy itt a jelenségek lánczolatából egy bizonyos részt ismerünk, de az úgynevezett lelki functiók sorsáról a somatikus élet befejezése után épp oly keveset tudhatunk, mint p. o. valamely más naprendszer valamelyik bolygóján előforduló szerves életéről.

Méltán állíthatjuk, hogy valamint az izlés dolgában, úgy az uralkodó világnézetet illetőleg is bizonyos divat uralkodik, melyben a kor szelleme kifejezésre talál, de a melyben az illető egyénnek véralkata és kora is érvényesül.

Mindenesetre nagyon kívánatos volna, ha az emberiség szellemi vezetőinek körében bizonyos megegyezés jöhetne létre a világnézet dolgában, mely a népek műveltebb körei

számára elfogadható volna. A physikai tudományokban a század közepe óta annyi sikerrel alkalmazott módszer és a biológiai tudományok korszakot alkotó eredményei ily egységes világnézet részére becses elemeket szolgáltatnak. Csak-hogy — mint már előbb mondtuk — folyton szem előtt tartandó, hogy egy ilyen világnézet megalkotása nem lehet egyedül a tiszta ész műve, hanem oly alkotásnak kell lennie, melyben az egész psyche, kedélyi és akarati sphaerájával érvényre jut. *Haeckel Ernő*, a híres jeni zoológus a jelenkori tudományok eredményeit véve alapul, akar egy egységes világnézetet felállítani azon ünnepi beszédében, melyet 1892. október 9-én Altenburgban az osterlandi természettudományi társulat 75 éves jubilauma alkalmával tartott és mely nem rég «Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft. Glaubensbekenntniss eines Naturforschers» czím alatt jelent meg.

A nagytudományú szerző lendületteljes beszédében sok szép eszmét pendít meg, és a mi eszmemenetének főirányát illeti, azt el is fogadhatjuk. De Haeckel, nézetem szerint, épp abba a hibába esik, hogy az emberi lélek kedélyi és akarati oldaláról megfeledeznek, s hogy másrésről az emberi lélek történelmi fejlődését nem méltatja érdem szerint. Ő, ki az emberiség fejlődésének történelmetlőtli periodusait teljes jogsultsággal veszi alapul azon helyzetre nézve, melyet az ember a világban jelenleg elfoglal, nem fektet kellő súlyt az emberiségnek történelmi fejlődéséből tükröződő lelki életére, annak minden nyilvánulatával. a mennyiben ez az egyes korszakok ideáljaiban, vágyaiban, vallási nézeteiben kifejezésre talál. Pedig a mint az ember szervezete, a mennyiben ezt érzékeink útján felfoghatjuk, bizonyos fejlődési fokozatot mutat. úgy megvannak ezen fokozatok a közvetlen érzéki felfogáson túl eső testre nézve is (ha ezt a szokatlan kifejezést a lelki élet nyilatkozataira megengedjük). Az ethikai érzel-

mek, valamint az ember physikai helyzetére vonatkozó ismeretek és kívánalmak és ezzel kapcsolatban a vallási érzelmek gazdag scálája épp úgy oda tartozik ahhoz, mit az emberiség fejlődése alatt értünk, mint szervezetének fejlődése pithekoid őseiből.

Haeckel, említett ünnepi beszédében, a pantheistikus alapon nyugvó monismusban látja a természettudós világnézetének alapját. Ezen nézet szerint az egész világban csak egy principium van, egy substantia, melynek különféle nyilatkozásai, az összes természetben, az anyagi és szellemi világban, a makrokosmosban és a mikrokosmosban tapasztalható jelenségek. Ez a substantia, Haeckel szerint, az erővel ellátott anyag. Ezen ponderosus anyaghoz jön még az atomok közeit elfoglaló aether, tehát egy másik anyagféle. A mozogható világ-aether a teremtő Istenség, a tunya, nehéz anyag a teremtés substratuma. Ennek megfelelőleg bizonyos schemát is állít fel, mely szerint a világ-aether és a világanyag között bizonyos párhuzamosságot tételez fel, melyről azonban nem igen látható be, hogy dualistikus jellegével miként egyeztethető össze a szerzőtől hangoztatott monismussal.

Úgy hiszem, hogy a monistikus felfogásnak sokkal inkább megfelelünk, ha azt az utat követjük, melyet a physikai tudományok követnek. Ezekben a tudományokban ugyanis az anyag, a materia fogalma mindinkább háttérbe szorul. Problemája, mely oly régi, mint maga a tudomány, elejétől fogva beláthatatlan ellenmondásokat okozott. Sehogy sem sikerült megalkotni oly fogalmi rendszert, melybe az anyag ismeretes tulajdonságaival beleillett volna.

A mechanika fejlődése folytán mindinkább kiemelkedett egy oly fogalom, mely a hatásnak mértéke; s ez új fogalom, melyet jóideig az erővel összetévesztettek, az *energia* fogalma. Ez a fogalom alkalmasabbnak mutatkozott arra nézve, hogy a tünetmények sokaságát egységes felfogás alá helyezzük,

mint az anyag fogalma. A meddig az anyagban látták a természetnek ősi principiumát, a természeti jelenségeknek csak egynéhány körét bírták e föltevés alapján megmagyarázni. A mint azonban az elektromosság sokféle hatása mindinkább előtérbe nyomult, annál jobban kiderült, hogy e téren az anyag-hypothesisssel nem igen boldogulhatni. De a fény- és a hőelmélet is utalt a fénynek, valamint a hőnek imponderabilis anyagként való föltevése ellen. Mert az anyag tulajdonképen csak az érzékeink útján nyert benyomásokból szerkesztett felfogás, melynek létezéséről csak akkor tudunk valamit, ha kölcsönös hatását tapasztaljuk. Csak a mennyiben az anyag úgy képzelhető, mint az energia különféle fajainak és nemeinek a tartója, tudhatunk valamit a materia létezéséről. Maga az anyag sohasem alkotja a tünemény tárgyát, hanem csak a rajta végbemenő, érzékeink útján felfogható változások szolgáltatják mérésünk substratumát, melynek alapján az energia mennyilegesen is meghatározható.

A jelenkori physika egész fejlődésirányával az energia jelvénye alatt áll, olyannyira, hogy akármely természeti tünemény létrejövetelét az energia hely- vagy alakváltozásától teszik függővé. Jelenlegi stadiumában a physika ugyan túllő a célon, midőn tekintélyes képviselőiben az energia lényegét az anyag mozgásában látja és e szerint megállapított ténynek veszi, hogy az összes természeti jelenségek mechanikai jelenségek gyanánt tekinthetők, holott az a kérdés, hogy az energia transformatiójakor melyik az energiának ősi alakja, ez idő szerint nyílt kérdésnek tekinthető.

Mindez azonban csak a kezdet kezdete! A physika ezeket az elméleteket az alapelvek és alapfogalmak szigorúbb dialektikai vizsgálata nélkül állította fel, éppen azért szükséges, hogy a mint már hosszabb idő óta a tiszta matematikában és a geometriában a szám és a terménnyiségek fogalmait szigorú vizsgálat alá vették, az elméleti physikában alkalma-

zott s a mérés tárgyát alkotó fogalmaknak is keresztül kell hogy hajtassanak ezen a bírálaton. Mindez ugyan a jövő dolga, de annyi biztosnak látszik, hogy ekkor az energiának is más szerep jut, mint jelenleg, midőn azt csakis mechanikai értelemben veszik.

Az energetika vagy energia-tan eddigelé még nem bírt a tisztán physikai tudomány határain túl érvényt szerezni. A chemia ugyan már erősen érzi közeledő befolyását, de a biologiai tudományokban még alig bírták érvényesíteni, noha előreláthatólag nagy jelentősége lesz itt is. Mert az energia mindenesetre sokkal alkalmasabb a szerves élet, valamint a szervetlen világ folyamatait megmagyarázni, mint a materia ellenmondásos principiuma. Az energia legbensőbb valójában *élő*, s ha erre fektetjük világnézetünket, a monistikus álláspontból el nem fogadható különbség a szerves és a szervetlen világ között magától elenyészik.

A physika, valamint a philosophia kezdetben a naiv érzéki felfogás alapján indult és az érzéki látszatot mindenütt összetévesztette a valósággal. Csak midőn a jelenségek behatóbb tanulmányozásába fogott, vette észre, hogy ezen az úton ellenmondásokba keveredik, és csak ekkor kezdett kritikailag eljárni. A minék aztán az lett az eredménye, hogy pl. mai felfogásunk szerint a fényt, azaz a világosság okát, a hőt, az elektromosságot és a mágnességet többé nem tartjuk anyagnak, hanem valamely anyag állapotának változásaiban látjuk ezen jelenségek okát.

A physika jelenleg ismét egy fontos fejlődési korszak küszöbén áll, midőn alapfogalomnak készül elfogadni egy oly fogalmat, melyet előbb csak leszármaztatott mechanikai fogalomnak ismertünk: az *energia* fogalmát. Mióta ugyanis általános principiumnak elfogadtatott, hogy az energia összes mennyiségében örökké változatlan, és épp oly kevéssé semmisíthető meg, a mint semmiből nem is teremthető, a pon-

derabilis materia fogalma jelentőségét mindjobban elveszti, helyt adván az energia fogalmának, mely nemcsak a mechanikai, hanem az összes természeti jelenségekben, sőt a biológiai tudományokban is sokkal alkalmasabbnak mutatkozik végső principium gyanánt szolgálni, mint az anyag, mely magában véve holt és tehetetlen és csak akkor lesz hatás-képes, ha valami immaterialis agenssel felruházottnak tekintjük.

Szemünk előtt kell tartanunk, hogy az energia physikai és philosophiai értelemben véve épp oly substantia, mint maga a materia. Mert hiszen, mi a materiáról magáról csak annyit tudunk, hogy ez a természeti jelenségeknek, érzékeinkre ható, lényegében ismeretlen oka. Hogy milyen bizonytalan ez irányban érzékeink tanúsága, azt a physika fejlődéstörténete mutatja legjobban, midőn kideríti, hogy milyen nehéz volt az egyes physikai hatószerek materialis, vagy immaterialis természetét megállapítani. Hosszú századokig, a világosságot a sugár pályájában örült sebességgel rohanó apró golyócskáknak tartották, mely golyócskák, bármilyen kicsinyeknek képzelték is őket, azért mégis mindenféle furfanggal tele voltak. Így pl. korántsem volt közömbös egy ily apró jószágra nézve, hogy felszínének melyik pontjával ér egy másik fénytörő közeg határlapjához, mert attól függött, hogy milyen irányban folytatja pályáját. Sőt egymásközt sem voltak egyenlők ezek a fénygömböcskék, noha egy közös fényforrásból származtak.

Hasonló helyzetben voltunk a melegséggel is. Midőn *Sadi Carnot*, «Réflexions sur la puissance motrice du feu et les machines propres à développer cette puissance» című hires értekezésében a hő mechanikai elméletének alapját lerakta és kifejtette, hogy a hő mindig csak akkor hajt végre munkát, ha melegebb helyről hidegebb helyre megy át, és hogy viszont munka felhasználásával jár, valahányszor melegséget hidegebb helyről melegebb helyre akarunk vezetni, akkor ő a melegséget anyagnak tekintette, mely magasabb

mérsékleti szintájáról mélyebbre süllyed és e közben munkát hajt végre, épp úgy, mint a víz, midőn esése közben a malomkereket hajtja, s ezáltal munkát végez. Különösen hangsúlyozza, hogy a meleg mennyisége változatlan marad, holott a mechanikai hőelmélet alapítói megállapították, hogy a leírt folyamat közben bizonyos melegség eltűnik és pedig éppen annyi, mint a mennyi a létrehozott munkának aequivalens értékben megfelel.

Látjuk e két példából, hogy közvetlenül érzéki tapasztalásainkra alapított itéletünk cserben hagy, valahányszor oly tünetmennyekkel van dolgunk, melyek vagy kicsinységük, vagy mozgásuk sebessége által kivonják magukat a látás és tapintás kölcsönös ellenőrzése alól. Korántsem akarjuk az anyag realitását valahogyan kétségbevonni, de a mi érzékeink világában szerepel, az csakis az energia. A materia amaz ismeretlen noumenon, melyről még mértékünk sincs, holott az energiát — legkülönfélébb nyilvánulásaiban — érzékiileg ellismerjük és megmérhetjük.

De az energia fogalma sokkal alkalmasabb is arra, hogy ős-alkotó principium gyanánt, egységes világnézetünk számára alapúl szolgáljon, mint a materia fogalma. Mert benne megvan az a két főkellék, a melyet ilyen principialis fogalomtól megkívánunk, t. i. a mennyiségbeli *állandóság* mellett a *transformálás lehetősége*. Ez az utóbbi pedig az, a mit minden lépten-nyomon körülöttünk és bennünk oly annyira tapasztalunk, hogy a tünetmennyek lényegét is épp az energia alakváltozásában ismerjük fel.

Az anyag ellenben oly fogalom, mely a mondott célra sokkal csekélyebb módon alkalmas. Lényegében fekszik ugyan az állandóság tulajonsága, miként az energia fogalmában, de hiányzik az alakváltozás, a transformatio lehetősége.

Az emberiség legnagyobb kérdései azok, melyek a világnézet problémájával kapcsolatosak és minden bölcselkedés

e kérdésekkel vette kezdetét. Ott vannak létünk örök problémái, az eschatologiai kérdések. De ezek a kérdések mindörökké megfejthetetlenek lesznek, mert bennök oly folyamattal állunk szemben, melyben az emberiség egész gondolkodásának világa, összes eszméivel és fogalmaival csak egyetlenegy eltűnő hullám a világfolyás e végtelen kiterjedt oceanján. Mert oly dologról van itt szó, mely minden érzéki tapasztaláson túlesik, s melynek felfogására nincsenek az adaequat fogalmaink.

A szent Ágoston visiójabeli gyermekéhez hasonló vállalkozásban találjuk magunkat (a ki kanállal akarta kimeríteni az ocean vizét egy parti kis homokgödörbe), midőn hézagos és korlátolt érzéki felfogáson alapuló gondolkodásunkkal fel akarjuk érni a térben és időben végtelen kérdést. Igaz, hogy megmérjük a csillagok távolságát, hogy számításaink segítségével megérezzük a megmérhetetlen távolságban keringő égitestek pályazavaró befolyását, de mindez néhány tisztán érzéki tapasztaláson alapszik és az azokból kiinduló okoskodáson. Lényegesen másképpen áll a dolog ott, hol ingadozó analogiákon kívül, semmi alapunk sincs.

Meggyőződésem szerint a megalkotandó világnézet kellekeit és alapgondolatait, a természettudós szempontjából, a következő eredménybe foglalhatni össze. Minden, bármilyen alapon létrejött világnézet számos tényező eredményeként fogható fel, melyek között az ember pszichikai facultásai mellett, mindenesetre a szellemi «milieu» is jelentékeny szerepet játszik. Az ember egész gondolatvilágát, létének minden érdekét felölelő ilyen nézet nem lehet csupán a tiszta észnek csakis a merev causalitas törvényei szerint induló tevékenységéből folyó műve, még pedig azért nem, mert a causalitás következtetéseinkben tulajdonképen csak ott szolgálhat vezetőül, hol az ok és okozat közötti viszonyt ismerjük. A tapasztalás határain kívül következtetéseket vonni csak ott lehet, hol

construálható, azaz tér- és időbeli fogalmakkal van dolgunk, a mint ez a tiszta matematikán kívül, a geometriában és a kinematikában fordul elő. Ezen okból lehetetlen egyetlen üdvözítő világnézet felállítását tervezni. Itt is áll, hogy mindenkinek szabadjon a saját módszere szerint üdvözülni. Mindenesetre jól teszszük, ha a világnézet különféle kísérleteinek fejlődését tekintetbe vesszük, minthogy benne oly szerves folyamatot látunk, melynek szükség szerinti volta az ember természetéből folyik.

Ismereteink jelenleg korántsem elegendők arra, hogy nagyszámú hypothesisek nélkül képesek lennének általános világnézetet alkotni; és e hypothesisek ismét mindenféle subjectiv elemet rejtenek magukban. Minthogy e szerint minden ilyen, bizonyos világnézet felállítására célzó kísérlet nagyrészt csak subjectiv értékű, nem volna indokolva, ha ily kísérlet helyes és igaz voltát be is akarnók bizonyítani. Legmerészebbek dogmatizáló világnézetek felállításában a biológok, kik bonyodalmas tüneményeik szétbontásában sohasem jutnak oly egyszerű, könnyen áttekinthető alapjelenségekre, mint teszem, a fizikus vagy chemikus. A dolog természetéből folyik, hogy az utóbbiak következtetéseikben és egész tudományos eljárásukban közelebb jutnak a tisztán mathemaiikai tudományokban előforduló exact módszerhez.

A biológiai tudományokban a lefolyt utolsó században felállított elméletek, mint pl. a selectio híres elmélete, végre mégis csak hypothesisek, olyanok, mint a milyeneket a fizikai jelenségek magyarázatára használunk. Az utóbbi föltevések azonban némikép előnyben vannak amazok fölött, minthogy mint matematikai hypothesisok, érvényüket akkor sem veszítik, ha későbbi tapasztalások nyomán meg is győződünk arról, hogy mint fizikai föltevések, nem felelnek meg a megmagyarázandó tüneményeknek . . . hacsak azoknak pontos leírására szolgálhatnak. Például szolgálhat a Newton-féle

távolbahatás törvénye, melynek helyességét a legkiterjedtebb tapasztalás bizonyítja, holott magát a közegtől független távolbahatást mai felfogásunk alapján és azok szerint, miket a természeti erők hatásáról tudunk, nem tarthatjuk valószínűnek.

Midőn azonban axiomaként állítjuk fel azt a tételt, hogy a megalkotandó világnézet nem birhat objectiv érvénynyel, miként a tudományfelállította tételek, hanem, hogy többé-kevésbé subjectiv tényezőktől is függ, úgy másrészt tekintetbe kell vennünk, hogy a világnézetnek kiterjedtebb feladata van, mint a tisztán tudományos meggyőződésnek. Az utóbbi teljesen függetlenül minden egyéb tekintettől, csupán csak a gondolkodási sphaerát akarja kielégíteni, holott a világnézet feladata, hogy lelkünk kedélyi sphaerájának is megfeleljen.

A meglevő philosophiai rendszerek között, úgy látszik, a pantheismus felel meg legjobban e kívánalmaknak, minthogy ethikai és aesthetikai szükségleteinket is leginkább kielégíti

A tudományok sorában jelenleg a természettudomány viszi a vezérszerepet, olyannyira, hogy még a többi tudományokban történt kutatásokra is rásütötte bélyegét. Ily viszonyok között éppenséggel nem csodálkozhatunk, ha a természettudományoknak fölénye a képződő világnézetben is nyilvánul. De a természettudomány, mint ez az emberi intellectus szervezéséből következik, monistikus irány felé törekszik. Mindenütt egy törvényt keres a dolgok elrendezésében, egységes principiumot, mely a természetben tapasztalt valamennyi tünetnyeknek kiindulásul szolgálhat. Ez az egységes principium azonban nem lehet a különféle erőkkel és tehetségekkel felruházott anyag, mely tulajdonképen nem egyéb, mint érzéki benyomásaink ismeretlen forrása, mert ez a föltevés egyoldalú materialistikus felfogáshoz vezetne, oly felfogáshoz, mely a szellemi élet jelenségeit éppenséggel nem tudná meg-

fejteni; hanem csakis az energiában láthatjuk ezt a világ egységes ősprinciumát, mert csakis ez egyesíti magában mindazokat a kellékeket, melyeket ily principiumtól követelnünk kell. Az energia él és ezt az életét mindenféle alakban nyilváníthatja, úgy a mozgás, mint a gondolkodás alakjában. Maga az energia a maga összeségében volna e szerint a «*ἐν καὶ πᾶν*», a «*pantheos*», a világot mozgató és benne rejlő immanens istenség. Ezen feltevés — úgy látszik — alkalmas arra is, hogy a hylozoismust, a Leibnitz-féle monádok elméletét, a Schopenhauer-féle akarat és erő teoriáját is kiegyeztesse és hogy végül megszüntesse azt az ellentétet, mely a mechanikai és a teleologiai nézet között van.

Azok a tényezők, melyektől a világról alkotott kép függ, a tudományok újjászületése korszaka óta rendkívül nagy változásokon mentek keresztül. A physikai tudományokban tett haladások megállapították a *Föld* helyzetét a világegyetem többi teste között, és ugyanazon alapból indult ki a biológiai tudományok fejlődése, mely az ismerettan számára különösen a specificus érzéki energiák fölfedezésével rendkívül fontos igazságot derített fel. Érzékeinknek ezen sajátzerű működése következtében a külvilágról alkotott képünk a külvilági dolgokkal semmiféle rokonságban sem áll. A kép a tárgygyal nem áll a hasonlóság viszonyában és ily értelemben a világ képe az emberiségre nézve csakis subjectív értékű.

A mint a túlsúly a kül- vagy a belvilágra esik, a világnézet is a szerint változik. Az a folyamat, mely a súlypontot mindinkább a külvilágba helyezi, régóta tart, a mint ezt különösen a jelen század folyamán észlelhetjük. Nem szenved kétséget, hogy helyes képet csak akkor kaphatunk, ha a világot mindkét szempontból tekintjük.

A világnézet problémája gondolkodásunk világában mint földi létünk legfontosabb ügye, első helyen áll, s olyan fel-

adatot tűz elének, a melyen szünet nélkül dolgozunk, de a melylyel sohasem készülünk el. Korunk legelőkelőbb szellemei fáradnak e feladat megoldásán, arra törekedvén, hogy oly megoldást találjanak, mely az emberi lény méltóságát összhangzásba hozza azzal az elmélettel, melyet a természet-tudomány állított fel «az emberről» s «az ember helyzetéről a természetben». Hogy ezen irányban eddigelé oly kevés sikert bírnak felmutatni, annak az oka részint a természet-philosophiai átmeneti befejezetlen állapotban rejlik, részint az emberi társadalmat lázas mozgásban tartó sociális nagy kérdések vajadásában keresendő; mint a mely okok az idealis czélok felé irányuló törekvésnek egyáltalában nem kedveznek. Nagy része van azonban e sikertelenség létesítésében annak a reactionnak is, a melylyel minden új eszme találkozik, évszázadok óta meggyökeresedett nézetek részéről.

Talán még a költészet tekinthető mindenha egy-egy világnézet leghívebb, bár átszellemült kifejezőjének, s annak mai realistikus és pessimistikus áramlata egyúttal legcsattanóbb bizonyítéka annak: mennyire kedvezőtlenek korunk viszonyai problémánk megoldására.

A természettudományok rohamos haladása és eszméik magasztos volta nyújt legtöbb biztosítékot arra nézve, hogy ezek az eszmék elfoglalván az őket megillető helyet az emberi gondolatok világában, mint hatalmas — bár nem egyedüli — tényezők, egy egységes világnézet megalkotásához is mihamarább elvezetnek.

Heller Ágost.

A LEGÚJABB MŰVÉSZETI TÖREKVÉSEK.

— Második és befejező közlemény. —

II. A z i n d i v i d u a l i s m u s .

A naturalismus kialakulásakor érdekes műtörténeti processusnak voltunk tanúi. A művészetből ez időben kivesszett a naivan, csaknem öntudatlanul teremtő elem, s ennek helyébe irányok, vezérelvek mesterséges termelése lépett.

Már maga a művészeti naturalismus sem egészen a festők, szobrászok műve. Kialakításához nagyban hozzájárult a vitázó irodalom, a napi sajtó, a modern kritika. Nagy műveket írtak érdekében s elveinek egy részét már akkor hirdették, mikor még tényleg nem létezett naturalista művészet. Kiegészítette az elvek és irányeszmények e nagy gombolyagát a korszellem s a korszellemet átlengő világfelfogás. A naturalismus magán hordja születésének bélyegét: inkább a gondolkodó ész, mint a szív műve, inkább a tudás teremtménye, mint az érzésé.

A puritán naturalismus csakhamar be is fejezte pályafutását. Műtörténeti hivatását derekasan teljesítette, mert a rajz és szín alapos tudását nevelte elveivel a művészekben, s a technikai tökélyt eddig el nem ért fokra emelte. De ezzel egyúttal elvesztette további életképességét is.

Több körülmény siettetete a puritán művészi naturalismus halálát.

Első sorban megingatta a beléje vetett hitet az, hogy nem váltotta be ígéreteit.

Igazságot, valóságot akart adni, de a másolás határán túl nem bírt eljutni. Nagyon egyszerű physikai törvény — a stereoscopikus látás törvénye — állt ellenébe, s a technika legfurfangosabb raffinementje is tehetetlen volt ezzel szemben. Annyira akarták vinni a hív utánzást, hogy a festett tárgyat mintájától látás útján ne lehessen megkülönböztetni. A technika e virtuositásáig nem jutottak el, mert feledték, hogy az emberi két szem együttes működése csak akkor ad igazán plastikus képet, ha az, a mit látunk, maga is plastikus. *Muybridge* müncheni kísérletei fényesen igazolták, hogy physikai akadályok állnak a naturalista utánzó-elv ellenében.

Hitelét veszítette másod sorban, mert nagyon szűk korlátok közt tartotta a művészeket, s gondolatot, érzést bilincsekbe verve, kevés újat tudott producálni. Technikai elvei kényszerítették arra, hogy bizonyos tárgykör korlátain belől maradjon, nyugodalmas, pihenő, mozdulatlan alakokkal, egyszerű, gyors változásoknak alá nem vetett hangulatképekkel foglalkozzék. A tulajdon elvei által kényszerítette, került minden mozgalmas jelenetet, mindent, a miben szenvedély, heves érzés, kitörő erő nyilatkozik, miknek visszadásánál a naturalista technika felmondta volna a szolgálatot. A művészek sok szép gondolata, sok érzése veszett el a technika zsarnoksága révén. A naturalista képek kezdtek nagyon hasonlítani egymáshoz, themáik mindig rokonkörökben mozogtak, s így közönség és művészet egyaránt belefáradtak. Sőt azt lehetne mondani, hogy unalmassá vált az egész művészi naturalismus, a min nem is lehet csodálkozni. Hisz jóformán a technikán alapult s nem poétikus gondolatokon és érzéseken.

Végtére egy harmadik körülmény járult hozzá ez elvek bukásához. Az, hogy a századvég ideges szelleme hirtelenül

elhajlott a positivismustól, s az irodalomban és művelt közéletben egyaránt a mysticismus egy neme kezdett gyorsan teret hódítani.

Nagyon érdekes jellemvonása ez a *fin de siècle*-nek, s a szellemélet nem egy terén nyilatkozik meg. Valamennyi közt a művészet és irodalom jutott legelőbb ez új áramlatba, de a bölseletig, a vallásig, a sociális tudományokig is eljutottak hullámcsapásai.

A legutóbbi években divatossá lett symbolista és ú. n. decadent szépirodalom tényleg nem egyéb, mint a mysticismusnak egy modern köntösbe öltözött neme. Franciaországban a fenti két jelszóval indultak meg az új irodalmi áramlatok. Északon a norvég *Ibsen* utolsó drámáiban hadat üzen minden naturalistikus reminiscentiának s maga bontja ki ott fönn a symbolismus zászlaját. Oroszországban *Tolstoj* öskeresztyén elvekre visszanyúló mysticismust hirdet. Németországban megalakul a *Schule der Phantasten*. A mennyire telve volt a naturalismus szigorú vezérelvekkel, olyannyira anarchikussá válik a legújabb irodalom. *Ibsen* maga anarchistának hirdeti magát, az ő saját sociális drámáit elveti, s helyébe helyezi az individuum drámáját. A hamar divatossá vált *Nietzsche* az egyén zsarnokságának jogosultsága felé hajlik. A socialismus iránt a népben s a gondolkodókban egyaránt meggyengül a bizalom. Az előbbieket hevesebbjei az anarchia felé húznak a latin és germán államokban, az utóbbiak aristokratikus színezetű elvekre térnek. Párisban, Londonban, Németországban nagy társulatok akarják megtéríteni az emberiséget a nirvána mystikus vallásának, sőt buddhista káték, folyóiratok terjednek egyre jobban a világ centrumaiban

Eme jelenségeket korántsem szabad félreismernünk. Ma még csak az irodalom, a művészet, a bölselet, a vallásos élet terén találkozunk velök sűrűn, terjedésük gyorsasága

azonban arra enged következtetni, hogy mind e jelenségek bizonyos összefüggésben állva, egy, ma még homályos, ki nem alakult világfelfogás emanatiói.

Csendes, vértelen, szellemi forradalommal van dolgunk. A gondolkodás és érzés minden mezején belefáradtak az emberek az eddigi hitvallásokba, melyek nem tudták az örökké szomjas ember-észt kielégíteni s újakat akarnak. A forradalmakat a szélsőségekbe való átcsapás jellemzi, ezúttal is a positivizmus, a naturalizmus, a socializmus eszméinek egyes ellentétei lépnek uralomra.

A positivizmus helyébe lép a mysticismus, a naturalizmust felváltja az individualizmus. A socializmust követi az anarchia vagy az aristokratizmus.

Mindeme változások egységes jellemvonása az, hogy az egyén, az individuum kér eget a maga számára és hogy az individuumnak a pozitív elvek által eddig elfojtott szeszélyes, titokzatos érzései, szenvedélyei, hangulatai korlátlanul kitörnek s helyet követelnek maguknak. Ennek az elvnek a művészetben való megnyilatkozását joggal nevezhetjük *individualizmusnak*.

Az első pillanatban azt lehetne hinni, hogy a művészeti individualizmus, mint az egyén érzéseinek, hangulatainak korlátlan megnyilatkozása, visszaesés a régi romanticizmusba. Hisz a letűnt romanticizmust joggal nevezik a tetszésszerintiség példányképezésének és ugyanezt lehetne sok tekintetben a modern individualizmusra is ráfogni.

A kettő közt azonban nagyon lényeges különbség forog fönn.

A francia, angol és német romanticizmus — az irodalomban és művészetben egyaránt — mesterséges rendszer szülötte. A tetszésszerintiség benne kiszámításon alapul, a romantikus művek úgy teremtődtek, mint egy nagy palota, előre latolgatott, megfontolt tervezetek szerint.

Az individualismus viszont tervezet nélkül alkot: pillanatnyi szeszély, röpké hangulat, egy inkább sejtett, mint gondolt ötlet vezeti a művészt, ki eme érzéseinek korlátlanul odaadja magát, s keveset törődve még a logika szabályaival is, engedelmesen követi homályos, sejtelmes művészi érzéseit. Művében nekünk adja belső világának egy fellobbanó fényét, melynek eredetével, hatásával ugyancsak keveset törődik. Közeledik a zenei improvizálás lélekállapotához, melyben érzéseinek hullámszásán kívül semmi sem vezeti.

Az individualismus művei tehát jóformán tükörképei a művész-egyen egy röpké hangulatának.

Ennélfogva nagyon természetes, hogy ez új irány emberei inkább az instructiv érzésre, mint a tudásra támaszkodnak.

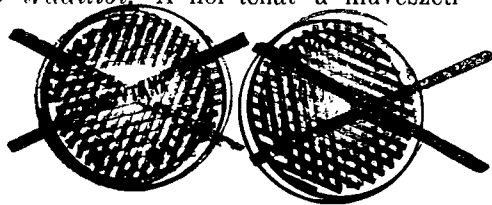
Megmagyarázza ezt az individualismus eredete.

Nem Párisban született meg, mint a legtöbb irány, nem a raffinirozott élet, a mesterkélt érzések e centrumában, hanem messze északon, fekete fenyvesek, sziklabérczek közt, mesésen zúgó tenger partján.

Mikor Párisban a naturalismus hitelét kezdte veszteni s a művészek új utakat kerestek, az ú. n. impressionismus felé hajoltak kezdetben. Ezt éppen, mint a plein-air-festést is, alig lehet új irányzámba venni, mert voltaképen csak a technikai felfogás egy újabb formája, mélyebb eredeti alapgondolat nélkül. Ennyire tudtak Párisban menni, tovább haladni azonban nem voltak képesek a párisi milieuben. Akkor köszöntöttek be nagy műveikkel a skótok, a norvégok, a dánok, végül az amerikaiak. Őket lehet az individualismus zászlóvivőitül tekintenünk.

Épp e körülmény vet érdekes világot az individualismus lényegére.

Oly földön termett ez új művészet, *melynek nincsenek nagy művészeti tradíciói.* A hol tehát a művészeti

tudás nem nevelkedhetett nagyra hosszas iskolázás útján, ahol nem lehetett a mult művészetébe visszanyúlva, okulni, tanulni. A hol egészen a természet-ember intuitív művészi érzéke teremtette e műveket, minden traditionalis tudás, raffineria nélkül.

Az individualismus e művei észak phantastikus vidékein úgy termettek meg, mint a népdalok. Az érzésnek művei.

E friss, tősgyökeres lyrai művészet, a maga sajátos, zenesymphoniákra emlékeztető, rhapsodikus költészetével csakhamar megtette a művészeti irányok szokásos körútját. Az északi népek irodalmában, művészetében egyaránt manifestálódó mystikus költészet szokatlan, új valami volt a contingensen. Az újdonság varázsán kívül segítette hódító körútjában az a bánatos, mély, lemondó költői érzés, mely e művekben megnyilatkozott. Az éhes Európa kapva-kapott ez új táplálékon, annyival is inkább, mert a régi étlapot már meguntá. És e művészeti mysticismussal együtt jutottak napvilágra a mysticismus egyéb jelszói is, mikről főntebb már megemlékeztünk.

Az individualismus ily kiadása a festészetben jutott legeklatánsabban érvényre. Azok a névtelen, borongós érzések, mik alapját képezik, alig juthatnak megfelelő kifejezésre másutt, mint a festészetben és zenében. S valóban, sohasem közeledett zene és festészet annyira egymáshoz, mint ma.

Sikertelen fáradozás volna e művekről descriptiv ismeretetést adni. Az ösztönszerű, titkos érzéseket *szóval* nem lehet kifejezni. Hiányzik megállapításukhoz, kritikájukhoz minden mérték, minden alap: e műveket individuumok teremtették individuumok számára, értékük, tartalmuk, hatásuk nem foglалható általános érvényű meghatározások alá. Maguk a művészek érezték ezt első sorban, s a helyett, hogy czímet adtak volna műveiknek, nagyon találóan, elnevezték visióknak,

phantasiáknak, symphoniáknak. Különösen ez utolsó név — melyet *Whistler* hozott forgalomba — fejezi ki jól a mögötte rejlő fogalmat. A zenesymphoniával párhuzamban keletkezett a színek symphoniája.

Az individualismus e lényegéből kifolyólag természetesen nem összegezhető technikai jellemvonásai sem. Itt a korlátatlan szabadság lépett uralomra, a technika újból reactióba esik: a naturalismusban mindenható volt, az individualismus művészetében lesüllyed az eszköz fokára.

Az individualismus lényegéből a kritikára nézve is levonhatjuk a consequentiákat.

Alapjában véve, a kritikai szempont egészen kívül esik az individualismus világán. Ki pillanthat bele a művészek érzelmeinek titkos körébe? ki mondhatja el, hogy mások sejtelmes érzéseit egészen megérti, s így abban a helyzetben van, hogy meg is mérje jelentőségét, hogy kritikát is gyakorolhasson felette? A kritika az individualismus alkotásaival szemben sohasem lehet csak némileg is objectiv, ha ugyan komolyan veszi e műveket. El kell felednie minden egyéb mértéket, s csak annak constatalására szorítkozhatik, hogy e symphonikus költemények az ő lelkében is fölkeltik-e az érzelmek csodás hullámzását, a hangulatok képeit.

Lehet ezt tetszés- vagy nem tetszéssel kifejezni, de ez még magában véve nem kritika. Hiányzik belőle a megokolás, s maga is csak ok, individualis, subjectiv marad, mint azon érzések, melyek hatása alatt a művész megalkotta művét.

Mindeme jellemvonások arra mutatnak, hogy a modern művészet eme nagy iránya kevés activ szerepet van hivatva játszani a közéletben. Homályossága s az a körülmény, hogy csak poétikus lelkek érezhetik át, érthetik meg, hatását szűk körre szorítja. Rokonvonást mutat fel ebben is a zenével, mely szintén csak ily korlátok közt érvényesítheti hatásait.

A művészeti individualismus nem áll elszigetelten a többi szellemáramlatoktól. Az ész és szív egyéb termékein is megtaláljuk a vele rokon vonásokat. De sehol sem lépett fel oly határozottan, mint a festészetben. Lehet, hogy a regény, dráma, lyrai költészet, — egyszóval az irodalom s azután a bölcelet is lassúbb úton halad e modern mysticismus felé. De hogy e felé vette útját, azt ma nem lehet többé tagadni.

A korszellem e változását tehát a művészet mutatta be legelőbb. De ebben sem alakult ki még teljesen; hisz a fentebbi értelemben vett festészeti mysticismus alig élt még egy lustrumot. Hogy milyen új ösvényekre lép ezek után a művészet, azt a jövő fogja megmutatni.

* * *

E cikksorozatban¹ feladatunk volt a modern művészet kialakulását, annak indító okait, lényegét s határait bemutatni. A classicismus korától, tehát a nagy francia forradalomtól fogva maig hullámzó, váltakozó művészeti hitvallások története megmutatta, hogy a művészet fejlődése az emberiség egyéb szellemi munkásságában nyilvánuló fejlődéssel benső connexióban áll. Az élet a művészetre hat s a művészet az életre. Hol ez, hol amaz adja meg a lökést a világfelfogás egy újabb evolutiója felé. A művészet századunkban is *culturtényező* volt.

S a művészet e csaknem százéves fejlődési történetéből még egy consequentiát vonhatunk le, melyet a mütörténetírók rendszeren figyelmen kívül hagynak. Ez pedig a mütörténetírásnak egy oly doctrinája, melynek alapjait nemcsak az

¹ L. *Athenaeum* I. évf. 3. és 4. sz.: «*A modern művészet bölcselete*» cím alatt; továbbá a jelen évf. 2. sz. «*A legújabb művészeti törekvések*» cím alatt.

egész műtörténetben megtaláljuk, hanem melyre e vázlatban is helylyel-közzel rámutattunk.

E doctrina lényege röviden az, hogy :

a művészeti irányok tartalmi, eszei része a korszellemmel, a világfelfogással párhuzamosan, vele egyöntetűen változik; és hogy

a művészeti irányoknál a *technikai rész* minden változása egyenes reactiója a megelőző irány technikájának.

Csak a művészi felfogás e két részének — a tartalminak és technikainak — bemutatása adja meg egy kor művészete fejlődésének igazi képét. Ha csak az egyiket is kihagyjuk vizsgálódásunkból, egyoldalúakká leszünk. A művészetben oly fontos mind a kettő, oly mély kölcsönhatásban állnak egymással, hogy fejlődésük külön története is megérdemelné a helyet minden műtörténelemben.

Taine, a modern műbölcsélet megalapítója, csak a korszellem, a *milieu* hatását mérlegelte. Nem vette tekintetbe a művészet belső, technikai részének hatásait, fejlődési körülményeit. Hogy pedig a művészeti irányok kialakulásánál mily nagy szerep jut a technikai szempontnak is, azt a realismus, naturalismus és individualismus fejlődési menetéből láttuk.

Lyka Károly.

LOMBROSO AZ ASSZONYI BÜNTETTEKRŐL.

A női büntettes psychológiáját régóta már, hogy az irodalom megfigyelés tárgyává teszi. Már egy XV. századbeli író, Corrado Celto megjegyezte, hogy «semmilyen büntetés sem akadályozza az asszonyokat, hogy büntetett bűntetetre halmozzanak s romlott lelkük sokkal termékenyebb új bűnök kieszelésében, mint a biráké, új büntetések kidolgozásában». «A női criminalitásban — teszi hozzá Rykère — több a cynismus, a kegyetlenség, a romlottság, mint a férfi criminalitásban.» És milyen mély emberismerettel mondja Euripides, hogy: «Borzasztó a hullámok s az emésztő lángok pusztító hatalma, borzasztó a szegénység, de legborzasztóbb az asszony».

Lombroso nagy műve, az «Uomo delinquente» csak a férfi büntettes típusát rajzolta meg; pedig a nemi élet törvényei az erkölcsi jó és rossz föltételeire sem közönyösek. Így alakul át a büntett egész lényegisége, annak elhatározása, végrehajtása, egyéni visszahatása és társadalmi jelentősége, a férfi és nő psychológiája különböző elemei szerint, mint ugyanaz az anyag, mely két különböző formában vált idomot.

Első tekintetre is látszik, hogy egy ily igazság nem maradhat soká meddő a büntetőjog gyakorlati reformjának számos közelebbi s távolabbi kérdése szempontjából. És ebben áll nagy jelentősége annak az újabb műnek, melyet Lombroso

és Ferrero most adtak ki, mintegy zárókövéül annak az alapvető tudományos munkásságnak, mely az emberi társadalom élettanát annak jelenségeiből észleli és vizsgálja.

A nagyhírű szerzők itt a bűntényt az asszony lelki és erkölcsi világában keresik fel, annak anomaliáit kutatják a tapasztalat és a tények fonalán, belemerülnek ösztönélete rejtélyeibe, nemi élete viszonyaiba s így construálják azt az eszményi büntettes nőt, mely az «uomo delinquente» jellegétől a legtöbb eltérést mutatja. Ennek az eltérésnek kiinduló pontját már a normális nő összetételében fölfedezik Lombrosoék abban a színlésben, őszinteség-hiányban, ámitásban és gondolat-elleplezésben, mely — minden arra mutat — épp úgy az ő természetes asszony főtulajdonsága kellett hogy legyen, mint a hogy az önzés és vad erőszak a civilizálatlan ősférfié.

Ezek az ismételt *hazudozások* — mint magát Lombroso nyersen kifejezi — lassankint bizonyos auto-suggestio útján félig-meddig az igazság látszatát öltik magukra a bűnös nő lelkében. Homályos, zagyva elméjében az igazság és hazugság végre is összefoly s nem tudja megkülönböztetni előadásában a valót a valótlantól. És ez annyival könnyebb, mert a büntettes emlékezetében az elkövetett tett képe hamar elhalványul. Még a legnagyobb hidegvérrel kiszámított és előre tervezett cselekményeknél is a végrehajtás pillanatában nem a fontolgtás, hanem az impressio uralkodik a bűnös valóján, a tett mámora elfátyolozza öntudatát, s mint a lusta őszki kód nehezkedik le véres párázatával szeméire.

Wundt «logikai érzeteknek» nevezi azt a megkülönböztető képességet, melyen a helyes gondolkodás sarkal. Gondolkozni — úgymond — nem lehet, ha a logikai érzetek nem elég erősek. Bizonyos pontig minden büntettesnél hiányzik ez érzetek élénksége, innen az ellenmondó mentségek, lehetetlen védekezések, alaptalan kifogások ama bizarr szövedéke,

melyet gyermekeknél és büntetteseknél tapasztalunk. A büntető politika nagyképű bölcsesége az önvédelmet kizárja a büntetésből, de a tagadást súlyosító oknak veszi, holott a hazugság a megszorult tettesnek épp oly ösztönszerű és természetes védekezési rendszere, mint az, melylyel elhárítja magáról a testi épségét veszélyeztető támadást.

Szeretnők azonban Lombroso tételét, melylyel az asszonyi criminalitás első hajlamát, az asszonyi lény ősbűnét a hazugságban látja, egy fontos észlelettel toldani meg. A női lélek etikájában szerintünk ez a tagadólagos vonás csak alárendelt jelentőségű, melynek forrását meg kell magyarázni, ki kell mutatni az asszonyi természet mélységében. És ez nem nehéz, ha az erkölcsi tulajdonságok rendszerét is abban az összefüggésben tekintjük, melyben a testi tulajdonságok állanak egymáshoz. Az asszonyi őszinteségihiány voltakép az asszonyi bőbeszédűségnek a correctivuma. Született gyöngeségét a nő közlékenységgel pótolja: önkénytelenül érintkezési pontokat keres önmagán kívül, a világban, az emberek között, magamagát a végtelenségig osztja fel. De éppen ez a szerep, melyben az élet küzdelmei közt megállhatást keres, válik rá nézve ismeretlen veszélyek és kockázatok forrásává, melyek ellen természetes fegyverét gondolatai és érzelmei sima ellepezésében találja fel. Azonkívül az az expansiv kedély, mely a női jellem sajátja, intellectualis élete korlátoltságában nem találva elég támaszpontot, kénytelen fictiókhoz folyamodni. «A nők — írja Zola — nem tudnak híven előadni valamit. Mindenki előtt hazudnak: a bírák előtt, kedveseik előtt, komornáik előtt, önmaguk előtt». Igen, csakhogy mindez a hazudás — sajnáljuk, hogy gyöngédebb szóval nem rendelkezünk e fogalomra — nem, mint Lombroso hiszi, magának a hazugságnak önmagáért, hanem ösztönszerű gyanakodásból és részint bizonyos ferde idealismusból való kedvelése, melylyel a lényeg fölött mindig a formát, a szögletes igazságok

mögött a képzelt harmoniát keresik. Mennyi szellemmel és igazsággal mondja Stendhal, hogy asszonynak őszintének lenni annyi volna, mint ruha nélkül sétálni ki.

Innen az — mondja Lombroso — hogy a büntettes asszony a legsujtóbb bizonyítékok daczára állhatatosan, macacsúl, hihetetlenül tagadja az elkövetett büntettet, s ebben nem ingatja meg a tények legékesebben szóló tanusága sem. Így tagadott Lafarge a vizsgálat alatt, a tárgyalás alatt, sőt a marasztaló ítélet után is, ártatlanságát erősítette a börtönben írt emlékirataiban, tagadott úgyszólván még halála után is, mert utolsó irataiban még egyre büntelensége mellett fogadkozott. Holzer Teréz, még mikor saját fölbérelt tanúi vallanak is ellene, újabb hamis bizonyítékokat szerez. Pearly, ki kedvese férjét ölte meg, bár a nyomozat kiderítette kétségtelen bűnösségét, mert haját megtalálták a szénfogóhoz tapadva, konyháján pedig három véres kést és a meggyilkolt férjéhez intézett leveleit, azért egész a vérpadig megmaradt a mellett, hogy nem ő a tettes, s még a pap előtt sem vallott.

És mennyi csürcsavart sophisma, micsoda rémregénybe illő merész phantasia, a mint egy asszonyi büntettes a tényeket kiszínezi, csakhogy azoknak terhelő gyanúokait magáról elhárítsa. Lombroso egy igen jellemző példát hoz fel erre nézve bizonyos Marie Goglet nevű demi-mondaine-ról, a ki miután nőül ment egy gazdag öreg úrhoz, petroleummal felgyújtotta a házat, hogy férje beleégjen. Vallatása közben a leghihetlenebb meséket gondolta ki; azt állította, hogy a tüzet egy ismeretlen rabló gyújtotta föl, a ki éjnek idején lopódzott a házba s a kire ő rá is lőtt, de nem találta. De a hazugságok igazi *salto mortaleja* még csak ezután következett. A tárgyaláson azzal állt elő, hogy ő nem is madame Goglet, hanem egy marquis és tábornok leánya. Ő és az igazi madame Goglet jó barátok és annyira hasonlítanak egymáshoz,

hogy lehetetlen őket megkülönböztetni. Tehát az előéletére vonatkozólag felkutatott összes adatok nem rá vonatkoznak. Az igazi Goglet asszony eltűnt s helyét ő csak áldozatkészségből foglalta el az öreg férj mellett.

Ha másfelől általában az asszony büntettek száma jelentékenyen kisebb is a férfi büntettekénél, de viszont az is bizonyos, hogy kegyetlenségök jóval nagyobb.

Honnan ez a figyelemreméltó jelenség? Először is — jegyzi meg Lombroso — a normális asszony általában is kevésbé érzékeny a fájdalmak iránt, mint a férfi. Már pedig a részvét és szánalom egyenes kifolyásai az érzékenységnek: a hol tehát ez hiányzik, azoknak is hiányoznia kell. Azután az asszonyban sok közös vonás van a gyermekkel; erkölcsi érzéke fogyatékos, féltékeny és boszúálló természetű, ki kiszámított gonoszsággal képes boszút állani. Csakhogy rendes körülmények közt ezeket a gyarlóságait enyhíti és mérsékli a szelídség, az anyaság ösztöne, a nemi élet szemérme, természetes gyöngeségének érzete s értelmének aránylagos fejletlensége.

Érdekes még Lombrosznak következő észlelete is. Az asszonyi büntettes általában kettős czimen képez kivételt: mint büntettes és mint asszony. A büntettes a társadalomban már magában véve is kivétel, s az asszony büntettes még a büntettek közt is kivétel, *mert az asszony természetes regressiója a prostitutio és nem a criminalitás*. Innen az, hogy a kettős kivételek általában monstrosusabbak.

De a prostitutio azért nem ellensúlyozója az asszonyi büntetteknek, nem compensatiója a női természetnek a női criminalitással szemben, hanem annak eredeti eleme. A női büntettesben a prostitutio a legkisebb fogyatkozás, de azért szinte sohasem hiányzik. Ez az erotismus úgyszólván az a

mag, mely körül a többi vonások csoportosulnak. És viszonya az élvágyó, kalandor és tékozló életmódhoz szoros és lényeges. Így halljuk Bompard Gabriella szájából, hogy készebb gályára menni, semhogy egy inget megfoltozzon. Lafarge-nál viszont a nagyvárosi előkelő életmód csábja az, mely vidéki magányából kiragadta, hogy Párisban özvegygé és férje vagyonának gazdag örökösnejévé tegye. Az erotismusban látja tehát a hírneves olasz tudós az asszonyi bűnök egész rendszerének kiinduló pontját, mely a nőből egy öntudatlan lényt csinál, a kinek törekvése csak az, hogy vágyait kielégítthesse.

Nem ritka eset, hogy ez az erotikus vonás magukat az anyai ösztönöket is elnyomja és feláldozza a bűnös nőben. Lyons, a híres amerikai tolvajné, Amerikából megszökve, dúsgazdag létére a legnagyobb nyomorban hagyta hátra fiait, kik éhen veszték volna az emberek könyörületessége nélkül. Bertrand is már zsenge korában elhagyta fiát, a nélkül, hogy gondoskodott volna táplálásáról és ruházásáról. Enjalbert saját szeretőivel, sőt édes fiával prostituálta leányát, La Fallaix pedig, hogy megtarthassa magának kedvesét, Dubox-t, saját maga vezette ágyába leányát, miután ez öt napon át tanusított kétségbeesett ellenállást. Mikor aztán a férfi nagyon kedve szerint valónak találta a leányt, La Fallaix, féltékenységre gerjedve, oly durván bánt vele, hogy nem sokára belehalt. La Boges is közönyösen szemlélte a mint szeretője erőszakot tett saját leányán s a teherbe esett lányt kényszerítette magzata elhajtására.

Folytatni lehetne e példasorozatot La Brinvilliers-rel, ki 16 éves leányát, mert szépségére féltékeny volt, méreggel akarta eltenni láb alól; Gaaikemé-val, ki tényleg meg is mérgezte leányát, hogy 20 ezer francot örököljön utána. Egy F. nevű nő, prostituált leányát saját kedveséhez nőül menni kényszerítette, miután kikötötte, hogy köztük jövőben semmi

viszony ne álljon fenn, s mikor egyszer mégis rajta kapta őket egy fogadóban, felhasználva a rendőrséggel való összeköttetéseit, mindkettőt letartóztatta.

Ez a kegyetlen, vak indulat a természetükből kivetkőzött anyakban, nem csupán az erotikus bűntettek sajátsága, sőt minden ilyes szenvedélytől függetlenül is előfordul. Hoegeli pl. megverve leányát, fejét a vízbe merítette alá, hogy elfojtsa panaszkiáltásait. Egy nap úgy rugta le a lépcsőn, hogy hátgerince kificzamodott. Máskor betegsége alatt jeges vizet öntött fejére, s legnagyobb álmossága idején órákon át kényszerítette, hogy hangosan ismétелgesse: kétszer kettő négy.

Egy más ily szörnyeteg Megaera, Kalsch, fia arczát undok ganéjba verte, s kényszerítette, hogy a fagyos téli éjszakákat ingben töltse az erkélyen. Rettentő példáját nyújtja az anyai kegyetlenségnek Rulfi is, ki éhes gyermekével végig nézette lakmározását, a nélkül, hogy egy falatot is nyújtott volna neki. Nevelőt tartott mellette, hogy dorgálja és verje, ha nem tudja fölmondani leczkáját. Kikötözve aztán többi kisebb testvéreivel szúrkáltatta, hogy egyszerre fájdalmat és megaláztatást okozzon neki.

A szülői szeretet hiányának a női delinquensnél egy további specifikus formája az a hideg számítás, a melylyel ily bűntettesek nem ritkán saját gyermekeiket avatják bűntársaikká, mitsem törődve életökkel és becsületükkel. Leger példának okáért saját fiával együtt gyilkolta meg egyik szomszédnéjét, hogy kirabolja; míg D'Allesio-nak leánya segédkezett férje megölésében. Még többet tett Meille, ki egyenesen rábirta fiát atyja elemésztésére. Mindebből az látszik, hogy rájok nézve gyermekeik is mintegy idegenek voltak, kiket lelkiismeretfurdalás nélkül tudtak felhasználni szenvedélyeik eszközüül, nem törődve a veszélyekkel, melyekbe bűnös lelkők sodorta őket. Mig ugyanis a normális asszonynál a nemi élet az anyaságnak van alárendelve, s egy anya nem haboz-

hatik lemondani szerelméről, ha azzal gyermeke érdekeit látná veszélyeztetve, addig a bűnös asszonynál a viszony egészen megfordított, s az asszony inkább prostituálja saját gyermekét, csakhogy el ne veszítse szeretőjét. Élesen mutatja ki Lombroso a sexualitás és az anyaság ezen kölcsönviszonyát abban a tényben, hogy a legtisztább szeretetnek is sexualis alapja van, a minthogy az anya *a szoptatásnál is bizonyos könnyed nemi ingert elégít ki.*

Úgyde ha a büntett megfogalmazásánál és kifejezésénél ily fontos psychikai alkatelemek szerint módosul és tér el a női büntettes typusa attól az átlagos typustól, melyet az «Uomo delinquente» rajzolt, úgy még sarkalatosabb a különbség a tett véghezvitelénél. A mód, melylyel a női büntettes a tervelt gonosz cselekedetet végrehajtja, még a legegyszerűbb cselekményeknél is bonyolult és tekervényes. Kerülő utat tesz még akkor is, ha csak a legközelebbi pontot akarja elérni. Minő tanulságos a Lombroso által említett néhány következő eset az asszonyi bűncselekmény egész jellegének ismeretére! X. herczegnő, hogy megszabaduljon vetélytársától, ki egy barátnője iránti természetellenes szerelmének útjában állott, ez utóbbinak férje és szeretője közt találkozást eszelt ki, akkép intézvén el mindent, hogy a férj féltékenysége háritsa el szerelmének akadályait. Öngyilkossági nyilatkozatot íratott velök, hogy ezzel igazolja a mérgezési kísérlet eredményeit, melyet koholt. Egy bizonyos Mina pedig, hogy valamely barátnőjét helyettesítse egy családnál elfoglalt komornai állásában, azzal kezdte, hogy elragalmazta őt gazdájánál; mikor pedig ez a csel nem sikerült, gazdáit kezdte el ragalmazni a komorna előtt. Ebben sem érven czélt, ellopta barátnőjétől a ház kulcsát, s egy este felhasználva az alkalmat, mikor az távozott hazulról s az ajtót nyitva hagyta, belopódzott a házba, s a komorna ágya alá bujva, álmában megölte s azután elmenekült, be-

csukva maga mögött az ajtót. Másnap egész nyugodtan jelentkezett a megölt cseléd helyettesítésére beteg úrnőjénél.

Ily bonyolult és mesterkéltné büntervek kieszeléséhez természetesen a nő képzeletének egész termékenysége kívánatik meg, mely gyarló erejét finom combinatiókkal tudja pótolni. Oly igaz ez, hogy megfordítva nem egyszer férfierővel felruházott asszonyi büntetteseknél, a milyen például Bouhours volt, a ki férfi-ruhában járt s férfiakkal birkozott, nélkülözzük a tekervényes észjárásnak ily művészi fordulatait s complicált labirintusait.

Csakhogy viszont bármilyen mesteri legyen is az asszonyi inventio a büntervek kikovácsolásában, önmagában hordja gyarlósága végzetes elemét a realitás teljes hiányában, képtelen és csaknem örült lehetetlenségében. Így Morin, hogy ellenségét megölje és kifosszsa, azt gondolja ki, hogy egy Páris melletti villába csalja őt, ott egy földalatti helyiségbe vonszolja, czölöphöz kötözi, körülte kardok, puskák, pisztolyok, hogy megrémítse a szerencsétlent és hogy végig hallgattasson vele egy hosszú litániát, melylyel aláírását akarta kicsikarni egy adóslevélre. Az egész jelenet egy Radcliffe-féle regény legsensatiósabb lapjai után volt kicomponálva.

Hogyan módosul a büntett sociologiai jellege a normalis nő lélektana azon másik vonása által, mely a nő titoktartásra való képtelenségében áll? Nem könnyíti-e meg a büntett fölfedeztetését igen gyakran éppen a női természet e sarkalatos fogyatkozása? A titkot Lafontaine olyan súlyos tehernek tartja, melynek huzamosabb hordozására az asszony szellemi szervezete túlságosan gyöngé. És csakugyan, a legjelesebb rendőri genie-k és vizsgáló-birák tapasztalata szerint is nincs az a homályos bűnpör, mely félig megoldottnak ne volna tekinthető, mihelyt asszony van belekeverve.

Vajjon a hiúság-e, hogy oly valamit tudnak, a mit senki se tud, vagy valami más homályos ösztön az, a mely

a nőből önkénytelen árulót csinál? Mindegy; a dologban az a pszichologiai processus érdekel, a melyen át a természet a nőt a megsértett morál expiátorává teszi. Ime itt az Eyraud-féle bűnpörben oly szomorú hírnévre jutott Bompard Gabriella, a párisi kloakák ezen szemétje, kinek circei ölelése alatt a rejtett hurok észrevétlenül fűződik a kéjelgő áldozat nyaka körül. Mikor szeretőjével visszatér Amerikából s hallja, hogy Páris tele van a szegény Gouffé meggyilkolásának hírével, tovább nem tartóztathatja magát szomszédnői előtt s kiszalasztja ajkán a végzetes szót, miközben az újságokra mutat: «Nos igen! itt van! mi rólunk van szó».

Az asszonyi szív eredendő hypokritasága rendszeren burkolt vonatkozások, kétértelmű czélzások alá takarja vétkes szándékát; elmondja, hogy aggódik életéért annak, a kinek halálát tervezi, rossz előérzetekről, balsejtelmekről beszél, és mindez csak ürügy arra, hogy beszéljen is, hallgasson is. Lafarge, miután elküldte férjének a mérgezett pogácsát, mindenkiel közölte aggodalmát, hogy férjének halotti jelentésétől fél; Jegado pedig, az a nyomorult kis cseléd, ki harmincz személyt mérgezett meg részint néhány garasért, részint gyermekes boszúból, áldozatai egyikének halálos ágyánál, mikor még senki sem sejtette távolról sem a halál okát, szinte kéjelgett a halál gondolatában s többször ismételte magában: «Meg fog halni, meg fog halni; lehetetlen, hogy felgyógyuljon; rajta! hívják a papot, rendeljenek koporsót, mert vége van».

Különös, hogy, mint Lombroso constatalja, igen sok asszony-bűnös nem szorítkozik a büntettek egy bizonyos nemére, hanem ugyanegyidejűleg a büntettek több fajtát öleli fel gonosz szándékával, és pedig olyanokat is, melyek a férfinál rendszeren kizárják egymást, mint a minő a méregkeverés és gyilkosság például. Így volt egyidejűleg Brinvilliers marquisnő szülőgyilkos, méregkeverő, házasságtörő, rágal-

mazó, gyermekgyilkos, tolvaj, vérfertőző, gyujtogató. Majdnem ugyanezeket a criminalis elemeket találjuk fel Enjalbert esetében, ki hogy saját fiát bűntársává tegye férje meggyilkolásában, vele leányát prostituálta, s Gogletnél, ki egyszerre volt prostituta, tolvaj, gyilkos, gyujtogató. Bompard Gabriellában is a prostituta, tolvaj, rágalmazó és gyilkos egyesült, a mely elemekhez Trossarellónál még a házasságtörés és magzatelhajtás járult.

Az asszony büntettesnek egy másik sötét kiváltsága a férfi büntettes felett az az ördögi kegyetlenség, melylyel a bűnös tettet végrehajtja. Neki nem elég megölni ellenségét, szükségét érzi annak, hogy szenvedjen. Említi Lombroso egy haramiatársaság példáját, melyben a nők kegyetlenebbek voltak a férfiaknál a foglyok és különösen a fogoly nők kínzásában. Tiburzio, miután egy barátnőjét megölte, őt kegyetlenül össze is harapdálta, s lemarczangolt húsfoszlányait kutyáknak vetette. Chevalier akkép végezte ki egy társnőjét, hogy villát szúrt fülein át agyvelejébe. S mikor egy vitriolos nőt vallattak, hogy miért nem döfte le késsel inkább szeretőjét, azt felelte a római tyrannussal: «Mert azt akartam, hogy átszenvedje a halál fájdalmait».

Ha már a bűnös terv kigondolva és előkészítve s annak végrehajtása elhatározva van is, a végrehajtást nem mindig teljesíti a nő maga, különösen ha nem bír hozzá elegendő testi erővel s a büntett nem egy más nő ellen irányul. Bátor-sága ilyenkor nem egyszer cserbenhagyja, s ez a legáltalánosabb magyarázata a nő, mint bünszerző és felbújtó problémájának. Beridot és Aveline-nek szeretőikhez írott leveleik telvék önváddal saját gyöngeségük felett. Lavoitte azt mondta bűntársának: «Bárcsak volna egy férfi, ki megölné helyettem azt a gazdag öreg asszonyt!» De ez a habozás nem egyéb, mint a női bűnösnek saját erejében való kétkedése egy előre nem látott küzdelem esetén, s teljességgel nem zárja ki a

nő legteljesebb erkölcsi romlottságát. Fraikin orgyilkost keresett, hogy megölje férjét, s bizonyos Devilde-ben találta meg eszközét, a ki háromszor kísérlette meg a bűntényt, de nem volt hozzá bátorsága. Utoljára Fraikin dühösen vágta szemébe: «Ostobaság elszalasztani engedni ily szép alkalmat». Negyedízben ő maga részegítette le s vezette be férje hálószobájába, s ott helyben elébe nyújtott egy ezer lirás bankjegyet tettének díjául, sőt elég hidegvérrel rendelkezett arra is, hogy a gyilkost figyelmeztesse, nehogy haja közt sujtja férjét, mivel parókat visel. Egy más, nyomorult eszköze az asszonyi gonoszságnak, Albert, egész részletesen és tárgyilagosan adja elő, mint bujtotta fel őt szeretője, Lavoitte, egy öreg asszony meggyilkolására. «Előszámlálta az aggnő vagyonát, melynek semmi hasznát sem tudja venni. Én ellenálltam, de másnap újra rákezdte, erősítgetve, hogy *ha a háborúban ölni nem bűn, Isten ezt is meg fogja bocsátani, mert látja nyomorunkat*». De a legjellemzőbb példája az asszonyi furfangnak Simonné, ki férje meggyilkolására iszákosságát használta fel eszközül, minden módon elősegítve részegességét, úgy hogy este-reggel saját maga által készített ártalmas szeszes ital elfogyasztására kényszerítette, végre pedig minden szeretőjét (pedig sok volt) felszólította férje elpusztítására, 5 lirát (!) és kezét ígérve a gonosztett elkövetőjének.

A részletes okok közt, melyeket Lombroso az asszonyi büntett rugói közt felsorol, első helyen áll a boszúállás. Nem egyéb ez, mint a normalis nőnél is már megfigyelhető hajlam túlhajtása. A pszichikai központok oly izgatottság állapotában vannak, hogy a legkisebb inger aránytalan visszahatást szül. Jegado valami jelentéktelen dorgálásért mérgezte meg gazdáit s csekély bántalomért szolgálótársait. Ennek a daemoni vonásnak egész nyers természetességét fejezi ki Pritchard, ki megmérgezte egy szomszédját, a miért vona-

kodott beleegyezését adni fia házasságához. Mikor a vesztőhely alatt felszólították, hogy az Üdvözítő példájára bocsásson meg mindenkinek, így felelt: «Tegyen az Úr Isten, ahogy neki tetszik, de én *nem bocsátok meg*».

A boszú érzete a nőben kevésbé lobbanékony és gyors, mint a férfinál; a boszú műve hónapokkal, sőt évekkel utóbb követi az elhatározást; oka ennek a nő természetes gyöngesége és félelme, mely féket vet indulatainak. Tehát a boszúállás szenvedélye a nőnél nem a reflex mozgás egy neme, mint a legtöbb férfinál, mely hirtelen lobbót vet s aztán kialszik, hanem hosszú időn át tartó foglalkozás, bizonyos gyönyörűség, melyet gondolata szünetlen melenget, míg csak ki nem költi.

A boszúból eredő asszonyi büntettek legtypikusabbjai azok a szerelmi drámák, melyek a hűtlenné vált szerető vitriollal való leöntésében mutatják ki magukat. Ezek a büntettek nem egyebek, mint a megbántott hiúság vagy felsült számítás boszúkitörései. Hősnői legtöbbször prostituáltak, kik rávelik valakire szemöket, hogy nőül vétessék vele magukat, s ha tervök nem sikerül, a gyilkossághoz folyamodnak boszúból. Ezért jegyzi meg Guillot, hogy az ilyenek szerelme nem egyéb, mint dühre ingerelt önzés. Ebben Bourget is hasonló véleményen van, mikor ezt írja: «A vitriolos nők mindig hypokrita komédiások, saját személyök iránt érzett roppant önhittséggel, színésznők, kiknek nem sikerült tetszést aratniok, demi-cocotte-ok, kik nem tudtak maguknak férjet csipni; vitriolos merényleteik rendszerint ezeknek a sikertelen törekvéseknek a megboszulásai».

Nem látjuk indokolva azonban, hogy Lombroso különbséget tesz az alkalmi büntettesek (ree d'occasione) és az indulati büntettesek (ree per passione) közt, mikor pedig e két elem, az alkalom és indulat, egészen egymástól el nem választhatók, s a mint nincs bűncselekmény, mely kizárná a szenvedélyek

subjectiv ösztönzését, úgy viszont nem létezik büntett külső alkalom nélkül sem. Alkalmi büntettek alatt Lombroso is inkább azokat az asszonyi büntetéseket érti, kikben erkölcsi fogyatkozásaik daczára sem hiányzik a nő legszebb erénye, a szemérem és anyai szeretet. Ezek, úgymond, az asszonyi bűnösségnek legnagyobb contingentiaját szolgáltatják.

A modern kor különösen egy hathatós tényezővel szaporította azon alkalmak számát, melyek a becsületes nőből gonosztevőt csinálnak. Ez pedig a nőoktatás magasabb színvonalra, mely midőn lehetővé teszi a nőnek magasabb értelmi kiképzését, ugyanakkor különös ellenmondással megoldatlan hagyja megélhetésének kérdését. Számos nő látja magát hosszú küzdelmek és nehezen megszerzett ismeretek után is nyomorba taszítva, azzal a tudattal, hogy jobb sorsot érdemelt, s megcsalatkozva abban a reményében is, hogy a házasságban találhasson révpartot, mivel a közönséges férfi rendszerint idegenkedik a tanult nőtől, úgy hogy nem marad egyéb számára hátra, mint az öngyilkosság, büntett, vagy pedig a prostitutio. Macé beszéli például, hogy sok nevelőnő végezte a St. Lazare fogházzal, a miért keztyűket, fátyolokat, napernyőket lopott, a miket munkája árán nem szerezhettek meg magának.

Tudnunk kell, hogy a tulajdon iránti tisztelet a nőnél, még a normálisnál is, kevésbé élénk, mint a férfiaknál. Ezt az észleletet már Richet is megtette, ki constatálta, hogy a párisi letéthivatalban előforduló talált tárgyak legtöbbje férfi és csak igen kevés jelentetett be nő által. Igen szellemesen domborítja ki ezt az asszonyi vonást Joly, ki azt mondja: «Az asszonyoknak olyanforma homályos képzetük van, mintha nekik a férfiakkal szemben minden meg volna engedve, mintha ők kedvességök által úgyszólván mindent megfizethetnének».

Adva levén az asszonyi nemnek ez az általános erkölcsi iránya, az, a mit Lombroso a nőben alkalmi büntettnek

nevez, tulajdonképen csak egy válfaja a nő természetes bűnösségének. Legvilágosabban tapasztalható ez a divatos nagy bazárok és áruházak elterjedésével mind sűrűbbé váló bolti lopásoknál. A közvetlen külső alkalom itt az asszony szemei elé táruló fényes kirakatok és különféle árúczikkek nagy mennyisége, mely felkölti vágyait, annnyival inkább, mert azt is meg kell jegyeznünk, hogy mindezen dísz tárgyak a nőre nézve nem csupa fényűzési czikkek, hanem *szükséges dolgok* és nemi hivatásának leghathatósabb csábesszökei. És éppen ezek a nagy üzletek azok, melyek igazságot tesznek azon közmondásról, hogy alkalom csinálja a tolvajt; ellenben kisebb üzletekben, hol a kísértés nem oly nagy, hasonló botrányok alig fordulnak elő.

Ezekről az üzleti lopásokról a párisi *Bon Marché* bazár egyik főnöke igen érdekes szám adatokkal szolgált Jolynak. Száz ily tolvaj nő közül csak huszonöt az olyan, a ki keresetszerűleg lop hármit, a mihez hozzájut, huszonöt lop szükségből, a többi ötven pedig úgynevezett monomaniakus, azaz, eltekintve e szó pszichológiai értelmétől, olyan, a ki máskülönbén társadalmi helyzeténél fogva képes szükségleteit fedezni, de nem bír ellentállni a vágyának, melyet annyi szép tárgy bírása költ fel benne. Ezekből ismét egy csekély szám képviseli a tulajdonképeni kleptomaniakusokat.

Macé naponkint ötre teszi a Páris 30 főáruházában elkövetni szokott tolvajlásokat és 100.000-re a kisebbrendű üzletekben előfordulókat. Ugyancsak az ő számítása szerint a tolvaj nők közt csak egy szegény esik száz olyanra, a ki ha nem is gazdag, de nem szenved szükségét; csak egy munkásnő jut száz nagyvilági hölgyre. Természetesen az utóbbiak, a fényűző nagyvilágban élve, sokkal jobban érzik a kísértéseket és könnyebben engednek a csábának.

Senki sem figyelte meg jobban a női criminalitás ezen válfajának egész társadalomtani természetét, mint Zola a

«Bonheur des dames»-ban. A nők, rendesen még azok is, kik nem vásárolhatnak, vagy nincs szükségök vásárlásra, örömmel szemlélik a nagy divatkirakatokat, mint ahogy egy mérnök szemlél példának okáért egy gépkiallitást. Lassan-lassan a láz meglepi őket, s a vége az, hogy egyik örült összegeket költ el szerény háztartásához mértén, a másik pedig a bűn ösvényére lép és rendszeresen folytatja a lopást.

Úgyde, vajjon mindez igazolhatja-e Lombroso azon osztályozását az asszonyi delictumoknál, melylyel azokat alkalmiakra és jellembeliekre különíti el? Tételének további erősítését látja Lombroso abban az észleletben, hogy bizonyos delictumokat a maguk ethikai jellegzetességükben inkább kidomborítva látni bizonyos geographiai viszonyok közt, mint másutt. Így a gyermekgyilkosság Svédországban sokkal nagyobb mérveket ölt, mint más országokban, de ennek oka könnyen érthetőleg összefügg a társadalmi állapotokkal. Svédországban a nő, fáradságos külső munkára szorítva, szünetlen érintkezésben áll a férfiak brutalitásával, ezektől könnyen teherbe esik, a mikor aztán a gyermekgyilkosság utolsó menedékéül szolgál, hogy becsületét megőrizhesse. A gyermekgyilkosságot és magzatelhajtást Oroszországban is, különösen a magasabb körökben, alkalmi delictumnak tekinti Lombroso, azon könnyűségnél fogva, a melylyel itt gyermeklányokon erőszak tehető, magában a család benső körében, s melylyel az asszonyok szerelmi kalandokra csábíthatók a barbárság és a civilizált raffinement e kevert légkörében.

Bizonyos családi állás elleni vétségek és büntettek is, a milyen a gyermekcsempészet és a gyermekkicserélés, tipikus jelentőséget nyernek Oroszországban azon akadályok folytán, melyekkel némely osztályoknál a házasság, a törvényhozás sajátságos állapotai következtében, meg van nehezítve. Viszont az Egyesült-Államokban Lombroso szerint a magzatelhajtás van annyira napirenden, hogy fel sem tűnik, s már-már nem

is jön delictum-számba. Orvosi specialisták és szülésznők rendszeresen úzik a reclámot ujsághirdetésekből és falragaszokban a magzatelhajtást elősegítő műtéteik érdekében, sőt utcákon is szabadon colportálják hirdető czéduláikat «to ladies» czímezve. Természetesen ez a jelenség is összefügg azzal a körülménnyel, hogy a nő Amerikában mind nagyobb részt vesz a gazdasági tőke képzésében, s ebben a szereplésében az anyaság rá nézve alkalmatlanná, a magzatelhajtás pedig társadalmi kényszerűséggé válik.

Ha Lombroso azt hiszi, hogy a büntett külső föltételei közvetlenül hatnak a büntettek előidézésére s e szerint vannak alkalmi büntettesek és passionatus büntettesek, úgy ebben a született büntettes typusának nagyhírű fölfedezője új művében nevezetes engedményeket tesz a sociologiai iskolának. Mert ha a társadalom adott életviszonyai, fejlettségi formái és a megélhetés útjai teljesen elegendők arra, hogy a delictuosus cselekmények bizonyos formáit önállólag kifejleszszék vagy elnyomják, akkor a született büntettes, a bűntény atavismusa, úgy, a mint azt Lombroso az «Uomo delinquente»-ben kifejtette, nem bír többé jelentőséggel. De mindkét iskola szélsőséget képvisel a büntető anthropologia és criminologia terén. A büntett sem nem oly önálló biologiai tünemény, mely keletkezésének föltételeit az öröklött szervezet anatómiai typusában bírja s a társadalmi és gazdasági élet alakulásaitól független, sem nem oly resultatum, melynek viszonylagos okai tisztán a társadalom külső statikájában keresendők, hanem itt is, ott is megvannak a maga kölcsönös föltételei, melyek kiélemezik egymást.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Harmadik közlemény. —

Az angol orthodox csoport szervezete és tevékenysége teljesen hasonlít a francziáéhoz. 1878-ig *Congreve* volt a vezér. 1878-ban a rendkívül mozgékony *Beesly* professor lépett az 1867-ben alapított angol positivisták társaság élére. A csoportnak több ale csoportja és több helyisége van a cultusra berendezve. Az első termet (*Positivist school, 19 Chapel street, Bedford Row. W. C. London*) 1870-ben *Congreve* ünnepélyesen inaugurálta. A második, a *Newton-Hall*-ban 1881-ben maga *Laffitte* bizta *Harrison*-ra. 1883-tól kezdve egy másik positivisták csoport London északi részében (*North London, Positivist Society, 61 Fonthill road, Finsburg Park, N.*) *dr. Kaines* elnöklete alatt működik és 1884-ben *E. H. Herford* elnöklete alatt *Manchester*-ben szintén alakult egy csoport.

Congreve 1857-től kezdve, kiválóan a proletárok számára, nyilvános, ingyenes positivisták tanfolyamokat szervezett, különösen a moral- és sociológiáról. E cursusokat azonban később háttérbe szoríták a minden vasárnap délután megtartott felolvasások (conference), melyekben nagyszámú angol tudós tart előadásokat. Ez előadásokra bárki ingyen bemehet, mert a positivistáknak egyik legszebb jelszava: *Nyilvánosan élünk! Vivre au grand jour!*

A férfiakból álló «positivista társaság»-on kívül Londonban *E. M. Draper* lakásán «hölgy-társaság» is működik, mely főleg a hygieniára, a háztartásra és az általános műveltségre tartozó dolgokkal foglalkozik. Az utolsó években az angol comitéhez még az «angol positivista munkások csoportja» is csatlakozott.

Az angol csoport specialitása a *Harrison*-né vezetése alatt levő «positivista salon», melyről Comte annyit ábrándozott. E salonban minden osztály képviselői, Anglia vezérférfiától a proletárokig, találkát adnak egymásnak.

Angliában Congreve a legnagyobb mértékben kifejleszté a positivista cultust és szervezte a positivista liturgiát. Gruber közli mutatóul a vasárnap reggel tartatni szokott vallási gyakorlatot, mely e formulához kötött fohászszal kezdődik: *L'amour pour principe et l'ordre pour base, le progrès pour but. Vivre pour autrui, vivre au grand jour.* Ezután Kempis Tamás «Krisztus követése» czimű művéből olvasnak. Congreve szerint e könyv az áhítatnak mannája és föl van szentelve a lelkiismeretes és vallásos lelkek számos generációjának elismerésétől. Az olvasásnál azonban az Istent az emberiséggel, a külső megjutalmazást a belső megjobbulással, a malasztot a velünk született altruistikus jóakaró ösztönnel, a természetet a személyes, egoistikus ösztönnel helyettesítik. Ezután egy lendületes szöveg az összes fajokat és nemzeteket magában foglaló emberiség gondolatához emeli föl a hívőket. E szöveget, valamint az erre következő vallásos elmélkedést a következő végfohász zárja be:

«Dicsőitünk Téged, óh szent Emberiség, azon jótettekért, melyek multadból reánk halmozódnak; a tudomány, művészet és bölcsesség azon nagy kincseiért, melyeket multad örökségül reánk hagyott: a nagy alakok egész sorozatáért, kik szükségünkben vigasztalnak, fölemelnek, vezetnek és végre a miért különösen lekötelezetteknek érezzük magunkat, hogy

t. i. cselekedeteinkben és szavainkban a teljes szabadságot élvezhetjük.»¹

Harrison a positivista cultusra berendezett házi kápolnájában a positivista jámborság más fajtát cultiválja. Az egész család naponkint összegyűl a kápolnában, hol a családfő a positivista érzület fölkelését célzó rövid beszéd után gyermekei előtt tömör vonásokban képet rajzol a positivista kalendárium aznapi typusáról. *Harrison* e célból egy positivista legenda-gyűjteményt adott ki, mely röviden, életrajzi adatok közlésével, méltányolja az emberiségnek 558, különböző nemzetheli, nagy alakját. Ez ájtatossági gyakorlat a tulajdonképeni historiai és philosophiai oktatás.

A positivista szentségek kiosztását is nagy buzgalommal és ünnepélyességgel gyakorolja *Harrison*. Különösen szeretik megülni az év utolsó napján a holtak emlékűnnepét, melyen positivista zenedarabokat adnak elő. Szokásban van Angliában a közös zarándoklás oly helyekre, melyekhez nevezetes emlékek kötvék. E helyeken magyarázó előadásokat tartanak. A közönség az új cultust sokkal komolyabban veszi, mint a

¹ Az emberiség, a pozitivisták «Nagy Lény»-e (Grand-Être) a múlt, a jelen és jövő embereiből áll, de nem valamennyiből, hanem csak azokból, kik az emberiségnek valóban szolgáltak. Comte a hasznos állatokat is fölvehetőknak mondja a Nagy Lény fogalmába, de az emberi parasitákat kizárja. Némely ökör, kutya és némely ló tiszteltreméltóbb — mondja Comte — mint bizonyos emberek. «A Nagy Lény» minden elemének két egymásután következő léte van: az objectiv, futólagos lét, midőn közvetlenül szolgál az emberiségnek és a subjectiv, folyton megmaradó lét, midőn szolgálatai az utódokra átszármazó eredményekben maradnak fenn. A halál az objectiv létet subjectivvé varázsolja át.» Ez az igazi halhatatlanság. Minél inkább fejlődik az emberiség haladása, annál jobban alá van rendelve az emberiségnek objectiv léte a subjectiv létnek, mert a kifejlődést az összeség határozza meg. Ezért mondja Comte, hogy a holtak kormányozzák az élőket. («Les vivants sont toujours, et de plus en plus. gouvernés par les morts».)

francia közvélemény. «A Harrison által előadott tanok — írja a «Times» (1884. jan. 2.) — korunk atmosphaerájában lebegnek és ennek egyik elemét alkotják, melyet a tömeg magába szív. E positivista gyülekezetek fontosságával éppen a clerusnak kellene tisztába jönnie. El kell ismernünk, hogy az új tanok befogadására a talaj kellően elő van készítve. Az egymással szörszálhasogatásokban torzsalkodó secták között, egy toilette-ért, egy szép külsőért, egy gestusért izgalomba jövő társadalom közepette és közepette a türelmetlenséggel impraegnált egyházaknak: föllép egy kised csoportja a férfiaknak, kik minden előítéllettől magukat menteseknek jelentvén ki, a történelem legnemesebb alakjait mintaképpül választják és az emberiség legédesebb reményeinek és legnemesebb ösztöneinek kielégítését ígérik... Lépjének e férfiak föl akár a Newton-Hall-ban, akár másutt. a mit mondanak, az ezrek által elfogadható. Hogy mennyien tartoznak jelenleg hozzájuk, azt nem akarjuk kutatni, de hogy nem sokáig fognak a pusztában predikálni: az bizonyos.»

1857-től fogva az angol positivisták minden politikai alkalmat megragadtak arra, hogy nézeteiket, gyakran zajosan, érvényesítsék. Az 1867. év óta minden héten ülésező «positivista társaság» a napirenden levő politikai kérdéseknek positivista alaptételek szerint való megoldását tárgyalja.

Általán, miként azt a legtekintélyesebb francia bölcseleti folyóirat, a «*Revue philosophique*» is (1877. april. I. 400. l.) elismeri, az angol positivisták politikai befolyása napról napra növekszik.

1875-ben a párisi csoporttal szoros kapcsolatban *Stockholmban*-ban egy orthodox csoportot létesített dr. Ant. *Nyström*, egy valódi demagog, ki, mint a «nagy munkás-egyesület» ellenőrző orvosa, főleg a munkások között szerzett propagandát. 1880-ban pedig a «Société positiviste» mintájára szervezte a svéd «Positivista egyesület»-et, mely

Laffitte-ot ismerte el fejének, főpapjának. Ez egyesület védpaizsa alatt alakult azután a «positivista munkásintézet» azon czélból, hogy a nép között terjeszsze az ismereteket. Ez intézetben hétfőn matematikát, kedden astronomiát és physikát, politikai, ethnographiai és ipari geographiát, szerdán physikát és chemiát, csütörtökön anatómiát és hygieniával physiologiát, pénteken a civilisatio történetét, szombaton egyetemes politikát, nemzetgazdaságot, vasárnap svéd nyelvet tanítanak.

Az 1890. évben. az intézet tíz éves fennállásának emlékére kiadott értesítés mutatja mozgékonyágát. Ez idő alatt, hetenkint 500—1000 hallgató előtt 2820 előadást tartottak. 4000-en elvégezték a teljes positivista cursust. Az intézet bevétele ez idő alatt 145.000 francra emelkedett. Hasonló munkás-intézeteket szervezett Nystrom más svéd városokban is.

Nystrom a positivista irodalomban is tevékenykedett; kiadta a positivista kalendáriumot; írt egy párbeszédet egy theologus, egy metaphysikus és egy positivista között és egy nagy munkát a positivismusról. 1880-ban lakásán «positivista missió-nyomdat» állított föl és megindított egy «positivista közlöny»-t. Neje Comte catechismusának szellemében egy munkát adott ki, Nystrom pedig positivista szellemben megírta «A civilisatio egyetemes történetét» hat, illustrált kötetben, melyre 4000-en fizettek elő. A csoport tagjai ezeken kívül számos röpiratot adtak ki.

Nyilvános tevékenysége két célra törekszik. Comte elveinek érvényesítésére a socialis kérdésben és az államnak és egyháznak elválasztására. A svéd államegyháznak sok kínos alkalmatlanságot szerzett már. Így követeli a theologiai facultás kiküszöbölését, mert a theologia nem tudomány és azért nem is tartozhatik a tudományos intézetek közé és mivel e facultás föntartása jogtalanság a számos szabadgondolkozóra nézve, kiknek adót kell fizetniök föntartására. A

socialis kérdések területén azonban Nystrom, a pozitivisták politikának megfelelően, határozott ellensége minden anarchikus felforgatásnak.

Hogy mily hatása van a positivizmusnak a skandináv északon, azt bizonyítja Christiania radicalis lapjainak egyik legbefolyásosabbika, a «*Verdens Gang*». «Comte-nak — mondja e lap — a vezérlő körökre és a nagy tömegre rendkívül nagy befolyása van; nagyobb, mint bármely más gondolkodónak. Egy emberöltő nem múlt még el, mióta félreismerten és szegényen sírba szállt és íme már mint a szellemek fejedelme uralkodik az Atlanti Óceánon innen és túl».

Miguel Lemos, a «brazíliai pozitivisták apostolság» directora, 1892. évben kiadott és folyóiratunkhoz, az «*Athenaeum*»-hoz is beküldött jelentésében,¹ igen részletes adatokat találhatunk a brazíliai positivizmusról.

Már csakhamar Comte halála után egyes pozitivisták szórványosan fölléptek Braziliában és Chiliben. 1865-ben jelent meg az első pozitivisták kiadvány egy brazíliaitól. 1871-ik évben alapította *Benjamin Constant Botelho de Magalhães* Rio-de-Janeiro-ban a «positivisták társaság»-ot. Rendszeresen szervezte később a pozitivisták propagandát *Miguel Lemos*, ki 1881-ben a brazíliai csoport vezetését átvette, miután előbb, mint «az emberiség papságára jelölt»-et, Laffitte ellátta a beavatás (*destination*) szentségével.

Benjamin Constant, a matematika doctora és brigadegenerális, ki 1891-ben elhalt, Braziliában legkiválóbb képviselője volt a positivizmusnak. Ő vala tulajdonképeni intézője és lelke is az 1889-ben Braziliában kitört forradalomnak, melyet mint tanító a magasabb hadi iskolában, a polytechnikai intézetekben lassankint előkészített. Miután a fölkelés sikerült,

¹ «*L'Apostolat Positiviste au Brésil.*»

neki jutott a hadügyministerség vezetése, s mint ilyen, a *katonai oktatás újjászervezésében Comte eszméinek alkalmazását megkísérelte*. E tárczát később a közoktatásügyek tárczájával váltotta föl és arra törekedett, hogy az összes közoktatást positivista szellemben és nézetek szerint átalakítsa. Nyilvános élete épp oly mocsoktalan volt, mint magánélete. Szegényen lépett hivatalába, hogy még szegényebb legyen. Halála után családjáról nemzeti segélylyel gondoskodtak.

Miguel Lemos (szül. 1854-ben) 1877-ben, mint a Litré-féle irány «tökéletlen positivistája», Párisba ment, hol ő épp úgy, mint a chilii csoport feje, *Jorge Lagarrigue*, Laffitte felolvasásainak hallgatása folytán, már 1878-ban az orthodox positivismusra tért át. Comte sirjánál megesküdt, hogy ezentúl egész életét az új vallás terjesztésére fogja szentelni. «Mester — mondá a többek között — a mai napon, midőn a positivista egyház a holtak emlékét üli, délamerikai tanítványaid sírod köré seregelve, reád emlékeznek túláradó hála-érzettel eltelten mindazért, mit tanaidnak és példádnak köszönnek. Mindnyájunknak, kicsinyeknek és nagyoknak, kik e skeptikus korban szerencsések lehettünk, az egyetemes vallást megismerni és elfogadni, kötelességünk ezt terjeszteni és a vége felé közeledő és az újonnan támadó dogma ellenkezései között széttépett szivekhez, szent Pálhoz hasonlóan, oda kell kiáltanunk: Ime itt van ismeretlen istentek, ime itt hozzuk nektek!»

Hasonló fogadást tőn *J. Lagarrigue* is *Clotilde de Vaux* sirjánál: «Nevedet, óh Clotilde, a jövő nemzedékek örökké fogják ünnepelni. . . A modern anarchia örökkétartónak látszott. A nagy emberi problema, az altruismus győzelme az egoismus felett, megoldásra várt. Az értelem föllázadásban volt szemben a szívvel. Comte szellemében a Nagy Lény értelmi tőkéjét egybefoglalta, de nem adhatott a nagy forradalomnak czélt addig, míg létünk legfőbb ható erejét, a sze-

retetet (Amour pour principe) meg nem találta benned. Neked köszönheti, hogy a nemes érzelmek szentélyébe bevonulhatott, melyek fölfedezték előtte az emberi erkölcsösség és a szent üdvösség forrásait. Ily nagy szolgálatok után, minőket Te tettél, a Te édes és bájos képed legjobb personificatiója leend a Nagy Lénynek.»

Lemos a positivista propagandát «a brasíliai positivista apostolság» intézményével gyakorolja, melynek alapszabályai szerint a brazíliai positivista egyház tagjai, hívei *tökéletes positivisták* (positivistes complets) és *proselyták*.

A tökéletes positivisták kötelezik magukat arra, hogy a Comte körvonalozta modern átmenet phasisában (pendant la phase empirique de la transition moderne) semmiféle politikai állást sem foglalnak el.

Az elemi iskolai tanítókat képző intézeteket kivéve, a közép- és felsőbb oktatás hivatalos iskoláiban didactikai funkciót nem gyakorolnak.

Tudományos, irodalmi vagy politikai egyesületekben részt nem vesznek.

A journalistikában mint szerkesztők vagy egyszerű munkatársak, mint tulajdonosok vagy üzlettársak semmi nemű részt sem vesznek és csak a legsürgősebb közlések vagy az egyszerű hirdetések végett fordulnak az újságokhoz.

Pénzbeli nyereséget irataikból nem húznak; közleményeiket, Comte rendelése értelmében, nevükkel, a születési év és hely, nemkülönben foglalkozásuk megjelölésével ellátják és közleményeikért a jogi és a teljes erkölcsi felelősséget elvállalják.

Minden hívőnek alapkötelessége tehetsége szerint támogatni az egyház segélyalapját.

Ez egyházköztségben a *szellemi hatalmat*, a papságot, *a brazíliai positivista apostolság* képezi, melynek tagjai

a hit terjesztésére és a szellemi functiók gyakorlására szentelik magukat rendszeresen.

A papságra jelölteknek 28, a tulajdonképeni apostoloknak 35 éveseknek kell lenniök. Bírniok kell theoretikus előkészültséggel és jártasoknak kell lenniök különösen a mester utolsó conceptióinak magyarázásában. Le kell mondaniok az anyagi javadalmakról azon kötelezettséggel, hogy kizárólag az egyházközség szolgáltatta szerény segélyből fognak élni. Kell továbbá erkölcsi készültséggel is bírniok, mit csak méltó házasságban szerezhetnek meg.¹

Az apostolsághoz tartoznak a positivista művészek is, kik a jelzett lemondást az anyagiakról elfogadva, aesthetikai képzettségüket a positivista vallás és cultura terjesztésére szentelik.

A brazíliai positiv apostolságnak főczélja az emberiség vallásának szóval, írásban és *példával* való terjesztése; az új vallásnak egész terjedelmében, minden korlátozás nélkül való elfogadása. A tagok ünnepélyesen kötelezik magukat, hogy életüket e meggyőződéseik szerint rendezik be és egész odaadással a modern rabszolgáknak, a proletároknak a modern társadalomba való bekebelezésére törekeshetnek; ez utóbbi törekvésben összpontosúl jelenleg a positivista actio, valamint Braziliában, úgy másutt is.

Jellemzi továbbá működésüket az állam és egyház szét-

¹ Comte szerint az újjászületett társadalomban a szellemi hatalmat a positivista tudósokból alakult papság gyakorolja. Ily szellemi hatalom a világi hatalommal szemben tanácsadó, correctiv szerepet játszik, a társadalom szellemi vezetését átveszi, a moral suprematiáját az anyagiakra vonatkozó hatalommal szemben érvényre juttatja. Főressortja a nevelés; míg a világi hatalom a külső cselekedetekre vonatkozik, addig a szelleminek feladata főleg a nevelés által az akaratot befolyásolni. A positivisták a szellemi hatalmat képviselő papság képződését a társadalmi reorganisatio legelső föltételének tartják. Az activ osztálynak kell a contemplativot, a papságot táplálni.

választására és a teljes szellemi szabadság kivívására irányzott törekvésük.

Comte tanítványai a mester szellemi örökségét először is két részre osztották. Rendszerének tudományos oldalát Littré tisztán tudományos irányú iskolája örökölte; míg a másik tábor, Laffitte-tel az élén, a vallásos positivizmust tartja a legfőbbnek és Comte rendszeréből főleg azon conceptiókra helyezi a fősúlyt, melyek az ember érzelmi momentumainak ápolására vezetnek és melyek szertartásokkal, ünnepélyek rendezésével, stb.ivel akarják a rendszer elveit a követők szívében megerősíteni. S íme! a brazíliaiak magát Laffitte-ot is haeretikusnak hirdetik, szemére lobbantván okoskodó kritikáját, ridegségét, lanyhaságát Comte bizonyos vallásos conceptiói iránt, és kifogásolják szellemének kizárólagosan tudományos irányát. Nekik harc, lázas küzdelem, fiatal hév, szent tűz, elragadtatás kell. E szigorúan orthodox positivisták közé lépett 1883-ban Lemos is, elszakadván Laffitte-tól és ezóta dr. *Audiffrent*-tel, *Jorge Lagarrigue*-gel és *Congreve*-vel halad egy úton.

Lemos és társainak irányára jellemző azon jelige, mely jelentésük homlokán olvasható:

«A positivisták szükséges hatalma csak a szív, az ész és a jellem valódi fenköltségén alapulhat; ez nehéz előkészültséget kíván meg és megköveteli, hogy a személyes, családi és polgári viselet mindig összhangzásban legyen a megszabott normális tyussal.»

«Csak azokat tekinthetem igaz tanítványaimnak, kik maguk lemondanak synthesis alkotásáról, mert belátják, hogy a mit én szerveztem, az lényegesen kielégítő és valamennyi között, természeténél fogva elsőséget, érdemlő. Az ő kötelességük az, hogy terjesszék és alkalmazzák, a nélkül, hogy a kritizálásra és a tökélyesítésre jogot követelnének.»

Comte.

Lemos ez epigraphiában kifejezi irányát; szigorúan ragaszkodik a mester nézeteihez és lemond minden jobbítási vagy tökéletesítési törekvésről. E szigorú ragaszkodásban annyira megy, hogy egyik jelentésében így kiált föl: «Inkább akarunk szent Pállal bolondoknak látszani Comte iránti hűségünk miatt, mint bölcseknek tartatni a kor frivolitásától».

Utolsó «circulaire»-jében elmélkedik arról, hogy a positivismus Franciaországban, a francia kedvező szellem daczára, a mester halála óta nem emelkedett. Ennek oka a tanítványoknak, első sorban Laffitte-nak tehetetlenségében rejlik. Ő Laffitte ellenfelétől, *J. Lagarrigue*-től várja a vallásos doctrinák föllendülését Párisban. Ez, mint értesülünk, az 1892. év végén egy új positivista templomot nyitott a Poissy-utczában.

Szemlét tart azután a megjelent positivista művek fölött. Congreve-nek a Parnell-féle házassági pert tárgyaló művére megjegyzi, hogy e per symptomája annak, hogy a nyugoti közvélemény elfogadni törekszik azon positivista elvet, mely szerint a privát élet alapja és záloga a nyilvános életnek.

A megjelent positivista művek között van egy érdekes (Louis Lagarrigue-től), mely a positivismus költői oldalát és aesthetikai theoriáját fejtegeti.¹

Áttér ezután Lemos a brazíliai positivisták mozgalmaira. A positivisták befolyásának tulajdonítja azt, hogy a kormány nemzeti ünnepélyeket szervezett. Ez ünnepélyeken a positivisták játszották a főszerepet. Maguk a positivisták megülték Brazília fölfedezésének, a rabszolgaság eltörlésének, Danton és a nemzeti martyroknak emlékét. Ilyenkor használták a vallásos zászlót is, melyet a mester utasításaihoz

¹ La Poesia Positivista. Carta dirigida al Sr. D. Guillermo Puelma Tupper.

szigorúan ragaszkodva, Decio Vilares, positivista festő festett és melyen az Emberiséget Clotilde de Vaux vonásai ábrázolják. Az «asszony ünnepén» (fête de la Femme) ünnepélyesen leleplezték Clotilde és Comte olajfestésű képét. A positivista szentségeket többször ünnepélyesen kiszolgáltatták. A positivista keresztelésekkor (présentation) a positivista papnak bemutatott újszülöttek a positivista naptár két szentjét kapták patronusokul.

Annyi bizonyos, hogy Braziliában a positivismus az események folyamára és az egész közéletre oly hatást gyakorolt, mint sehol másutt.

A békés átalakulásokat és a forradalmat a positivismus vezette. Magának a braziliai zászlónak is a positivista társadalmi rend számára Comte által megjelölt felirata van: Rend és haladás.

A politika és a közélet minden mozzanatát élénk figyelemmel kísérték; folyton résen voltak és nem egyszer kemény támadásokat intéztek az egyes államférfiak ellen, kik, szerintük, intézkedéseikben a nép jólétéről megfeledkeztek.

Az orthodox positivisták, bármily tisztelettel és sympathiával viseltettek is Benjamin Constant, a köztársaság megalapítója iránt, őt is megtámadták, mert nem helyeselték azokat a positivista terveit, melyekkel, mint közoktatásügyi minister, az oktatást reformálni akarta. Szerintük ugyanis most még ily kísérletekre hiányoznak az alkalmas professorok, már pedig a Mester szerint a positivista iskolák fölállítását addig el kell halasztani, míg az encyclopaedikus cursust, a positiv tudományok sorrend szerinti előadását megvalósítani képes philosophusok nem támadnak. Ily reformok addig nélkülözik az alapot, míg az oktatás régi methodusa fennáll.

A lehető legnagyobb szellemi szabadság megvalósítására törekedvén, mindaz ellen tiltakoztak, mit a valódi köztársasági régime-mel ellenkezőnek tartottak. Így követel-

ték az orvoslás szabad gyakorlását s mindannak következetes végrehajtását, mi az államot és egyházat elválasztó decretumból származik. A legjelentéktelenebbnek látszó eset elég volt arra, hogy mozgásba hozzák e czélból egész tevékenységüket, és az illetékes körök, a ministerek is a legtöbbször, előzékenyen fogadták közbelépésüket.

Az 1890. október 12-én, Amerika fölfedeztetésének évfordulóján tartott nemzeti ünnepen tették le az új positivista helyiség alapjait, a társadalom nagy részvéte és fényes szertartások között. A földíszített térségen ily felirások voltak olvashatók: «Les vivants sont toujours, et de plus en plus, gouvernés par les morts». «Humanité, Patrie, Famille».

Az épület belseje teljesen olyan lesz, bár kisebb méretekben, milyennek az Emberiség templomának lennie kell a Mester szerint.¹ Minta gyanánt a francia forradalom által

¹ Addig, míg egy eredeti positivista stylus ki nem fejlődik — mondja Comte — az Emberiség cultusára alkalmasak a régi templomok is, melyek a positivismus fejlődésének arányában mindinkább használatlanul maradnak. A tulajdonképeni positivista templomnak egy *ligebetn* kell feküdnie a kiválasztott sírok között, mert a méltó halottak a Nagy Lény lényes részét alkotják. A templom tengelyének az Emberiség metropolisa, Páris felé kell fordulva lennie. A templomban a szószerű fölötte az Emberiség szobrának kell uralkodnia. Az Emberiséget egy 30 éves asszonynak, gyermekkel a karján, kell személyesítenie. A templomot úgy kell berendezni, hogy a pap mindig körül legyen véve a kiválasztott nők seregétől, mint a Nagy Lénynek, az Emberiségnek legjobb képviselőitől. A templom mindkét oldalán hét kápolnának kell lennie, melyek közül 13. az Emberiség legkiválóbb férfiainak — kikerül a hónapok nevezettek — szobrait, 14. pedig a legkitünőbb nők csoportozatát foglalják magukban. A positivismusnak megvan a maga keresztvetése is. E szavaknak elmondása közben: «L'amour pour principe, l'ordre pour base, le progrès pour but» — egymásután megérinti kezével a positivista a szeretet, a rend és a haladás organumait, vagyis a fej hátsó részét, a fej búbját és a homlokát.

sociocratikus célra fölszentelt polgári templomot, a párisi Pantheont választották, melyet Comte 1855. évtől fogva egész haláláig szüntelenül követelt, hogy abban az új cultust inauguralhassa.

Belső életük rajzolását annak hangsúlyozásával fejezi be Lemos, hogy a positivismus befolyása az összes társadalmi osztályokban érezhető volt, különösen a nők körében. «Túlzás nélkül mondhatjuk Tertulliánnal: csak tegnap születünk és íme már mindenütt áthatotta hazánkat a positivista befolyás és ez annál inkább figyelemreméltó, mert a hatást oly apostolság létesíté, mely a positivismust egész épségében és tisztaságában képviseli.»

Az Audiffrent, Lagarrigue és Lemos vezérelte csoport a legnagyobb hódolattal viseltetik Clotilde de Vaux iránt. Ismeres ugyanis, hogy a nejétől elvált Comte 1843. év áprilisében megismerkedett Clotilde de Vaux asszonynyal, ki iránt rögtön lángoló szerelemre lobbant. E percztől kezdve nélküle nem tudott élni. Nem elégszik meg a hetenkint kétszeri találkozással, hanem annyi levelet ír hozzá, hogy ezek száma egy év alatt 181-re rug. A tőle kapottakat pedig szentségek gyanánt őrzé és a nő halála után (1846. ápril 5.) vonzalma még jobban növekedett iránta; óraszámra vele foglalkozik; róla mint szent társáról, második életének anyjáról, positivista szűzről, főpatronusáról beszél; emlékének formalis cultust szervezett. Comte e nőnek tulajdonítja nemesebb érzelmeinek, első sorban az altruismusnak és a sympathiának kifejlesztését, mi által állandó békére, lelki boldogságra tett szert és képessé lett arra, hogy másokban is fölébreszthette ezen, a világ positivista alakulására nézve fundamentális érzelmeiket. Tanítványai szerint is e viszonyban az emberiség megdicsőülése a női nem befolyása által jut kifejezésre, mert Clotilde de Vaux volt az, ki Comte szívében a szeretet lángját gyújtá meg, minek folytán Comte új

életre, enthusiasmmussal, erővel, fenséggel telt életre ébredt és így Clotilde de Vaux-nak lehet köszönni az Emberiség vallását. Ugyancsak tanítványai szerint a köztük létező legtisztább viszony megértésére vissza kell mennünk a közép-kor legszebb jelenségeihez; e viszony hasonlít Dante és Beatrice viszonyához. A férfi és nő között oly harmoniát fejez ki e viszony, mely — a tanítványok szerint — bensőség és szentség tekintetében a házasság fölött áll.

Clotilde de Vauxnak Comte-ra gyakorolt hatásából könnyen megérthetők Comte-nak egyes, a positivista vallási cultust szervező intézkedései. Így szerinte mindenkinek személyes érzületét főleg azáltal kell kiképeznie, hogy az affectiv (gyöngéd) nem iránt belső cultust gyakorol. Igaz ugyan — így szól — hogy az emberiségnek minden igaz szolgája képviseli az emberiséget, de leginkább képviseli a nő, kikben a sympathia, minden egység forrása, túlnyomóan uralkodik. A nő a Nagy Lénynek legvalódibb, legjobb personificatiója. A különböző női típusok között viszont az anya az, a ki iránt való cultus a tisztelet érzelmét fejleszti ki, azért az anya az Emberiség «első» személyesítője. Hogy pedig a ragaszkodás és jóság érzelmei is kifejlesztessenek, az anya iránti cultushoz a feleség és leány cultusának kell hozzájárulnia. Anya, feleség és leány tehát a férfi patronusai, őrzőangyalai, vagy még jobban mondva: «házi istennői». E típusok épp úgy objectivek (élők), mint subjectivek (vagyis meghaltak és csak az emlékezetben élők) lehetnek. Ha a rokonságban e típusoknak egyike hiányzik, vagy érdemetlennek mutatja magát, akkor egy másik alkalmas személy helyettesíti őket.

A családi életet a positivista vallásban a házasság altruistikus átalakítása fogja regenerálni Comte szerint. A házasságban a lényeges cél a nemek kölcsönös tökélyesedése. Az érzéki kielégülés háttérbe szorul. A sympathikus

rész jut túlsúlyra az egoistikus fölött, a nő affectiv befolyása folytán.

A brazíliai positivisták teljesen Comte nézetein vannak és Clotilde de Vaux-nak, a «szűz anya»-nak emlékére nem egy ünnepélyt rendeztek.

Végül megemlítjük, hogy Audiffrent egész terjedelmében védelmezi és helyesli Laffitte ellenében, Comte-nak a jezsuiták generalisánál tett azon diplomatai actióját, mely ugyan meg-hiusult, de a melynek célja volt szövetséget hozni létre a positivismus és a catholicismus között. A positivismus — mondja Audiffrent — magához hívja egyrésztől mindazokat, kik már nem hisznek Istenben, hogy positivistákká legyenek; másrészt mindazokat, kik még Istenben hisznek, serkenti arra, hogy katolikusok legyenek és így lehetővé teszi a fegyelmezettek ligáját a nem fegyelmezettek ellenében.

Dr. Buday József.

I R O D A L O M.

Az «*Archive de l'anthropologie criminelle*», Tarde és Lacassagne kéthavonként megjelenő, ezelőtt két évvel alapított füzete ez év januárjától «de criminologie, et de psychologie normale et pathologique» kibővített címmel jelenik meg, jelezve programjának kiterjesztését az elmekórtan és az agy physiológiájának összefüggő kérdéseire is a legutóbbi párisi és brüsseli congressus megvitatásai nyomán s ekkép a jogi és orvosi tudományok közötti kapcsolatot szorosabbra húzva. Ez álláspontot részletesen is körvonalozza most a nagyhírű tudós, Tarde, egy programszerű cikkében, «Biologie et Sociologie» címmel, melyet voltaképen Lombroso egyik legbuzgóbb hívéhez és tanítványához, az olasz dr. Bianchi-hoz adressál s ebben megvilágítja a lapunkban is már ismertetett brüsseli congressus feltűnő állásfoglalását a Lombroso-féle iskola szélsőségeivel szemben, mely congressuson tudvalevőleg az olasz tudósok távollétökkel tündököltek, sőt Lombroso maga a legkimértebb hangon tartott levélben jelentette be elmaradását. Ugyanakkor pedig a milánói «Corriere della Sera»-ban daltonianusoknak gúnyolta a belga és francia tudósokat, a kik a vörös színről akarnának ítélni, s éretleneknek nyilvánította őket az ő theoriái megítélésére.

Tarde most meglehetősen éles polemiával válaszol Lombrosznak, s őt dr. Kochhoz hasonlítja, a mennyiben mindkettő egy nagy fölfedezés efemér illúzióját költötte fel a világban, a nélkül, hogy merész kísérletök bevált volna.

Lombroso és tanítványai azt is szemére lobbantják a francziáknak, hogy az «olasz» Zola irodalmi sikereit hűsz év óta gátolják s megbénítják a Gauthier és Baudelaire-féle ultraspiritualizmussal szemben képviselt ellenhatásában; innen a francia irodalom siralmas hanyatlása az utóbbi években. Nemzeti és faji okokra akarják visszavezetni azt a tényt, hogy a lombrosianus evangelium, a «nuova scuola» eszméi elől Belgium és Franciaország oly makacsul elzárkózik addig, míg az oroszok, németek és hollandusok, egy Drill, Benedikt, Tarnovszky, Noecke, van Hamel, Telgersma ennek oly buzgó hívei és követői. Persze Lombroso feledi, hogy a felhozott nagy nevek közt véletlenül olyanokét is említi, kik iskolájának nem hogy feltétlen bámulói volnának, de sőt az ellen a legerélyesebb harczt folytatták, mint Benedikt, mások pedig, mint Drill és Hamel, inkább javítottak és módosítottak tanain. Aztán meg ott van a német Liszt, az orosz Zsakrevszkij és *tutti quanti*, a kik nemzetiségük daczára éppen nem sorozhatók Lombroso feltétlen hívei közé, sőt ellenkezőleg.

A mi pedig Franciaországot illeti — jegyzi meg Tarde — tőle éppen nem lehet rossz néven venni, hogy nem rajong oly nagyon Lombrosoért, mert hiszen az ő theoriái a francziák előtt legkevésbé mondhatók újaknak. A társadalom-védelem eszméje rég átment már Lombroso előtt — mint maga Garofalo is beismeri — a francia büntető rendszerbe, s a francia Code penal egész Európában talán az egyetlen, mely nem egy jogelméletből, hanem a közérdek védelméből indul ki.

Egyébiránt az egész újabb criminologia nem egyéb, mint a büntető-jogtudomány felfrissülése egyfelől az anthropologia és psychiatria, másfelől a statisztika és törvényszéki orvostan újabb vívmányainak hatása alatt, erős sociologiai irányzattal. Úgyde — kérdi Tarde — hol látjuk az anthropologia, a psychiatria, a statisztika, a törvényszéki orvostan és sociologia bölcsőjét másutt, mint Franciaországban és Belgiumban, a «*daltonismus*» e két hazájában. Mi volna ma az embertan Broca nélkül, ki első teremtette meg; Boucher de Perthes, Lortet és Quatrefages nélkül, kik föltámasztották a barlanglakó embert, s a született büntettes atavistikus típusához a legerősebb érveket szolgáltatották? És hol állna a

psychiatria ma Esquirol, Morel és annyi más nélkül. Charcot-ról nem is szólva? A statisztika a belga Queteletnek köszönheti tudományos megalapítását; s a mi a törvényszéki orvos-tant illeti, abban is Tardieu, Brouardel, Lacassagne adták az irányt a jelenkori tudósoknak. Maga a sociologia igazi atyja pedig Comte Ágost.

Még ennél is tovább megy Tarde és rábizonyítja a turini tudósra, hogy az ő büntettes typusa nem egyéb, mint Morel *degeneráltja*, épp úgy, a hogy az «uomo di genio» csirája is megtalálható Moreau de Toursnál, míg a «delitto politico» egyenesen Jacobytól van kölcsönözve. Az igazi systematikuskok az olaszok közt Ferri és Garofalo, a kiket legelsőkül követtek a francziák közül Lacassagne, Corre és maga Tarde, utóbbi kettő letévén alapját egy új segédtudománynak, a büntető archeológiának. Hozzájuk sorakozik még Henry Joly is, mint statisztikus, a fegyenczélet mély látású tanulmányozója és finoman elemző psychologusa.

Csak osztanunk lehet Tarde kritikáját abban, hogy Lombrosót saját honfitársaival, Ferri és Garofaloval szemben is túlságosan egyoldalúnak tünteti fel, a kiben hiányzik minden methodus és gyakran félreismeri a társadalmi tényező fontosságát. Nem mintha Tarde viszont mereven visszautasítaná az anthropologiai álláspontot, bizonyos megszorításokkal, csupán azt nem ismeri el, hogy eljött volna az ideje annak, hogy részletesen ki lehessen mutatni azokat az anatómiai és physiologiai viszonyulatokat, melyektől a bűnös hajlam, vagy az erényre termettség függ; erre nézve meg kell előbb várni az agy ismeretének további tökéletesítését az élettani tudomány és az elmegyógyászat vállvetett törekvései által.

A mi Lombrosót illeti, ő még arra sem gondolt, hogy a büntettes eszményi typusának valódiságát az eszményiesen erkölcsi ember ellenkező typusának próbáján mutassa ki. Lombroso tudományos felfogása ma már legbuzgóbb csodálói előtt sem bizonyult egyébnek merő intuitionál, a tapasztalat által még be nem igazolt, rosszul leplezett metaphysikai hypothesisnél.

Mindezekhez járulnak még Geddes és Thompson, de különösen Weissmann oly nagy hirre vergődött újabb vizs-

gálódásai,¹ melyek az átöröklés rejtélyébe a legmélyebben hatolnak bele, s a darwinismus rendszerének legújabb betetőzését nyújtják. Bármilyenek legyenek is az ellenvetések, melyeket a Weissmann-féle theoria, a szerzett tulajdonságok átruházhatlansága tárgyában, önmaga ellen kihivott, e kutatásokból mégis kitűnik, hogy a fejlődésnek két neme, két teljesen különálló és független biológiai menete van, a petéké, melyben az alsóbbrendű állati lét reproductiója kettéoszlás és összeállás útján megy végbe, és a testsejteké, melyek a levált petéből képződve, folytatják gyarapodásukat és fogyásukat.

Valóban Weissmann felvilágosított arról, hogy nem szabad a pete virtualitását másképp fognunk fel, mint egy algebrai formulát, mely szorosán körül van ugyan írva, de a különböző számjegyek végtelenségére alkalmazható, a nélkül, hogy azért lényegében változnék. Például igen hihető Weissmann szerint is, hogy az ikrek, tekintve meglepő hasonlóságukat, egy petéből származnak; de azért mégis lényeges testi és lelki eltéréseket mutatnak, egyebet nem említve, például csak nemi tekintetben is. Ebből következik, hogy a tagok formája, az orr profilja, a fülek idomai, sőt a koponya idoma sem fejezhetik ki pontosan és szabatosan az individualitást, ezek méreteiből képtelenség az egyéni természet legbensőbb titkait akarni kifürkészni, éppen úgy, mint a hogy akkor, mikor ez az egyéni természet a társadalmi környezet hatása alatt bizonyos állandó irányt vesz s önálló jellemmé jegecedik, nagy tévedés volna biographiáját olybá tekinteni, mint a mely egyedül felel meg az illető jellemnek.

Ezért nem lehetséges — végzi Tarde — legalább ma még, a büntettes ügynevezett typusát adni. Mert milyen jelentőséget is lehetne tulajdonítani a büntettesek bizonyos számánál, vagy a hecsületes emberek bizonyos töredékénél észlelhető, együtt csak nagy ritkán előforduló s a legtöbbször csak szétszórtan jelentkező ilyes anomáliáknak!

Az új büntetőjogi iskola legtekintélyesebb harcosának e tanulságos polemiája után *Jules Arnould* teszi közzé

¹ Bővebben ismertette e folyóirat múlt számában, a 237. lapon: «A darwinismus újabb vitakérdései» czím alatt.

egy nálunk is szerfölött időszerű kérdésről, a hadseregnél elkövetett öngyilkosságokról tett észleleteit. Franciaországban az 1881-től 1890-ig terjedő időszakban évenként átlag 175 öngyilkosság fordult elő a hadseregnél, azaz körülbelül minden 10.000 emberre 3·5⁰/₀. Részletes alapul egy hadtestet véve, 69 öngyilkossággal, ez eseteket Arnould ekkép osztja el rangfokozat és szolgálati idő szerint: 3 tiszt (4·3⁰/₀), 9 altiszt (13⁰/₀), 57 káplár és közember (82·6⁰/₀). Az öngyilkos tisztek a hadnagyi fokozatot nem haladták túl. Az altisztek, káplárok és közlegények inkább fiataloknak mondhatók szolgálati időre. Sőt figyelemreméltó, hogy sokan közülök csak néhány hónapot vagy napot szolgáltak. Ebből kitűnik, hogy az öngyilkosságok gyakorisága részben a szolgálati szigor következménye.

Érdekes kimutatást csatol e számításokhoz a szerző az öngyilkosság különböző módjai felől. Tűzfegyverhez az áldozatok 28 esetben folyamodtak; 16 esetben akasztás, 18-szor vízbefuladás, 4-szer magasból leugrás volt az öngyilkosság neme. Egy ember phosphorral végezte ki magát, egy másik a vágányokra feküdt, a tovarobogó vonat elé vetve magát, egy pedig mellén ejtett zsebkés-szűrásokkal próbálta magát megölni.

Természetes, hogy a tűzfegyver által való halál nem a túlnyomó a katonai öngyilkosságoknál, részint traditióból, részint mivel az étellel leszámolt szerencsétleneknek az esik leginkább kezeügyébe. De a fegyver kezelése bizonyos hidegvért és találékonytságot tételez föl. Ily esetekben a lövést legtöbbször a fejnek irányozzák. Ha revolver van kéznél, a dolog egyszerű. De nehezebb, ha a katona csak szolgálati fegyverét használhatja. Ez esetben máskép kell segítenie magán. Így történik, hogy egyik a fegyver ravaszához jobb czipője kötőjét erősíti, aztán ágyára ül, állát a puska szájának támasztja s úgy süti el a fegyvert jobb lábának félre-taszításával, a másik mezítelen lábának hüvelykujjával nyomja le a ravaszt, félkézzel a magára irányzott puskacsövet tartva. De ekkor nem fejére, hanem mellébe vagy hasába céloz. Megtörténik az is, hogy az áldozat a fegyvert az asztalra fekteti, agyával a falnak támasztva s a puska csövet gyomrába irányozva, miközben balkezevel süti azt el. Tudvalevő,

hogy a modern fegyverek golyói roppant pusztítást visznek véghez s mélyen belefuródnak a szövetbe. Néha a lövedék magával sodor egy-egy csontszilánkot is. A törzs ellen irányzott golyók keresztül hatolnak azon, s még a falon vagy mennyezeten lapulnak szét. Ellenben az akasztás rendszerint nyakkötő vagy valamely ruhafoszlány segélyével hajtatik végre.

Vonatkozással az öngyilkosságok okaira, Arnould hat esetben alkoholismust jegyzett föl, kilencz esetben szerelmi csalódást, nyolcz esetben másnemű keserítéseket. 12-szer lelte föl az okot a büntetéstől való rettegésben. 13 személy-nél betegséggel határos elmebeli állapotot constatált, 21 esetben pedig az ok ismeretlen volt. Gyakran azonban az okok kombináltak is jelentkeztek.

Rövidebb cikk szól az okirathamisítás földériteése eszközéről, fényképészeti úton («Les faux en écriture et la photographie») Labatut tollából, s folytatólag kapjuk a sexualis pathologia egy újabb érdekes esetének ismertetését az amerikai Macdonald után.

—r—d.

* * *

A «*Revue Philosophique*» ez évi negyedik száma *Koehler*-től nagyérdekű cikket közöl a nemzés élettanáról e cím alatt: «*Pourquoi ressemblons nous à nos parents?*» (Miért hasonlítunk szüleinkhez?) A kérdés sokkal bonyolultabb, mint első tekintetre látszik, mert összefügg azzal is, hogy miért különbözünk tőlük. Tudvalevő ugyanis, hogy a gyermek csak bizonyos mértékben hasonlatos szüleihez; ellenben ezer módon különbözhet tőlük, és bár többé-kevésbé bírhatja atyja vagy anyja jellegzetes tulajdonságait, mégsem állítható, hogy e tulajdonságok átlagát vagy algebrai summáját tenné ki. Elismerjük az öröklés törvényét, mely a priori kényszerűséggel jelentkezik előttünk, s melynek hatása a specifikus vonásoknak nemzedékről nemzedékre való megőrzésében áll; de kevésbé tudunk számot adni magunknak az eltérésekről, melyek e vonásokat módosítják.

Ma már távol állunk attól, hogy a szaporodás jelenségeit egy homályos plastikai erőből, egy *aura seminalisból* magyarázzuk ki. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy a szerves lények első megje-

lenése idejében a földgömb felületén a nemzés útján való szaporodás még nem létezett s a megtermékenyítés ismeretlen volt. A legelső lények, melyek kifejlődtek s melyeknek némely típusai még ma is léteznek, egyszerűen keresztben osztódás — scissiparitas — útján szaporodtak. Hosszú időn át, mielőtt a nemzés útján való termékenyítés megkezdődött volna, a szaporodás asexualis reproductio alakjában ment végbe. Ma is nagy számmal léteznek oly egyszerű formájú lények — a protisták — melyeknél a sexualis és asexualis szaporodás váltakozik. Hogy a sexualis reproductio állandó és változhatlan jelleget öltson, arra nézve előbb szükséges volt, hogy oly előnyöket nyújtson, milyenekkel az asexualis reproductio nem bírt.

Ez a problema évek óta foglalkoztatta a természettudósokat; számos tanulmány volt kutatásuk gyümölcse, különböző elméletek merültek fel az idők folyamán, de mindegyiket el kellett ejteni, mint a tényekkel meg nem egyezőket. Csak rá kell mutatnunk a Kant által védett szervi praeformatio tanára, valamint Haeckel újabb teoriájára a plastidulák perigenesiséről, a darwini pangenesisre, Béchamp mikrozymáira stb., melyeknek ma már csak historiai érdekők van.

Legtöbb figyelmet érdemel még az újabb elméletek közt a sejt — hermaphroditismus tana, a mint azt Minot, Balfour és Sabatier kifejtették, bizonyos állatok nemi élete fejlődésének tényei alapján. A gilisztáknál a spermatozoidok egy külön sejt peripheriáján képződnek s onnan leválnak, felhasználatlanul hagyva egy maradék részt, a cytophört, mely eltűnik. Másfelől tudjuk, hogy a pete, a midőn érettség állapotába jut, bizonyos képződményeket választ ki magából, melyek leválnak a peripheriáról és szintén eltűnnek. Észszerűnek látszott föltételezni, hogy az élő lények minden anatomiai eleme voltakép hermaphrodikus és a reproducáló sejtek hím- vagy nőneműsége csak állományuk egy részének kiküszöbölése után áll be, s a míg ez nem történik, addig a sejtek megtartják semleges vagy hermaphrodikus állapotukat. A kiküszöbölést pedig a sejt elemeinek bizonyos megszólása előzi meg, mialatt a hím elemek a sejt kerülete felé nyomulnak. Ezért a hímnemnél a központi elem háttérbe szorul és csak a peripherikus elemek, a spermatozoidok vannak fejlődésre hivatva, míg a nőnemnél megfordítva, a központi elem veszi át e szerepet s a peripherikus hím elem kiküszöböltetik.

Ez az elmélet eléggé csábító, csakhogy nem fejthet meg mégsem bizonyos jelenségeket. Ha ugyanis a petéből minden hím-anyag s a spermatozoidból minden nőnemű anyag eltávolítottatik, akkor érthető ugyan, hogy a fiú apjához vagy nagyapjához hasonlítson, a leány pedig szülőihez és nagyanyjához, de nem fejthető meg az, hogy hogyan hasonlíthat a fiú apai nagyanyjához, vagy a leány anyai nagyapjához, minthogy első esetben az atyánál, második esetben az anyánál minden anyai eredetű anyag hiányzik.

A legutóbbi pár év alatt végre ismereteink jelentékeny lépéssel haladtak előre, úgy, hogy a megtermékenyítés lényeges actusai Koehler szerint jóformán kiderítetteknek vehetők.

A megtermékenyítés nem egyéb, mint két különnemű elemnek egyesülése, melyek közül egyiket az anyai organismus szolgáltatja, s a neve *pete*, a másikat pedig az apai organismus, s ennek neve *spermatozoid*, s e két elem útján egy fejlődésképes sejt képződése. Ez a sejt aztán, az embryo első sejtje, folytatólagos osztódás útján, egy szülőihez hasonló lénynek ad életet. A pete és a spermatozoid mindaddig fejlődésre képtelenek, míg egymástól idegenek maradnak, tehetőlegesen energiájuk csak akkor lép működésbe, ha megfelelő processus útján egymással egyesülnek.

Apróra leírja aztán Koehler a peték csodálatos élettani szerkezetét, kifejlődését a petesejtekből, melyek rendszerint nagyobbak más sejteknél, s ezektől abban különböznek, hogy protoplasmájok egy szemcsés tápanyagot, a *vitellust* tartalmazza, mely a jövőendő lényeknek első táplálékát képezi.

Ha egy petesejt — mondja Koehler — a nyugalom állapotából mozgásba megy át, vagyis felosztódik, akkor úgynevezett *chromatin*-tartalma, melynek szemcséi addig minden rendszer nélkül szertesztét voltak szórva, meghatározott rendben helyezkednek el s összecsavarodott szállá tömörülnek, mely aztán viszont bizonyos pálczikákra hasad, az úgynevezett *chromosomokra*, s ezeknek száma minden fajnál változik, de egy adott fajnál a test minden szervében ugyanaz marad. Egy állatfajnál például a chromatin mindig tizenhat chromosomot alkot, másnál huszonnégyet, harmadiknál csak négyet; de ugyanazon állatfajnál a szám mindig ugyanaz marad.

Most a pálczikák elkezdenek patkóalakba görbülni, majd hosszában meghasadnak; mindenik *U* alakú pálczika két teljesen hasonló *U* alakra válik szét, melyek kettőnkint egymással szem-

ben helyezkednek el. Ettől fogva fokozatosan távolodva egymástól, az ugyanegy sorban levő chromosomok megint összeforrnak s külön központokká válnak, miközben a sejt tengelye irányában mind jobban bemélyedő barázda vágja ketté az eredeti sejtet, úgy, hogy a két fél végre elszakad és mindkettő külön életet kezd.

Nagyjában vázolja ez a lefolyása a sejtek osztódásának, a *karyokinesis*-nek, mint tudományosan nevezik. Az új pete most már lassankint terjeszkedni kezd, de még nem alkalmas a megtermékenyítésre, előbb még némi morfológiai átalakuláson szükecséget kerestülmennie, mely bizonyos, a fejlődésre nézve hátrányos productumok kivetésében áll. Ez a processus, melyet legelőbb 1837-ben észleltek, de melynek voltaképeni fontosságát csak 1875-ben mutatta ki Fol és Hartwig, akkép meg végbe, hogy a pete középpontja egyszerre megdagad, s abból egy gömböcske válik le, mely eset ismétlődik s ugyanakkor, mialatt a második gömb képződése tart, az első maga is ketté oszlik, hogy aztán mindhárom eltűnjék a pete felületéről.

A mi a hím elemeket, vagyis a spermatozoidokat illeti, ezek igen vékony protoplasmikus burok alatt compact chromatin-massát tartalmaznak, máskülönbben fejlődésük lényegesen ugyanaz, a mi a petéké. Mellözve itt morfológiai természetük tüzetesebb előadását, a megtermékenyítés mikéntjét, csupán az átöröklési tanra vonatkozó vizsgálódásokra szorítkoznunk, melyek Koehlernél is összevágának a Weissmann által kiderített fontos eredményekkel.

Az öröklött tulajdonságok egyedüli változatlan átvivő közegei Koehler szerint a chromosomok és centrosomok. Ezek azok a részek, melyek egyenlő arányban vannak kifejlődve a peténél és a spermatozoidnál. Ha meggondoljuk, mily nagy a különbség a spermatozoid és a pete terjedelme közt, mely utóbbinak nagy részét a protoplasma teszi ki, világos, hogy ha a protoplasma szerepet játszanék az átöröklésnél, úgy az anyai tulajdonságok messze háttérbe szorítnák az apaiakat. Pedig a természet nem tür meg ily egyenetlenséget.

Láttuk azt is, hogy a chromosomok hosszában történő két-tözésénél az apai elemek száma ugyanannyi, mint az anyaiaké. És a Weissmann által úgynevezett csiraplasmák minden újabb osztódásánál egyenlő mennyiségben lesznek az apai és anyai részről átruházott anyagok úgy az organismusban, mint a nemző sejtekben. A különbség csak az, hogy míg az organumok elhal-

nak, addig a nemző sejtek tovább őrzik magukban az élet csiráit, melyeket átöröklés útján nyertek és tovább ruháznak ismét leszármazóikra.

Azt Koehler is kétségtelennek tartja, hogy az átöröklési erőhatás bizonyos számú nemzedék után meg-megszűnik, részint mert a csirasejtek elvesztik individualitásukat, részint mivel egy részük megsemmisül s kilöketik a nemző elemekből a már jelzett karyogamikus reductio útján. Ha a plasmák szaporodása geometriai arányban haladna, akkor a harmadik nemzedék már négy különböző öröklési alkatot zárna magában, a negyedik nemzedék nyolczat, az ötödik tizenhatot és így tovább, míg a tizenegyedik generatio plasmáinak száma 1024-re emelkednék, a mi lehetetlen volna az élő anyag moleculáinak dimenziói mellett. De bármily határig éreztesse is hatását az átöröklés, az bizonyos, hogy a zootechnia positiv példákat nyújt bizonyos jellegeknek a hatodik, sőt hetedik nemzedékig terjedő átruházására, a mi megfelel 32 és 64 különböző csiraplasmának.

Az előadottak biztos fogantyút nyújtanak arra nézve, hogy az ős-plasmák bizonyos mennyisége híven átruházódik határozatlan számú nemzedékekre, s ezek úgyszólván a magasabb, vagyis a fajtulajdonságok substratumát alkotják. De ezeken kívül minden egyén — úgymond Koehler — az élete folyamán szerzett másodlagos tulajdonságokat is átörökli ivadékaira, melyek vagy eltűnnek egy-két nemzedék után, vagy pedig a kiválasztás útján állandó jellegekké rögzülnek. Ezen szerzett tulajdonságok átruházását nem lehet megfejteti az öröklött plasmáknak a nemző sejtekben való jelenlétéből, de igenis megmagyarázhatónak találja Koehler abból, hogy egy organismusban minden szerv solidaris egymásközt s egy rész sem változhatik vagy módosulhat a nélkül, hogy a többi részek megfelelő módosulását ne vonná maga után. Nincs kizárva tehát, hogy a nemző elemek, melyek épp úgy részt vesznek az élő lény táplálkozásában, mint más elemek, a magok részéről is azon okok hatása alatt álljanak, melyek az élő lény egyik-másik részének testi vagy szellemi módosulását előidézik. A szerzett tulajdonságok átöröklésének lehetőségét bizonyítják az állattenyésztés körében észlelt tünemények is. Tudvalevő, hogy ha egy verseny-kanca egy izben közönséges mén által fedeztetik, többé sohasem fog valódi versenylovaknak életet adni, még ha telivér ménekkel fedezik is. A vadászok is tudják, hogy ha egy

tiszta race valamely közönséges fajta ebbel párosul, később még tiszta fajú ebtől is csak kevert vérű korcsokat fog világra hozni. Sőt a legtekintélyesebb angol orvosi lap, a «Lancet» egy oly esetről is tud, a midőn egy asszony, hypospadiásban leledző férjével való első házassága után, kitől hasonló rendellenességű fia született, újra férjhez menve oly férfiúhoz, ki egészen rendes alkotású volt, négy hypospada fiút szült, kik közül kettő ivadékaira is átruházta e nemzészervi idétlenséget. Ebből látszik, hogy az első apa által a méhmagzatra átruházott rendellenesség az anya egész organismusára visszahatást gyakorolt s azt tartósan módosította.

Csak futólagos kivonatban ismertettük Koehler kitünő tanulmányát, lehetőleg mellözve annak complicált anatómiai demonstratióit, de úgy vagyunk meggyőződve, hogy a kérdés, mely az átöröklés biológiájának egyik legfontosabb mozzanatát érinti, újabb philosophiai gondolkodásunk egész világával nem egy szoros érintkezési pontot mutat.

Arriat: «*De la methode graphologique*» czimű cikkében a pszichologiai írásmagyarázatnak újabban dilettans körökben igen felkapott módszeréről ír. Egészen alkalomszerű tehát hivatott bölcselő vélekedését hallanunk e kérdéstről. Kétségtelen, hogy az írott jelek bizonyos alakú mozgásokat repraesentálnak, melyeket a szem ellenőrzése alatt a kéz közvetít. A graphologiai írásmagyarázatnak fontos lökést adott Crèpieux-Jamin a «resultansokat» illető methodusával. Ez abban áll, hogy több írásjel egybevetéséből bizonyos következtetéseket vonjunk le, melyek akár az ezen írásjegyek valamelyikének megfelelő jellemvonás módosítását, akár egy új pszichologikus állapot föltárását hozzák magukkal. Eddigelé a leglényegesebb «resultans», melyet ily okszerű módon elérni lehetett, az, mely a szellemi fölény és szellemi inferioritas megállapítására vezet. Tovább menve azonban, Crèpieux-Jamin a szellemi fölény fokozatait is bizonyos számú osztályra tagolja: így: 1. magas fölényű vagy lángelnű emberek; 2. tehetséges kritikai szellemek; 3. értelmesek, józanok. Viszont az alsóbb szellemiségeket felosztja: 1. középszerűekre; 2. jelentéktelenekre; 3. közönségesekre.

Most Arriat áttér az írásjelek osztályozására, s ezeket három főszempont alá csoportosítja, vonatkozással *A*) azok irányára, *B*) kapcsolatára és térvizonyaira, *C*) általános formájokra.

A) A mozgás uralkodó iránya előfelé vagy hátrafelé mutat (dextrogyr és sinistrogyr). Első esetben terjeszkedés, kezdeményező erély, második esetben visszahuzódó, passiv magatartás áll előtünk. E csoport jelei tekinthetők még továbbá: *a) erő* (erős vagy gyöngé vonások); *b) gyorsaság* (siető vagy vonatott írásmód); *c) terjedelem* (nagy vagy rövid mozdulatok) szempontjából. Mindezeket Arriat az írás activ *indulati* (affectiv) elemei közé sorolja. B) A jelek egymásközi kapcsolatát, helyzetviszonyát és összetételét tekintve, azoknak egyfolytában írott, tömött, vagy pedig szakgatott, hiányos jellege jobban *intellectualis* természetű mozzanatokkal függ össze. C) Végül az általános, összhangzatos vagy összhangzatlan forma *aesthetikai* tényezőkre mutat vissza.

Az előfelé haladó jelirány alá sorozza Arriat az emelkedő írást, a magas, nagy betűket, a felül nyílt betűket, a *d* betűnek balról jobbra és magasan felhúzott ívét, a *t* betűnek magas, előre, vagy balról jobbra emelkedőleg helyezett keresztvonalát; a hátrafelé menő írásmódhoz számítja ellenben a szálló írást, az összeszorított vagy rond-írást, az alacsony nagy betűket, az alól nyitott betűket, a *d*-nek jobbról balra menő ívét, a *p*-nek kacsba fonódó lábát, a *t*-nek alant vagy hátul, vagy balról jobbra alászállólag elhelyezett keresztvonalát stb.

Továbbá erélyes indulatra vallanak: a nyugtalan, szilárd írás, a hirtelen megszakított betűk, a *t* rövid, határozott keresztvonalai, a szabatos pontozások. Ellenben a habozó, reszketős, simán gördülő írás, a hol egyenes, hol meghajló, lágy és szétfolyó betűk, a *t* keresztvonalát helyettesítő kacs, a hanyag pontozás stb., lágymeleg, gyöngé dispositiót árulnak el.

Gyorsaság tekintetében megfigyelendők az írás könnyedsége, a *t* hosszabb vagy rövidebb keresztvonása, a pontoknak vesszővé változtatása; lassú írásnál pedig a nehézkes, vastag betűk.

A terjedelemhez tartozik a betűk nagysága, a szavak és betűk közötti térköz stb.

A mi már most e jelenségek pszichologiai alkalmazását illeti, arra két módszert ismertet Arriat; egyiket Bernard Perez nyomán, másikat Ribot-nak a Collège de France-ben tartott előadásából merítve.

Perez a maga típusait az írás természetes kinyomatára alapítja, mint a mely a jellem belső revelatióját tükrözi vissza. Nála az írás gyorsasága, lassúsága vagy energiája *élénk, lomha*

és *heves* vérmérséknek, vagy ezek combinatióinak felel meg. Ribot classificálása több eltérésnek enged helyet. Ő az érző és cselekvő lélek főtulajdonságai szerint állítja fel uralkodó típusait, melyek ehhez képest *ingerlékeny* vagy *sensitiv*, *erélyes* vagy *activ*, és *közömbös* vagy *apathikus* jellemcsoportokra oszlanak, melyeknek ismét egyfelől *szerény*, *szemlélődő* és *érzelmes*; másfelől *tettvágó*, *tiszta apathikus* és *magasabb apathikus*, *sensitiv apathikus*, *activ apathikus* stb. alosztályait, illetőleg összetételeit veszi föl. *Amorph* vagy *állandótlan* jellegeknek pedig azokat nevezi, kik nem árulnak el tulajdonképeni egyéniséget.

Hosszabb közleményben foglalja egybe a «*Revue Philosophique*» ugyane számában *Picavet* is a neo-thomismus és a scholastika felől megjelent újabb tanulmányokat és értekezéseket. Meg lévén győződve, hogy a thomismus a katolikus országokban egyikévé készül válni a jövő speculatio legfontosabb tényezőinek: összegyűjtött *Picavet* már egy előző sorozatban mindent, a mi a thomismus renaissance-ára vonatkozik Olaszországban, Németországban, Belgiumban, Hollandban, Schweiz-, Portugal-, Spanyolország-, Anglia- és az Egyesült-Államokban, s végül Franciaországban. Azóta XIII. Leo pápa tényleg megtette a lépést, hogy felhívja a francia katolikusokat az alkotmányos téren való egyesülésre, míg nálunk a «Bölcséleti Folyóirat» épp most tör lándsát az aquinói bölcsélet feltámasztása mellett. Sok jel mutat tehát arra, hogy szent Tamás philosophiája készül visszafoglalni uralmát a lelkek felett, a modern eszmék romjain. Az eclecticikus, idealistikus, criticistikus rendszerek leélték magukat. Descartes, Leibnitz, Kant metaphysikai elől elfoglalta a tért a neo-cartesianismus, neo-leibnitzianismus, neo-kantismus; miért ne juthatna ugyanezen szerep — kérdi a szerző — a neo-thomismusnak is? Tanulmányának célja az, hogy megmutassa, hogyan lehet a törtenet és tudomány világánál a thomismus helyes megítéléséhez emelkedni.

Tudjuk, minő befolyást gyakoroltak a bölcséleti eszmék fejlődésére Porphyrius, Boetius és Sevillai Izidor. Amannak Isagoge-jából újabban jelent meg egy olasz fordítás Passamontitól, kinek jegyzetei egyszerűs mind megvilágítják Porphyrius viszonyát is Plotinusához és az új-platonikusokhoz. Sevillai Izidorról Marius Michel írt két tanulmányt s Boetius kereszténységének kérdését is újra fölvetették, megállapítva minden kétségen felül, hogy ő volt azon

theologiai munkák szerzője, melyeknek hitelességét sokáig kétségbe vonták.

Eltökintve a költőktől, Kurd Lasswitz épp most adta ki philosophiai monographiáját, az atomistika történetét a középkortól Newtonig. Ebben, miután az «atom» szó értelmét vizsgálja Izidor, Béda, Capella stbinél, rátér a Scot Erigena elméletére a testekről. Az atomistikus tan első nyomára a XII. század első felében akad a «De Generibus et Speciebus» című dialogban. Érdekes fejezetet szentel a Motekallemin muzulman secta atomistikus elméletének is. Jön aztán a folytonosság problémájának vizsgálata a görög, hindu, arab matematikusoknál s a scholastikusoknál, melyeknél ez a világuir tanával kapcsolatban jelentkezik. Végre az arab vegytan, orvostan és természettan fejtegetése, Occam és autricuriai Miklós után Lasswitz áttér cusai Miklós, Agrippa, Paracelsus és Giordano Brunóra.

A scholastikus philosophia erkölcsstanát Ziegler részesítette kiváló figyelmében, s a források bő és szabatos ismeretével tárgyalja. Kevesebb méltatást nyertek az első periodus bölcselei. Csak Alcuin és Joannes Scotus, Gerbert és szent Anzelm, Roscelin, Champeauxi Vilmos és Abelard működése, valamint a praedestinatio, a valóságos jelenvalóság és a trinitas feletti viták lőnek itt-ott kimerítőbben tárgyalva.

Átfutva a XII. század számos, többé-kevésbé jelentékeny nevein, a Stein által tüzetesebben méltatott humanista Gazai Theodoron, Renan Averroës- és Mehren Avicenna-tanulmányain, Mayer-Lambert Séfer-Jezira commentárján, egész irodalmi polemia folyt különösen szent Tamás felett az új-scholastikusok és ellentáboruk közt. Egyebek közt legújabbán Guttman aquinói Tamásnak a zsidóvilághoz való viszonyát véve tárgyúl könyvében, azt igyekszik kimutatni, hogy szent Tamás Maimonidestől veszi Istennek az ész és kijelentésen, az isteni természet, annak attributumain és a teremtésen alapuló ismeretéhez szolgáló érveket. S ha azoktól pillanatra el is tér, ott, hol az angyalokról beszél, de viszont még jobban közeledik hozzá a prophetismusnál és a mózesi parancsok fejtegetésénél.

Legszórványosabb irodalma van eddig a scholastika utolsó idejebeli mystikusoknak. Mindamellet Denifle közzétette Eckhart latin iratait, melyek igen fontosak és szükségesek németnyelvű beszédei és értekezései megértésére, s azt mutatják, hogy a középkor

bölcséletét nem egyedül Aristoteles uralta, a mint hiszik, hanem lényegesen befolyt arra az új-platonizmus is.

Bőséges tért szentel tanulmányában Picavet a középkori egészség- és oktatásügy fejlődését feltüntető irodalomnak is, idézve Bréal, Nicaise, Kotelmann, Fournier és a többi műveit. De — mint mondja — a jelenkori eszmék megalakulása történetének ismeretéhez még igen sok adatunk hiányzik. Feledik, hogy a metaphysikában mit köszönhet Descartes szent Anzelmnek. Hátra van még az oly sokat ígérő összehasonlítás Joannes Duns Scotus és Spinoza, Descartes és Leibnitz, szent Tamás és Duns Scotus között. Pedig például Siebeck nem habozik kimondani, hogy nem aquinói Tamás, hanem Duns Scotus az, ki a középkori gondolkodás történetében epochát csinált. Ő alkalmaz, mint első, határozott kritikai methodust, melylyel annyira kivál elődei felett, kiknek universalismusával ő a maga individualismusát állítja szembe.

Kérdés még az is, mit köszönhet p. o. Baco az alchimistáknak. A mi Spinozát illeti, Freudenthal is constatálja, hogy a scholastika utolsó időszaka jellemző módon hatott rá. Ethikája első könyvének több tétele, axiomája, meghatározása azt engedi sejteni, hogy Spinoza is vissza-visszatér azokhoz a fogalmakhoz, melyeket a középkor aristotelesi scholastikája kifejtett. A *natura naturans* és *natura naturata* kifejezéseit is feltalálta Denifle már Eckhartnál, Occamnál, szent Bonaventuránál, Erdmann pedig Averroésnél, beauvaisi Vinczénél, Pierre d'Abano és másoknál.

A neo-thomisták azonban sokszor tulajdonítják joggalánul mesteröknek azt is, a mit ez Aristotelestől, szent Anzelmtől, Abelardtól, Maimonides- és Averroéstől kölcsönzött. És ha a katolikusok megfelelkeznek a történeti igazságról, csak azért, hogy az általok legjobbnak tartott ügyet védjék, a pártatlan történetírónak feladata állításait helyesbiteni.

—r—d.

* * *

«*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie unter Mitwirkung von Max Heinze und Alois Riehl, herausgegeben von Richard Avenarius. XVII. Jahrgang. Zweites Heft.*»

J. Petzoldt: «Einiges zur Grundlegung der Sittenlehre»

czímű tanulmánya oly könyvet ismertet, mely új eszméket, sőt fontos igazságokat képvisel az ethikai vizsgálódások terén. E könyv Staudinger «Die Gesetze der Freiheit» című művének 1889-ben Lipcsében megjelent első kötete: «Das Sittengesetz». Petzoldt lelkesült szavakban irányozza a figyelmet e sok tekintetben alapvető munkára, melynek szerzője egy alapeszme következetes és egyöntetű keresztülvitelével ellenállhatlanul késztet meghódolni a benne kifejezett igazságok előtt. Összehasonlítja e tekintetben Kopernikussal, ki világot vetett a korabeli astronomia számos fonákságaiba; Newtonnal, ki a fáról lehullt almával magyarázta ki a holdnak a föld körüli forgását; Meyer Róberttel, ki először kötötte össze a mechanikai munkát a hő jelenségével, épp úgy, mint Maxwell és Herth a világosságot a villamossággal; Smith Ádámmal, ki a gazdasági élet bonyodalmas természetét egyetlen törvénnyel, az érdek törvényével világította meg; Darwinnal, kinél a létért való küzdelem elmélete adta meg a kulcsot a különböző nemek, fajok, rendek, osztályok és typusok megértéséhez; Fehnerrel, ki az állandóságra való hajlam elvében látta minden fejlődés lényegét s célját; Avenariussal, ki szintoly kérlelhetlen szigorral fejtette ki azt a gondolatát, hogy a központi idegrendszer minden folyamata, nevezetesen az is, mely a szellemi étellel közvetlen functionalis összefüggésben áll, semmi egyéb, mint ezen rendszer részleges megtámadása, illetve megsemmisítése, belső és külső ingerek által, s e támadásokkal szemben való védekezés.

Hasonló mélyen fekvő gondolat az alapja Staudinger «Sittengesetz»-ének is, mely alkalmas arra, hogy végleges világításba helyezze az erkölcsi cselekvésről, annak természetéről, céljáról alkotott fogalmainkat. Ha tudniillik fölvetjük magunkban a kérdést, minő akarattényezők kapcsolata az, melynek alapján egy cselekedet helyeselhetünk: a felelet az, hogy bizonyos késztetés (Sollen) tudata kell hogy jelen legyen; mindazáltal nem szabad kényszerből (Zwang) cselekednünk. «Hogy erkölcsileg javalható legyen valamely tény, nem egyéb ok miatt kell cselekednünk, mint azért, mert az a tény parancs, és mégsem erkölcsi a tény, ha az a parancs kényszerít. Következésképp azért kell akarnom, mivel valami késztet akarni.»

Teljesen önmagától függő akarat nem létezik. A késztetés és akarási viszonyt is csak az akarat két indító oka: az érzés és gondolkodás körében kereshetjük. De ha egy érzés kellemes-

ségében vagy kellemetlenségében oly késztetést látunk, a mely egyúttal akarat is, akkor az eudaemonismus hibájába esünk. Érzelmi késztetésben nem nyilatkozik még kötelesség-momentum, az erkölcsiséget nem szabad tehát abból levezetnünk, s az erkölcsi cselekvés célját nem lehet a kellemes érzetek legnagyobb lehető summájában találnunk. E szerint tehát még csak a gondolkodásban, a tudatos akaratban, azaz oly akaratban, mely tudja a célt, melyre irányul, kereshetjük problémánkat. Ilyen célt célnak kell gondolnunk, hogy akaratunk ráirányulhasson. De a gondolkodás nemcsak a végcél, hanem az arra vezető utakat, az alája rendelt eszközöket is, kell hogy eleibe tartsa akaratunknak. Minélfogva «eszközök» alatt tudatosan megkülönböztetett akarat-actusokat értünk, melyek valamely tudatos végcélra irányulnak.

Minden célüzésnek föltétele azonban a folyamatok bizonyos tényleges összefüggési sorozatának fölismerése. Ez a fölismerés pedig énünk egységes tudatán sarkallik, s jövőbeli állapotaink tudatos vonatkozásain a korábbiakra. Sok képzetünk sorakozik egymás mellé, a nélkül, hogy tudalmunk rajta megütköznék; de viszont előjön, hogy két actus, habár mindkettőt magaménak ösmerem, nem hangzik össze. Ily össze nem hangzás tudatát nevezi Staudinger az *ellenmondás tudatának*, s magyarázatára nem talál más módot, mint hogy mindenki, a nélkül, hogy tudná, mi ösztönzi, ugyanazt az elvet alkalmazza önmagára, melynek érvényesülését a természet azon rendjében látja, hogy hasonló okok hasonló eredményekkel járnak.

Most azonban az ellenmondásoknak két neme különböztendő meg Staudinger szerint: a tárgyi és az alanyi ellenmondás. Ha valahol azt az adatot találom, hogy Caesart 44-ben, másutt pedig, hogy 45-ben gyilkolták meg, ez oly tárgyi ellenmondás, mely egy tölem függetlenül gondolt eseményre vonatkozik. Ámde, ha a felől nem vagyok tisztában, hogy a tegnap olvasott évszám 44 vagy 45 volt-e, az már nem magára az eseményre vonatkozó, hanem pusztan alanyi ellenmondás.

Czéljaink tulajdonképeni indító okai éppen ezek az alanyi ellenmondások, még akkor is, ha valamely érzet képezi rugójukat. Tiszta dolog ugyanis, hogy például maga az éhség érzete sohasem adhatna helyet valamely czélnek. Czélműködésünk indító oka inkább e két képzet közötti ellenmondásban rejlik: ezelőtt volt

ennivalóm, hogy éhségemet csillapítsam, most hiányzik a táplálék, s ezzel éhségérzetem kielégítése.

De még az ellenmondás tudatával sem alakul meg egyszerre a cél gondolata. Egyelőre csak bizonyos homályos rosszérzés s ennek következtében némi bizonytalan ösztön támad bennem, a melyet még nem ismerhetek föl saját akaratomnak, holott az érzés, habár abban még szenvedőleg sem működöm közre, teljesen enyém. Ez az ösztön akaratomról csak abban a pillanatban válik, a mikor egy tudatos cél felé kezd irányulni, azaz egy oly állapot előidézésére, mely tapasztalatom vagy emlékezetem szerint a jelenleginél kellemesebbnek vagy kellemetlenebbnek ígérkezik. Habár tehát önelhatározásra képesnek tudom magamat, «én» csak a célt adom meg, de az éppen nem függ saját «én»-emtől, hogy valamely ösztönöm arra irányuljon és idegeimet mozgásba hozza.

Az ellenmondás azonban még a cél fölismerésével s az akarat létrejöttével sem oldódik fel; ismerni kell még a célhoz vezető eszközöket is, ez pedig azon okviszonylatok ismeretétől van föltételezve, melyek a jelenlegi állapotból az óhajtott állapotba átvezetnek. Testté az akarat csak e módok vélt vagy valóságos feltalálása útján válhatik. Hogy aztán mikép történik az akarat behatása a cselekvésre, az előttünk teljesen rejtély. Mondjuk ugyan, hogy «mozgatjuk kezeinket vagy lábainkat», ámde tulajdonképen semmi mást nem teszünk, mint a célt határozzuk meg; magának a mozgásnak az akarat által való előidézését homályborítja.

Mint látjuk, Staudinger álláspontja közel jár ahhoz, hogy az erkölcsi törvényt merőben ismerettani térre játssza át, melynél elég azt tudni, hogy mi a jó, hogy azt egyúttal akarhassuk is. A tények összefüggését felismert értelem (Verstand) által vezetett észszerű (Vernunft) cselekvés céltudatossága az az akarat, melyben Staudinger az erkölcsi élet szabályát látja, nem ugyan annyira a közvetlen célban, mint inkább a közvetettben, a mennyiben minden eszköz csak céljához való viszonyában ítéltető jónak vagy rossznak.

Úgyde, ha minden cél csak egy magasabb célra való tekintettel nevezhető jónak: akkor lehetetlen csupán az önmagára hagyott ész útján egy legmagasabb erkölcsi elvet construálni, mert mi lenne mértéke a legmagasabb cél erkölcsösségének?

Ezt a nehézséget Staudinger úgy oldja meg, hogy azt állítja, mikép a keresett erkölcsi elv a célok oly kölcsönös rendjében áll, melyben egyik cél sem gátolja a másikat, hanem mindegyik egymást támogatja; a célok ez egybevágására pedig egy föltétlen észparancs létezik. Ha minden célunk elérhetését óhajtjuk, akkor azoknak nem szabad egymásnak ellentmondani. Az összevágás ily módon szükséges eszközévé válik minden cél elérhetésének, minden célhoz viszonyítva jó, tehát a legfőbb cél, az erkölcsi cél maga. Ezen kívül — mondja Staudinger — nem is létezik más egyetemes cél; mert vegyünk bármely más erkölcsi elvet, azok közül, melyeket eddig felállítottak, például a tökély eszméjét, a közjót, az isteni parancsot, a társadalmi közösség törvényét, kettő közül egynek kell történni; vagy ellenmondás nélkül illeszkednek az abból folyó cselekedetek az általános összhangba, s akkor Staudinger törvényét igazolják, vagy pedig valamely részben eltérnek attól, s ez esetben bizonyos célok ellentmondanak egymásnak, tehát nem lehetnek egyidejűleg jók.

Ebből a teljesen formális észtörvényből vezet le Staudinger az erkölcsi világ következő föltétlen parancsát: «Rendezzék be élteteket úgy, hogy eszközül szolgálhassanak azok minden cél egybehangzására».

Záró fejezetében Staudinger könyve e tanok további összefüggését állítja elénk. Szól az erkölcs viszonyáról a gyakorlati szabadsághoz, azaz tényleges szabadságérzetünkhöz. Korlátoltságunk érzete csak akkor lép föl, ha valami olyat akarunk, a mit nem tehetünk. Miután azonban ily kivihetetlen dolog akarása nem mindig kerülhető el, s a legyőzhető és le nem győzhető nehézségek közötti határ nem vonható ki élesen, ennél fogva mindig marad bizonyos korlátozottság előttünk. Ámde az erkölcsi világban tényleg szabadnak tudjuk és érezzük magunkat, s habár múltól máskor is bírhatunk bizonyos szabadságérzettel, de a szabadságot, mint tartós tulajdonunkat, csak akkor szerezzük meg, ha a legfőbb jót, az erkölcsi törekvés célját elértük. Igazán mondja Schiller: «Der Mensch ist nur da frei, wo er spielt», azaz, a hol játszva, küzdelem nélkül cselekszi a jót. Ennyiben az erkölcsiség minden föltétele egyúttal a szabadság föltétele is, s a gyakorlati szabadság semmi egyéb, mint az ész korlátlan uralmának tudata a saját körében; a szabadságra való törekvés pedig nem valami

idegen dolog az észtól, mint a többi ösztönök, hanem csupán maga az erkölcsiségre való természetes ösztön.

Összefügg s együtt nyer megoldást a gyakorlati szabadsággal az elméleti szabadság kérdése is. Szabadságot a természeti törvénnyel ellentétben gondolni nem lehet. A kérdés csak úgy tehető fel: «hogyan diadalmaskodhatik az ész törvénye a tiszta érvényesülését gátló természeti erők felett?» Itt érintkezik a gyakorlati és elméleti szabadság kérdése. Szabadság nincsen az októrvényen kívül, sőt inkább ez a nélkülözhetlen előfeltétele szabadságunknak. A determinismus és indeterminismus feletti viták azért nem vezettek célhoz, mert nem tettek különbséget az októrvény által meghatározott szabadság és az észszerű akaratot befolyásoló külfatások által gátolt szabadság közt. Pedig a szabadság csak az ész korlátlan uralmának jele és kifejezése, s az ész a többi természeti erőkkel összefüggő erő maga is.

Igaz, hogy e szabadság terjedelmét tekintve, nincs föltétlen szabadság, mert tulajdonképen az is a valósághoz, a célösszefatás törvényéhez, a természeti nyers erőkhöz, betegséghez, halálhoz, bűnhöz van kötve. De az észtvény mellett a korlátoltságot is szabadon hordozhatjuk, mert az az elkerülhetlennek való meghódoláshoz vezet. Ez a meghódolás a vallás, s így szabadság, erkölcs és vallás nem különálló, hanem egy és ugyanazon dologok.

A következő cikkben *Barth* a Spencer Sociológiája alapelveinek kritikáját kísérli meg. (Kritik der Grundanschauungen der Sociologie Spencer's.) Tudvalevő, hogy a Spencer-féle sociologia módszere Spencer rendszerének alapeszméjén sarkallik. Az emberi társadalom jelenségeiben is azt a processust igyekszik feltárni, melyet minden változásban lát, t. i. az evolutiót, az összefüggéstelen egyneműségből az összefüggő különeműségre való átfejlést. Módszere az analogia, a minthogy valóban a társadalom és az életszervezetek közti analogia a politikai tudományok történetében mindmáig megtartotta helyét, azóta, hogy Plato az államot az emberi lélekkel, későbbiek az emberi testtel hasonlították össze. Sőt közvetlenül Spencer előtt is döntő lépést tett ebben Comte, a mikor nem ugyan éppen az emberi társadalmat az organismusokkal, de mindenesetre a társadalmi formák evolutióját az állati formák Lamarck-féle evolutiójával vetette egybe.

Kérdés most: feltárta-e Spencer mind az azonos viszonyokat, s kivonta-e mind az azokból folyó következtetéseket?

Mi hát először is a társadalmi organismusnak a sejtekkel homolog eleme? Egyfelől az egyes embert nevezik socialis egységnek, másfelől pedig azokat a kicsiny hordákat hasonlítják össze az egysejtű állattal, melyek a legprimitivebb emberi együttlétben találhatók, s gyakran csak 20 vagy 50, sőt olykor csupán csak egy pár emberből állanak. Spencer azonban Maine tételét teszi magáévá, mely szerint az ősi társadalom egysége a család volt, a modern társadalom egysége pedig az egyes ember, s ennek alapján a társadalmi organismusnak csodálatos egyezését constatalja az állati organismussal, melynek fejlettebb fokain a szövegekben a sejtforma szintén csaknem eltűnik.

A mi az állati sejtnak az egyes emberrel való homológiáját illeti, ezt az értekező hamisnak nyilvánítja, mert az egyes ember sohasem lehet egy társadalomnak oly értelemben eleme, mint a sejt az organismusnak, mivel az ember önmagától nem szaporodhatik. Ha tehát Spencer a sejttel az egyes embert hasonlítja össze, hibát követ el.

A párhuzamos momentumok tudniillik, melyeket Spencer mindkettőnél kiemel, a gyarapodás és az alkat. Az elsőnek elemét hibásan, a másodikét ellenben nem is jelöli meg. Mi több, hiányzik Spencernél a physikai organismus szervrendszerében, melyet az összehasonlítás kiindulópontjául vesz, egy igen fontos tényező: a szaporodás. Egy physikai test szaporodása úgy tekinthető, mint a gyarapodás egy neme, a régiebb sejtek halálát túlélő ifjabb sejtek növekedése. Épp így a társadalom szaporodása. A társadalomnak az az eleme tehát, mely által a szaporodás történik, ugyanaz lesz, a mely a gyarapodás eleme, azaz a család. Úgyde Spencer a családot nem a szervek és structurák közt, hanem az intézmények közt tárgyalja, mint «domestic institution»-t, Sociológiája azon részében, hol már az analogia elvi keresztülvitelével felhagy, s csak egész általánosságban rendeli alá a családélet megalakulását az evolutio formulájának.

Röviden azon fentebbi kérdésre, hogy kimerítette-e Spencer az azonosság viszonyokat, Barth azt feleli, hogy Spencer a két életkór számos analogiáját figyelmen kívül hagyta.

De figyelembe vette-e hát Spencer a két létkör eltéréseit, s kivonta-e azokból az összes várható következtetéseket?

Spencer a társadalmi és egyéni organismus két rendbeli eltérését állapítja meg. Először, a társadalmat képező alkatrészek

térbeli távolságát, szemben az állati szervezet részei szoros összefüggésével; másodsor azt a «cardinal difference»-et, hogy a physikai organismusban az öntudat annak csak egy részére, a sensoriumra szorítkozik, a társadalmi organismusban ellenben minden részecskéjére kiterjed.

A mi az elsőt illeti, feledi Spencer, hogy térbeli távolságok a kölcsönhatásra nézve lényegtelenek, a mint azt éppen a távolságoknak a szóbeli érintkezésben lehetségessé vált leküzdése mutatja.

Helyesen állítja fel Spencer a társadalom kialakulásának három fokozatául a hordát, törzset és népfajt, a mennyiben még csak a társadalom őskori, öntudatlan és természeti okok által előidézett alakulásairól van szó. De Barth szerint hozzávehette volna negyedik sorban, mint ily aggregatumokat, a népszövetségeket is. A középkor az európai népek ezen egységét a vallás és egyház uralmában teremtette meg, és ma is vannak oly tendenciák, melyek a közlekedés és forgalom terén már rég elért egységét a különböző népeknek, sőt a föld összes népeinek, még kiszélesíteni hajlandók.

Íme, itt már a társadalom collectiv önismerete, egységeinek tudatos gondolkodása irányadóan foly be magára a társadalom életfejlődésére is. Míg a physikai test fejlődése majd minden fokán a természeti impulsusoknak marad alávetve: addig a legmagasabb fejlettség fokán, az embernél, az ösztönökhöz még a tudatos gondolkodás is járul. A természet és a lélek ellentéte a társadalomra nézve mindjárt beáll, mihelyt önmaga a tudományos gondolkodás tárgyává válik. Ezt az időpontot pedig nem a társadalom önálló tudományának, a sociológiának kifejlődése határozza meg, hanem megállapítja már az a tény, mikor az emberek külső, természeti összetartozósága, a törzs-szervezetben, a történelem kezdetén, helyet ad a törvények által rendezett belső, mesterséges összetartozóságnak, a törvényhozások idejében. A törvényhozó az a tudományos politikus, ki a társadalom természeti ösztöneivel szemben, melyek talán romlását idéznék elő, szembe állítja értelmének és attól vezetett akaratának szellemi fölényét. E fordulóponttól a rendszeres, apperceptív gondolkodás saját körébe vonja be a társadalom minden funkcióját.

Példának okáért a társadalom az állati test képességein túlmenőleg, mindenekelőtt saját külső terjedelmét képes kivonni,

a midőn népesedési politikát űz, a házasságkötést saját céljai szerint szabályozza, gyarmatokat létesít, fölszabadítja vagy bünteti a gyermekkivevést. Külső nagyságának illetően szabályozását nem hanyagolta el az ókori társadalom sem fénykorában, sőt feladatának ismerte hanyatlása idejében is még, a római császárság utolsó éveiben. Ebben az ókornak a középkor sem maradt mögötte, sőt az újkor sem, egész a politikai és gazdasági liberalizmus teljes győzelméig. Maga a liberalis aera sem tartotta fölöslegesnek erről gondoskodni, csakhogy végrehajtását az egyén önnöntevekenységére bízta.

A társadalmi fejlődésnek ezt az egész második felét, mely az öntudatos gondolkozás uralma alatt áll, nem adja vissza Herbert Spencer. A társadalom átalakulásának, részei egymásközi viszonya rendezésének öntudatos elvek szerint való irányzását, a természeti állapotokon túlmenő ideáljai megvalósítását, mindezt nem ismeri föl jelentőségükhöz képest. Mivel a társadalom organismus, tehát reá nézve okvetlen természeti productum is, nála e két fogalom összefoly. Azért ő csak a társadalom természeti epocháinak és nem egyszersmind cultur-epocháinak sociológiáját adja.

Van ugyan Spencernél is socialis haladás, bizonyos «adaptation to the social state», mely hovatovább mind jobban lerázza magáról az őstársadalmak «par excellence» harczias typusánál nem nélkülözhetett jogkényszert. De ő e haladás rugóját nem a nyers természeti állapoton túlmenő szellemi erőkből látja, hanem a mindinkább gyarapodó, úgynevezett industrializmusban.

Ennek az egyedül üdvezítő naturalizmusnak aztán természetesen végzetes következményeit látjuk Spencer rendszerében a gyakorlati politika kérdéseinél. «The man versus the state» című ismeretes röpiratában például Spencer föltétlenül ugyanazon rendszer hívének vallja magát, melyet elődje, Smith Ádám szintén a a természeti szabadságra alapított volt, tudniillik a gazdasági és politikai liberalizmus rendszere hívének, s a melyet Spencer, minden más előzőjét túlhaladól, a legextremebb individualizmusig fokoz, úgy, hogy ezzel társadalomtanának legprimitívebb alaptételeihez, a társadalom, mint szerves egész felfogásához s részeinek ebből folyó kölcsönös függése és solidaritása elméletéhez is hűtlenné válik. A gazdaságilag erősebb és fejlettebb minden korlátozását a gazdaságilag gyöngébb előnyére, úgy ítéli el, mint beavatkozást a természeti kiválásnak a létért való küzdelem útján

biztosított jótékony processusába; pálczát tör a nyilvános oktatás felett, mivel ezzel *A.* felelőssé tétetik *B.* ivadékai neveléseért, s az uralkodó nézetekkel szemben minden vonalon az individualismusból folyó természetjogi álláspontot igyekszik jogaiba visszahelyezni. S így Spencer — fejezi be kritikai áttekintését Barth — annak daczára, hogy a társadalomnak eredete kérdését az őstörténelem és ethnologia tényei alapján állva, sok tekintetben tisztázta, s ezzel hervadhatlan érdemeket szerzett, de említett röpiratában teljesen visszaesik a mult század eszmekörébe, mely a társadalom előállítását nem a történeti nyomozás, hanem a társadalmi szerződés phantasmagoriája világánál tekintette.

Hosszabb közleményének második sorozatát adja e számban Ehrenfels is, «*Werttheorie und Ethik*» cím alatt. Az érték elmélete, melyet ebben kísérel meg meghatározni, önként érthetőleg nem szorítkozik ezúttal a csupán nemzetgazdasági értelemben vett értékekre, s éppen azért nehéz problémát képez. E tágabb értelemben vett saját értékek (*Eigenwerth*) képzésénél inkább az ember érzelmi dispositiói az irányadók, tudniillik az az út és mód, a melylyel a képzetekre és ítéletekre kőj- vagy boszúságérzettel reagál. Ily értelemben majdnem lehetetlen az ember pszichologiai értékvilágának tárgyait meghatározott osztályokba sorozni: de mégis lehetséges a realis tárgyak némely csoportjait kiemelni, melyek a túlnyomó többség előtt egyrészt positiv, másrészt negativ kívánat tárgyát képezik.

Saját kényelmünk a legkiválóbb érték előttünk. Sőt általában az emberek előtt azok a physikai tünemények is, melyek az önfentartás normális functióit kísérik, tekintet nélkül a belőlük várható kéjérzetre, értékkel bírnak; így a lélegzés látás, hallás, szaglás, evés, ivás, mozgás, mérsékelt munka stb.

Ha már a psychologiailag lehető saját értékeket nem lehet szabatosan osztályozni, úgy annál kevésbbé lehet az értékhatályokat (*Wirkungswerthe*), mivel ezek még számosabb módosító hatás alatt állanak. Nem fogadhatjuk el szabatosnak az érték meghatározását az értékelő egyén szempontjából, mert ennek értékelésére saját vágyai irányadók, és egy és ugyanazon személy vágyai nem mindig egyformák. Világos ebből folyólag, hogy egy egyén meghatározása mellé még bizonyos időtartam meghatározása is szükséges, a mely alatt az illető egyén az értékelésre befolyó attributumok tekintetében állandó marad. Ilyen időtartamot

azonban csak szerfölött rövidre lehetne szabni, mihelyt az értéket csupán a pillanatnyi vágyra vonatkoztatjuk.

De az értékelésnél nem is a tényleges actualis vágy, hanem inkább az arra való képesség vagy dispositio a fődolog. Jövő boldogságom becses előttem, ha mindjárt jelenleg nem is gondolkodok rá, s azért nem is kívánhatom és pedig egyszerűen azért, mert mihelyt figyelmemet ráirányoznám, s mihelyt kétségessé téve tűnnék az fel előttem, vágyamat bizonyosan fölébresztené. A kívánság tárgyai értékének meghatározása tehát oly értelmű módosítást igényel, hogy kívánság alatt ne kizárólag actualis és jelenvaló, hanem egyúttal lehetőleges kívánságot, vagy a mi ugyanazt teszi, kívánsági hajlamot értsünk.

Miután állandóság az értékeknél — mint értekező mindjárt előrebocsátotta — a szó szoros értelmében épp oly kevésbé található, mint bárhol az anyagi jelenségek közt: meg kell felelni arra, hogy az értékek, és első sorban a saját értékek változása mily összefüggésben áll az érzelmi dispositiók tartós változásaival?

Megjegyzi szerző mindenekeelőtt, hogy az öröklött érzelmi dispositiók nem mindig válnak actualisokká mindjárt a születés után, hanem többnyire csak később, mint például öröklött előszeretet az alkohol élvezete, a zene stb. iránt; öröklött erős nemi ösztön stb. Azt kell hinnünk, hogy itt nem annyira az érzelmi dispositio, mint inkább az arra való hajlam nyer átöröklést, tehát egy másodlagos dispositio, mely normalis psycho-physikai fejlődés mellett ezt az érzelmi dispositiót fejti ki.

Az emberi dispositiók előállása, elmulása psychologailag homályos okai közé sorozandó a megszokás is. A kezdő dohányzóknak az élénk íz- és szagérzetek eleinte kellemetlenek, azonkívül az emésztő szervek bizonyos érzetei járulnak hozzá, melyek szintén kellemetlenül hatnak rá. Gyakoribb ismétlés után azonban a szag- és ízérzetek intensivitása csökken és kényérzeteknek enged helyet, míg az emésztő szervek kellemetlen közérzete teljesen eltűnik. A szokás, egyszóval, eltompítja az érzéseket és új szükségleteket teremt.

Hasonlóan állunk a képzetársítással. Ha két képzet, melyek közül egyik állandóan bizonyos érzettel van egybekötve, mindig egyszerre merül föl, akkor az eredetileg indifferens képzet is lassankint magáévá teszi azon érzet tonusát, azaz később, ha egymagában merül is föl, ugyanazon érzettel lesz egybekötve. Az érzettársításra ismeretes példa bizonyos tájak és pontok megked-

velése, a hol valami kellemeset éltünk át. Az ember például bizonyos meghitté vált ház látásán örömet vél érezni, holott csak azokból az emlékekből merít élvezetet, melyekkel a látvány associative összekötve van.

További sorban az érzetátvitelt taglalja az író, példának okáért a hatásról az okra. A mindennapi életből tudjuk, hogy ha valami örvendetes vagy lesújtó esemény ér bennünket, melynek okát ismerjük, vagy ismerni véljük, akkor ez a valóságos vagy vélt ok önmagában is örvendetessé vagy gyűlöltté válik előttünk. De sőt a suggestio psychológiája újabban arra is megtanított, hogy a meggyőződés, hogy bizonyos pszichikai képességekkel vagy dispositiókkal bírunk vagy nem bírunk, alkalmas arra, hogy e képességeket tényleg fölébressze vagy paralyzálja.

Nagy jelentőségűek végre a társasági életre, az emberi nem fejlődésére nézve az egyénről egyénre történő behatások is, s ezeknek fontosságát sem lehet tagadni az érzelmi dispositiók körében. Ilyenmű behatásoknak három typusát állítja fel Ehrenfels: a kényszer, a példa által való hatást s a suggestiót.

Ezekben állanak tehát azok a mozzanatok, melyek az egyéni dispositiók ébrentartására vagy módosítására elhatározóan folyván be, a dolgok értékét a körülmények szerint minősítik becslésünk előtt.

—r—d.

* * *

Mind. N. S. Nro. 6. April, 1893.

I. *Notes on Reform in Logic: Alfred Sidgwick.* E cikkben szerző a logikai terminus technikusok megváltoztatását javasolja. Egyes logikai kifejezéseket bírálat alá vesz és e közben fejtegeti, hogy a szó többértelmű lehet és a szabatos értelmet csak a többi szavakkal való teljes összefüggésben találhatni ki; a szavak ne kössenek bennünket túlságosan, új szavakat alkothattunk, ha okvetlenül szükséges, de a régi szavakat is megtarthatjuk, ha azokat a megváltozott elméletekhez képest módosított értelemben vesszük.

II. «*A The Nature and Aims of Philosophy: Prof. Henry Jones*» című értekezés annak a gondolatnak kifejtése, hogy a philosophia élete éppen abban áll, hogy a philosophusok nézeteikben nem tudnak megegyezni. Abban a pillanatban, a mint ez a megegyezés létre jönne, ez nem jelentené azt, hogy

a philosophia végcélját elérte, hanem halálát jelentené. A mint a művészet a civilisatio haladásával más eszményeket állít fel, úgy teszi azt a philosophia is, hogy vagy más problémákat állít fel, vagy a régieket más szempontokból tekinti.

III. *Unreasonable Action: Prof. Sidgwick.* A híres ethikus azt a tételt vitatja, hogy megeshetik, hogy valaki nemcsak jobb meggyőződése szerint cselekszik, vagy kötelességét mulasztja, hanem, hogy midőn cselekszik, *erkölcsileg* vél cselekedni, és csak utólag látja át, hogy oktalanul és erkölestelenül cselekedett, de az illető pillanatban hamisan ítélte meg helyzetét és erkölcsi kötelességeit.

IV. *The Epistemology of Ed. v. Hartmann: W. Caldwell.* Az író Hartmann Eduard ismerettani nézeteit ismerteti e két munka alapján: «Kritische Grundlegung des Transcendentalen Realismus» és «Grundproblem der Erkenntnisstheorie.»

V. A *Discussions* rovat alatt négy kisebb közlemény található részint pszichológiai, részint logikai tartalommal.

VI. *Critical Notices: E. Dilmann: Eine neue Darstellung der Leibnizischen Monadenlehre, auf Grund der Quellen.* Ismerteti Wallace. 1890-ben Gerhardt, Leibnitz philosophiai műveit új kiadásban 7 kötetben adta ki. Dillmann műve ez új kiadás szerint készült és oly alapos, hogy mindenkinek, ki Leibnitz philosophiájával tüzetesen foglalkozik, csak melegen ajánlható. V. H. Münsterberg: Beiträge zur experimentellen Psychologie. Ismerteti E. B. Tischener. Ismertető a munkát nem igen jelesnek tartja. F. Paulsen: Einleitung in die Philosophie. Ismerteti H. Dendy és igen előnyösen szól a műről mind tartalmát, mind stílusát illetőleg. — A *Notes* című rovatban Caroline A. Foley arról szól, milyen átgondoltak, nyelvileg szabatosak és világosak voltak az elhalt Croom Robertson philos. előadásai. A második közlemény, W. I. Greenstreettől, a süket Hellen Keller bámulatosan gyors szellemi haladásáról szól, kiváltképen a nyelveknek tanulásában. Anyanyelvében feltűnő költői, válogatott és találó szavakkal fejezte ki magát. A franczia nyelvet is eléggé gyorsan tanulta meg. Van még végre egy kis közlemény E. B. Tischener-től, mely a pszichológiai nomenclatura fontosságáról szól és egyes szavakat a maga részéről is ajánl.

—r—ó.

* * *

«*A fejlődés törvényei, különös tekintettel a társadalmi és gazdasági életre. Irta Jász Géza. Budapest, az Athenaeum-társulat bizománya. 1893.*»

Ily című munka hagyta el a sajtót, 328 lapon, három főrészbe osztva be, melynek egyes fejezetei az összes erők levelezését egy erőre, a melegre, továbbá a bolygó-, a szerves- és az embervilág fejlődését, legvégül pedig a gazdasági élet fejlődését tárgyzzák, nem önálló kutatás alapján ugyan, de a rendelkezésre álló tudományos irodalom bő kihasználásával. Ezt magában véve korántsem kifogásolnánk a kétségkívül fiatal szerzőnél, de azt már igen, hogy forrásait fel nem sorolja, s így azoknak kritikai mérlegelését meg nem könnyíti.

A mi a munka lényegét illeti, Jász egy positiv bölcséleti rendszer föllállítására törekedett, mely a világ összes tüneteit a positiv tudás alapján, tudományos adatok segítségével fejtsse meg, s hogy az egyes tünetek közt megtalálja a közös kapcsolatot, s a tudomány minden ágát szerves összefüggésbe hozza, erre nézve egy közös erő, egy közös törvény fölvételéhez folyamodik, mely által a fejlődés ugyanazonosságát a világ minden terén megállapíthatónak hiszi. Ezt a közös erőt, ezt a közös törvényt a *melegben* látja, melynek két fázisára mutat a lassú lehülésben és a hirtelen meggyúlásban. A hűlés alatt megy végbe — úgymond — minden fejlődés.

Systematizálva ez alap gondolatot a Spencer-féle analogia módszertani próbáján, végig kíséri Jász a hűlés processusát, egyfelől a bolygó- és a szerves-világ, másfelől az embervilág családi, társulati, erkölcsi, szellemi és gazdasági életének különféle fejlődési fokozatain, mindenütt négy-négy analog állapotot mutatva fel, mint megfelelőt a bolygó-világ ködös, folyós, szilárd kérgű és szilárd állapotának. Ilyenekül látja a szerves világban a gyermek-, ifjú-, férfi- és aggkort; a családi életben a közönséjséget, polygamiát, monogamiát és többférjűséget; a társulati életben a kezdetleges, a harcziás, a védelmi és munkás társadalmat, az erkölcsi élet nyilatkozásában a kezdetleges erkölcsiséget, az érzelmek, a szív és ész, és végül az értelem világát; a szellemi életben a bálványimádást, polytheismust, monotheismust és legfelsőbb fokon a világerő tudatát; végre az emberi gazdaság terén az ősgazdálkodást, a földművelést, a kettős gazdaságot és az ipari gazdaságot.

Az «anyag és az erők» című fejezetben, a fentebbiek

előrebocsátása után, szerző mindenekelőtt a különböző physikai erő-elméleteket veszi sorra s kimutatni igyekeznek, hogy mindenütt, a hol erő nyilvánul, meleget érezünk, tehát az erő a meleg, vagy a meleg az erő. A vonzás, nehézkedés összes tünetei a meleg átalakulására vezethetők vissza. A testek halmazállapotát a melegnek, mint egyetlen erőnek a különmemű anyagokra gyakorolt működéséből magyarázhatjuk ki. Maga a villamosság is nem egyéb, mint meleg által előidézett mozgás s ezt bizonyítják Braun tanár kísérletei is, melyek kétséget kizárólag megállapították, hogy már egyszerű mechanikai munka is villamos erőt fejleszthet ki.

Igy fejt meg szerző naprendszerünk keletkezését is, Laplace, Kant és az atomisták theoriája egybevetésével. Jász itt különösen Laplace elméletére támaszkodik, a ki szerint napunk egy óriási hőfokú gőzgolyó volt, mely nyugatról keletre forgott és meleg kisugárzása folytán lassankint lehűlt és összehúzódott, minnek következtében egyenlítője körül gyűrű támadt, szintén nyugatról keletre forogva s később elválva a bolygótól.

De a szerves és szervetlen világ között sem lát a szerző lényegesebb különbséget; a szerves világot csak a szervetlen folytatásának tekinti, a hol szintén csak a meleg hatása alatt alakulnak át a szervetlen világ egyes elemei fejlettebb anyaggá. A fejlődés törvényének egysége itt is kimutatja, hogy a szerves világ fejlődése ugyanazonos naprendszerünk, bolygóvilágunk fejlődésével. Ahogy Jász a szerves világnak, mint egésznek fejlődését képzei, az egész szerves világ a Bathybustól a legtökéletesebb állatig s a legtökéletesebb növényig folytonos kihülésnek s a kihülés alatt támadt külső viszonyoknak köszöni létét. E kihülési folyamat alatt, mint ez a meleg törvényeiből folyik, a cohaesio mindinkább nőtt az adhaesióval szemben, az anyag mindinkább szétvált, az a néhány elem, melyből a szerves világ áll, mind több-több s bonyolultabb vegyületekre esett szét. Az anyag hülése, szétválasztása, sokszorosítása folytán kezd lassankint különválni a hím- és nőanyag is.

Persze, ez a hypothesis cserbenhagyja a szerzőt ott, hol a kihülés alatt külső viszonyok által létesített változásokkal találja magát szemben. Itt már a következetességet, a törvényszerűséget nem képes megállapítani, épp oly kevéssé, mint Spencer vagy Darwin. Abban, hogy a kihülés magában a szerves anyag lényegében idéz elő változást, holott a kihülés folytán keletkezett külső

viszonyok inkább a szerves lények külső részeire, alakjukra, szí-
nőkre, végtagjaikra stb. vannak befolyással — nem láthatunk ki-
elégítő feleletet, mert nem látjuk benne a fejlődés egységes elvét
megóva. Az organismusok kiválásánál két tényező játszik sze-
repet: az egyik azon tulajdonságok összege, melyek a kezdet-
leges formák folytonos diszgregatiója folytán tökéletesítik a szerves
világot; a másik azon merőben esetleges okok és körülmények
közrehatása, melyek többé-kevésbé módosítólag folynak be az
organismusok életére. De a kettőnek egységes felfogása hiányzik
az evolutionisták philosophiai világnézetében, s e tekintetben Jász
sem oszlatja el kétségeinket.

Még nagyobb nehézségekkel találkozik szerző említett axiómá-
jának, t. i. a melegnek, mint világerőnek, az emberi társadalom
fejlődésére való alkalmazása. Pusztán analogiákkal nem lehet
a dolgok causalitásába mélyedni, annál kevésbbé a tudás köz-
vetlen tárgyává emelni az anyag *belső* fejlődését. Nem a *milyen*,
hanem a *mi* az, a mire a világfejlés titkának kutatása irányul;
az analogizáló módszer ezt szem elől téveszti, s azért üres for-
mulák frazeológiájává, merő száraz nominalismussá süllyed. Mivel
a gondolkozó ész ítélete előtt nem szenved kétséget, hogy egy-
forma okok egyforma eredményekkel járnak, ebből sokan tévesen
azt következtetik, hogy megfordítva, hasonló tények is mindig
hasonló előzményekre mutatnak vissza, a mire nézve azonban
gondolkodásunk rendszerében éppen nem találunk közvetlen bizo-
nyítékot.

Igy például szerzőnk meglegszik annak constatalásával,
hogy az emberiség életét úgy kell tekintenünk, mint egy ember
életét, melyben ugyanazon korszakokat különböztethetjük meg.
Világos, hogy ez semmi más, mint csupán subjectív átvitele az
egyes ember életéről nyert fogalmainknak az egész faj életére,
a nélkül, hogy a kettő fejlődésének objective azonos momentumai
ki lennének tüntetve. Így a szerző további példánál is. Jász
megjegyzzi a család életerejét illetőleg, hogy ott is legnagyobb az
életerő, a termőképesség a soknejű családban, mely az ifjúkornak
felel meg, s legkisebb a «ritkanejű» családban, mely tulajdon-
kép a családstervezet aggkora, hol az életerő a leggyöngébb, hogy
csakhamar beálljon aztán annak halála is.

A mi a könyvben önálló gondolkozás gyümölcse, az mi-
hamar elvész az anyag systematikus kidolgozásában; alapgondo-

latát a szerzőnek nem sikerül művén következetesen keresztülvinni, de az egész alapos és sokoldalú tanulmány első zsengéje, mely megérdemli a figyelmet, s ha a fiatal szerző ki tud majd bontakozni az angol philosophusok egyoldalúságai alól s kritikája megizmosodik, tehetségétől és szorgalmától sokat várhatunk.

—n—d.

* * *

«Az ember és világa. Philosophiai kutatások. Irta Böhm Károly, a budapesti ág. hitv. főgymn. tanára. II. rész. A szellem élete. Budapest 1893. Kiadja Kókai Lajos.»

E mű első része több évvel ezelőtt jelent meg már s a dialectikát, vagyis alaphilosophiát tartalmazta, alkalmat adván a kritikának arra, hogy szerzőt a positivismusként vindicálja. Ezt az imputatiót most Böhm visszautasítja s csak a művéről szólók tájékozatlanságának tudja be. Részben igaza is van, mert ő csak annyiban positivista, a mennyiben nem metaphysikai föltevésekből, hanem tényleges adatokból indul ki, de a mire végkövetkeztetésében jut, az a teljes subjectivizmus, az ismeret megértésének kérdése, és ennyiben Böhm a kanti philosophia nyitva hagyott rendszerének betetőzésére vállalkozik a positivizmus irányában, a kettő logikai egyeztetésével.

E czéllal szembe elötte, természetesen Böhm elveti az újabb fejlődéstani elméleteket is, mert a fejlődés fogalma ellenkezik a dialectikailag megállapított létfogalommal, mely a változhatlan örökkévalósággal azonos — s ennyiben nem positivista; de elveti a test és lélek kettős valóságának dualizmusát is, mert szerinte a test és lélek nem két külön valóság, hanem csak különböző tartalmú képsorozatok, melyeknek alapja az emberi «öntét» monistikus léte — és ennyiben metaphysikusnak sem állítható.

A dialectika abstract fogalmát Böhm megvalósulva a petében találja, mely épp ezért az emberi öntét fejtegetésére nézve legalkalmasabb kiindulási pont, minthogy benne, mint szemléleti valóságban, a természettudományi szempont, fejlődésében a szellem alaptörvénye, egészében pedig az öntét fogalma észlelhető. Ez az emberi öntét első reális alakja. Kifejti továbbá, hogy a physiologiai functiók az öntudat elé képek alakjában kerülnek, tehát czéltalan az ösztönöknek testi és szellemi, psychologiai és physiologiai ösztönökre való felosztása, mert mindezek csak *jelentésükben* különböző tevékenységek. Az emberi szellem alap-

ténye tudniillik az, hogy önmagát megragadva, mást is állít magával szembe, azaz alany- és tárgyra válik meg. Az én és a nem-én tudata az öntudat *egy* és közvetlen ténye, másként szólva: a tárgyról értesülő tudat csak az öntudat speciális esete, vagy kifelé való tevékenysége.

Hanem már most kérdés, miként lehet az én és nem-én ugyanazon valóságban együtt? Böhm azt feleli, hogy az egység a nem tudatosba kihelyezett sokaság, az csak az egybetartozásnak képe, a valóság azonban a többségben találtatik. Megjegyeztük már, hogy a metaphysikai összefüggést, mely a noumenalis öntétben egyes rész tényezői közt fennáll, Böhm elejti ismeretelméletileg, mert kutatása nem terjed túl a valóság által adott tényeken. Ez az egység ugyanis az öntudatnak nem jelentkezik, mert tapasztalati kifejezését éppen az öntudat tényében találja.

És nézetünk szerint ebben áll Böhm rendszerének sarkalatos gyöngéje is. Az öntudat önállósítása oly tévedés, mintha valaki a mozgást akarná entitásul tekinteni. Böhm annak bizonyosságát, hogy az «én» való tényező és nem pusztán abstractio, első sorban és mindenekfelett abban látja, hogy abstractumok nem bírják az ösztönöket megkötni, holott az öntudat ezt teszi. Csakhogy Böhm éppen azzal bizonyít, a mit bizonyítania kellene. Az én problémája, úgy a mint az Fichténél jelentkezik, tulajdonképen abban áll, hogy ha az én, mint egyszerű azonosság csak önmagát állítja, akkor honnan eredhet a nem én, mely tőle elválaszthatlan? Maga Böhm is belátja, hogy az én ezen önmegválására valamit ingerül el kell fogadnunk, ha a magyarázattal adósok maradni nem akarunk. De okoskodásának e része ingatag, s midőn ezt egyelőre a realistikus tudattal a külső valóságban keresi, teljesen hypothetikus talajra áll.

E szorosan vett ismeretelméleti fejtegetések után szerző a tapasztalati lélektan adatainál kísérli meg determinálni fogalmait. Csakhogy módszere itt is a szigorú deductio, a philosophiai constructio mindvégig. Positiv tartalmát keresi az öntét egységének, s ez az én és nem-én első megválásán túl a nem-én további kialakulására vezet. «Az öntét léneve — úgymond — a cselekvés, mely kihajtás (kivetítés, projectio) képében nyilvánul, s ezen projectio úgy az alany-tárgy szétvetésében, mint magának a tárgynak kifejlésében s fentartásában bizonyul alapvető gondolatnak.» Ugyanis, az embryologia világánál tekintve a tényeket,

Böhm a kifejlesztés formáját a középpontból a kerület felé való haladásban ismeri föl a peténél. A primitív egyneműségéből, melyet a peténél tapasztalunk, kiválik az idegzet, s ezzel egyben az alany-tárgy két tagja. Minden haladás e két tag határozottabb elválását jelenti, míg végre az öntudat középponti helyét és szerepét foglalja el s a kerületen megfelelő irányban és távolban helyezkedik el az öntét azon része, melyet *másnak* nevezünk. Ez a más első sorban tehát az idegrendszer, mint az öntét ösztöneinek szemléleti alapja s ily értelemben nevezi Böhm az idegrendszert *kerületi tárgynak*.

A kifejlesztett idegrendszer kétféle jelentéssel bír. Egyfelől ugyanis maga az öntét vetülete, másfelől kifejlettségében azon állandó eszköz, melyen át az öntét bármely ágta fejlődik, vagyis tartalmát részletesen kivetíti. Az idegrendszer mindkét tekintetben kivetítő rendszer. A kivetítés fogalma szerint pedig két alkatrészt találunk benne, úgymint *a*) a vetítő centrumot, a honnan a vetítés kezdetét veszi, vagyis a központi (centralis) alakzatot, és *b*) a vetítés irányát, s így a különödség útját jelölő kerületi alakzatot, vagy vezető pályát. Amazt az idegsejtekben találjuk megvalósulva, melyek átmérője 0·08—0·008 mm., emezt az idegrostokban, melyeknek átmérője 0·004—0·00025 mm. közt ingadozik Bastian szerint.

Minél inkább különödik már most az öntét, annál inkább szaporodik az idegsejtek és rostok számával az idegállomány s alakulnak az idegsejtből dúczok (ganglion), az idegrostokból idegszálak és idegtörzsök (nervus). Ezen elemek, mint egységes öntétnek kifejezői, folytonos kapcsolatot fognak mutatni, — a mit az anatomia csakugyan fel is tüntetett. E kapcsolat pedig kétféle. Egyfelől az idegsejtek egymás közt állanak kapcsolatban, másfelől pedig az idegsejtek kapcsolatban állanak újra a kerületi tárgy szélső alakzataival is, az izmokkal, csontokkal s egyéb sejtszövetekkel. E tényleges állapot alapján lehet az idegrendszert 1. központi, 2. kerületi vetítő rendszerre osztani, megjegyezvén mindig, hogy az öntét székhelye a sejt, minden idegtevékenység forrása és gyűpontja.

Nem egyéb ez, mint a physiologia által is rég észlelt megkülönböztetés a kapcsoló rendszer és a kivetítő rendszer közt. Meynert volt az, a ki az előagy ívszálait először tekintette a képek kapcsolására szolgálóknak, míg azon idegnyalábokat, me-

lyek az érzéki felületek szerveibe szolgálnak, kivetítő rendszernek nevezte, mivel ezeken át történik a kivetítés a végkészülékbe.

Az öntét tevékenységének összeseredménye Böhm szerint az önfentartás; tehát öntudatos czélja is csak az önfentartás lehet. Első önfentartási ténye pedig, mint láttuk, az én és nem-én szétválása, további ténye a nem-én elkülönödése, melyet reflexiv munkának kell felfognunk, azaz az ösztön folyton bőségesebb tagosodást ölt magára, a mi által lényeges tartalma rá nézve valósággá válik. Ezen tagosodás folytonos projectio az inger ellenében, azaz reflexiv természetű; a reflex munka által az ösztön térbeli alakot nyer, azaz valósággá lesz szemléletileg is. A projectio ennelfogva evolutio, kifejlés, s e kifejlés az ösztön megvalósulása.

Ebben áll főbb vonásaiban a munka szerzőjének gondolatmenete. De azért Böhm az evolutionismus vádja ellen is tiltakozik, mert — úgymond — az evolutionismus is metaphysika, és ő nem metaphysikus. Ez a védekezés kissé sajátságosan hangzik és azt mulatja, hogy szerző némileg elfogult az iskolák jelszavaival szemben s a rendszerek alatt csak azoknak tévedéseit nézi. Igaz, hogy álláspontját igen helyesen különbözteti meg az evolutionistákétól, mikor hangsúlyozza, hogy az ő zoológiai példái csak az alap sikeres megrajzolását elősegítő esetek és schemák, ellenben azt sehol sem mondja, hogy p. o. az amoebából differenciálás által a többi állatok s így az ember is keletkeztek volna. De azt még sem tagadhatja, hogy itt egy alapterv folytonosan kibővült alakban lép fel, s ez a meggyőződés mégis arra kellene hogy vezesse Böhmöt, hogy az evolutionismus lehetőségét, principiumait és álláspontját legalább is behatóan fogja kritika alá. De ezt nem teszi, mert szigorú deductiója ellenállhatatlanul hajtja ahihoz a főtételhez, hogy mi nekünk a valóság is csak gondolat, a szellem sem egyéb, mint gondolat, csakhogy olyan, mely gondolat voltát maga is tudja, s azért Böhm nem metaphysikusnak, hanem gnostikusnak kíván neveztetni, meg lévén hajthatlanul győződve arról, hogy soha philosophia más alapon nem fog felépülni, mint subjectiv ismeretelméleti állásponton, mert a mit tudhatunk, az nem más, mint az, a mit gondolunk.

— 111 —

* * *

« *Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok, melyeket a jövő kormány híveinek figyelmébe ajánl Bernát István. Budapest, 1893. Ára 60 kr. Nagy 8-rét, 138 lap.* »

Ily című munkában adja elő mélyreható, figyelemre nagyon érdemes gondolatait hazánk legutóbbi negyedszázados politikai, közgazdasági, culturalis és társadalmi életének irányáról és a követendő új utakról Bernát István, a nemzetgazdaságtannal foglalkozó ifjú íróink egyik legképzettebbike és a külföldi, főleg az angol és a francia socialpolitikai, hasonló fajú irodalmaknak egyik legalaposabb ismerője.

Eszméit nyolcz fejezetben adja elő. Az előljáró beszéd az egész mű alapszerkezetét s a tárgyalandó gondolatok keretét tárja elének. Az ország — mondja a szerző — változások küszöbén áll. A politikát vezető elvekben másoknak kell érvényesülniök és a társadalom fejlődésében új irányoknak kell utakat törniök. A közjogi kérdések veszítenek fontosságukból; *a jövő a társadalmi politikáé*, mely új embereket, tágasabb körre kiterjedő universalitással és finomabb erkölcsi érzékkel bíró politikusokat kíván, mint minők azok, kik eddig csak a közjogi kérdésekre és az anyagiak előteremtésére concentrálták erejüket, és kik típusai valának a társadalmunkban uralkodó szellemnek, mely leginkább a vagyon szerzésére irányuló munkásság fokozásában, a pénz hatalmának emelésében nyilvánult és a vagyoni előnyök biztosítására irányuló gondolkodásban ért véget. *Novus rerum nascitur ordo*. Az utolsó két és féltized munkája a közjogi viszonyok rendezésének és a fenmaradás anyagi eszközeinek előteremtésére volt lekötve. Az erre irányzott törekvések sikerültek is, de most már a törvényhozásnak ki kell lépnie abból a körből, melyben eddig mozgott, s a melyben feladatát betöltöttnek látta, ha biztosítá ugyan a nemzet egésze számára a fönmaradást, de positiv alkotásokkal csak egyes osztályok javát bírta elősegíteni. A hatalom ma nincs a demokratikus elemeknek, hanem a régi nemesség maradványainak kezében, s a vele szövethetzett még ifjú, de annál életerősebb és fűrgébb plutokratia érdekeit mozdtja a legtöbb készséggel elő.

Szóval a *bourgeoisie* ideálja meg van ugyan valósítva, de az út, melyen idáig jutottunk, tele van botlásokkal, társadalmi igazságtalanságokkal; a fölkapott irány megengedhetetlenül favorizálja

az egyes osztályok érdekeit, elhanyagolja másokét, melyek pedig sokkal közelebb állanak ahhoz, hogy nemzeti érdekek legyenek.

Ezeknél *fenköltebb ideálokat, több mélységet és komolyságot vinni bele a magyar közéletbe* — föladata, a szerző szerint, a közel jövőnek. Biztosítani a politikai szabadságot a társadalmi szabadság biztosítékainak megteremtése által. Abból a rest, gondolkodni és érezni tunya, a finomabb benyomások, a kötelesség szava iránt érzéketlen tömegeből, mely a nemzetet ma alkotja, cselekvésre kész, a nemzeti érdekeket fölkaroló társadalmat teremteni, megszerezni részére a józan közvélemény előnyeit: ez a föladat.

A jelen biztosítva van; illő, hogy most biztosítsuk a jövőt, biztosítsuk egyesegyedül azáltal, hogy elhárítva a fejlődés gátjait, tért engedjünk az egyéniség mélyében nyugvó nemesebb tulajdonságoknak; *neveljünk férfiakat, kik tenni tudnak és akarnak is.* A kik életet lehelnek azokba a nagy jelszavakba, melyek nálunk ma a fölszínen úsznak, de a melyekben a «józan rész» nem hisz, utánuk nem indul. Biztosítsuk végül nálunk is a demokratiának, a szabadságnak és testvériségnek uralmát. A szerző ezek szerint *kettős* feladat megoldására vállalkozik. *Meg akarja világítani a helyzetet és ki akarja jelölni a fejlődés útjait.*

A bevezető részben alkotmányunk visszaállítására óta lefolyt életünk irányát rajzolja a szerző a hon és a társadalom sötét jelenségei miatt kesergő hazafi bánatával és keserű kiméletlenségével. E fejezet a merész és kockázatos állítások daczára megragadó és méltó arra, hogy az olvasó gondolkozzék tartalma fölött. Bár sötét, de azért mégis tanulságos tükröt tár társadalmi életünk lelkiismeretének ítélőszéke elé és közéletünket magába szállani, tekintetét saját énjének belső világára irányítani kényszeríti.

Szerző szerint a magyar nemzeti szellem, történetünk egész folyamán, sajnosan kevés jelét mutatta a teremtő erőnek. Jó tulajdonaink az ellenállásra, védelemre és támadásra valók. A nemzeti jellem ez alkotása és hiánya okozta, hogy a Széchenyi, Kossuth, Eötvös és társaik által indított, ideális czélokra törekvő mozgalom lelohadt, és azok a nemes törekvések, a melyek előbb csak a legjobbak tulajdonait képezték, a nemzet közös kincsévé nem váltak; a kidülő vezérek helyébe, kiknek lelkében ideálok égtek, újjak nem léptek, hanem csak pygmaeusok, kik a nemzeti élet magasabb régióiban mutatkozó sivárságot eloszlatni nem bírták.

A nemzet csakhamar rövidlító és anyagias lett. A kiválasztott egyének lelkében égő ideálok helyett, melyek szint, tartalmat és nemességet adhattak volna a magyar politikának és közéletnek, a nemzetnek vastagabb, de értelmi és erkölcsi tekintetben alantálló rétegei kezdtek érvényesíteni kívánalmaikat. A materialis vágyak kielégítése, az anyagi érdekek cultusa került felül. Visszaesés jelentkezett minden téren. A demokratikus irány gyöngülése, a tehetségek, nemesebb törekvések, főnkeltbb irányzatok értékének fokozatos és gyors alászállása; a nepotismus, mely mindent hatalmába ejt; a szemérmertlenség, melylyel törekvéseinek útát törni igyekszik. Így jutottunk el abba az igazán szégyenletes és megszorító állapotba, hogy társadalmunkban csak az oly törekvéseknek s oly törekvések személyesítőinek van igazán becse, melyek nem tiszták, nem az erkölcsi világ elitjéből valók, melyeken rajta van a Kain-bélyeg.

Ha a nemzet erkölcsi és értelmi ereje csak némileg oly progressióban emelkedett volna, mint emelkedett vagyona s az ennek kifejlésztésére fordított munka, ma a rothadás és a hanyatlás jelei helyett — mondja a szerző — sokkal örvendetesebb eredményekre tudnánk rámutatni. Anyagi eredményekért képesek vagyunk kitartó, lelkiismeretes és folytonos munkára; ott azonban, hol *csak* erkölcsi rugók sarkalnának erre, a hanyag és felületes eljárás a szabály, az ellenkező a kivétel. *Csak az anyagi érdekek, azok, melyeknél recompensatio pénz, érdemlik meg a mi mai felfogásunk szerint a komoly munkát.* Ennek a folyamatnak elején Széchenyi áll, ki anyagi dolgokból is ideálisokat akart csinálni, a végén az a nemzedék, melynél a főszempont mindig a vagyonnak érdeke, azután következnek a többiek. Ez a helyzet megbénítja az erkölcsi rugók működését; már pedig — mondja a szerző — mi, bárminő kicsinylő mosolyokkal szemben föntartjuk és igaznak ismerjük el azon véleményt, mely szerint *az anyagi haladás meddő marad, ha nem kíséri megfelelő erkölcsi fejlődés.* Kétszeres súlylyal hangzik el ez igazság egy, a közigazgatási eszmékkal való foglalkozás között izmosult oly tehetség ajkáról, mint a milyen Bernát I.

És annak daczára, hogy a nemzet erélyét kizárólag a vagyonszerzésre összpontosítja: még odáig sem jutott, hogy magukban az anyagi dolgokban oly politikára tett volna szert, mely a jogos bírálatot kiállaná, mely a nemzet egészének kedvezve, Bentham

mondását: «a legtöbb jó, a legtöbb egyén részére» — megvalósítaná. Mi az angol bölcs kívánságát a gyakorlatban így traverstáltuk: «*a legtöbb jó, lehetőleg minél kevesebb egyén részére*».

A «Gazdasági eredmények» című fejezetben azon kérdést veti fel, hogy hogyan jutott a vagyonszerzéssel és gazdagulással keveset gondoló nemzetünk oda, hogy főczéljául a vagyonszerzést tekintse. Szerinte nemzetünk a vagyonszerzés és a pénzcsinálás művészetét éppen nem értette; az ipar, kereskedelem ebben az országban magyar sohasem volt. Csak Széchenyi volt az első, ki a nemzet figyelmét erre irányozta. Ha ez irányban túlhajtottunk, a hiba nem benne, hanem abban van, hogy midőn ő kidőlt, nem voltak oly férfiak, a kik eszméit a változott viszonyokhoz képest kibővítették, módosították, másrészt azok ideális irányát fentartani bírták volna. A legnagyobb magyar materialista volt idealismusból; az a nemzedék pedig, melyet a szabadság 25 éve nevelt, ideáljait csak anyagiakban igyekszik keresni és találni. A föllépését követő vágy a haladás után, külső okok eredménye, nem pedig a nemzeti lélek szüksége volt. A hévvel, tüsszel, tanulmányal föllépő arisztokrata mély nyomot vágott a léha, tartalom nélküli közéletben, a régítől elütő életnek, elevenségnek és mozgásnak vált forrásává és a tiszta ideális törekvések iránt csodálatos módon fogékonyrá lettünk, de fajunk tulajdonai miatt nem volt képes arra, hogy e nemzetben az önállóságnak, az egészséges haladásnak alapjait képező tulajdonokat keltsen ki a gazdasági téren és oly tehetségeket adjon nekünk, melyek képesek lettek volna önálló gazdasági politikára bírni a nemzetet. Utánoztuk egyszerűen a külföldet, elfogadván azt, mi fölfogásunk szerint a haladásnak, emelkedésnek kedvezett. Fajunk tulajdonságai sohasem voltak olyanok, hogy a nemzeti élet minden feladatával megbirkózni s oly fiaikat szülni képesek lettek volna, kik minden irányban gyümölcsöző munkásságot tudtak volna kifejteni.

Véleményünk szerint itt a szerző Széchenyi hatását czélzatosan túlozza a magyar faj rovására. A haladás utáni vágy benn volt a nemzetben, és Széchenyi korának csak óramutatója volt, de nem csinálta az időt. Mi tévesnek tartjuk tehát a szerző azon állítását, hogy fajunk haladás utáni vágyát külső okok eredményezték; azt azonban sajnosan elismerjük, hogy Széchenyi után nem voltak oly férfaink, nem volt oly gazdasági irányzatunk, mely e haladási vágnak a kellő medrét kijelölni, a nemzet tömegének e vágyát fejleszteni, irányítani képes lett volna.

A vasutak kiépítése és a zsidók emancipatioja által — folytatja a szerző — gazdasági haladásunk annyira emelkedett, hogy maguk a capitalisták is bevallják, hogy Magyarország megszünt tökében szegény lenni, de e haladás sok tekintetben ingó alapon nyugszik: külföldi pénz, idegen szakértelem s idegen földön gyakorlott munkások fáradozásainak eredménye. Önálló közgazdasági tekintélyek és magyar eredeti gazdasági politika hiányzanak. Hol önállóan kellene kiszabni utunk irányát, kontár kezekre akadunk.

Majd Budapest roppant emelkedését fejtegeti a szerző a vidéki élet sivársága mellett. Parvenüinek nevezi a fővárost, nemzetünk nemes és becsülésre méltó tulajdonainak ez egyetlen focusát, és föltárja azon károkat, melyeket a nagyvárosi élet, a főváros mai atmospherája a magyarság physikai és erkölcsi alkotására gyakorol. Majd rámutat *a nemzet millióinak, a kis emberek érdekeinek elhanyagolására*, és erőteljes vonásokban vázolja, hogy a szabadság éveit alatt mint növeltük a politikai szabadság ellenségeit az által, hogy a nagy vagyonoknak kedveztünk. Rámutat a folytonosan terjedő, tehát nem esetleges kívándorlásra és a nemzet millióinak testi és lelki hanyatlására, a felületes, kapkodó munkára, miket a közgazdasági téren politikusaink végeznek, kiket más kérdésekben is, a czélok kijelölésénél, az eszközök megválasztásánál, érzelmek, hangulatok és előítéletek vezetnek. Föltárja közgazdasági irodalmunk fejletlenségét, sivár helyzetét és sajnosan említi föl, hogy a közgazdasági élet kérdéseivel nálunk vagyoniilag és különben is független egyének nem foglalkoznak, napilapjainkat pedig, a mi a közgazdasági általános eszméket illeti, a bécsi sajtó vezeti, melynek corruptiója ismeretes és a sajtó nem az emelkedésnek, a közérdeknek válik agensévé, hanem tudva vagy öntudatlanul a kóros állapotok előidézéséhez nagyban hozzájárul.

A materialismus átka súlyosul reánk, mondja szerző, megölvé minden igazán fenkölt törekvést. Ily talajon nem igen nőnek föl oly férfiak, kik a közgazdasági élet követelményeit összeegyeztetve a közmoral és a nemzeti érdekekkel, azok között a harmoniát megteremteni képesek lennének. A *carpe diem* mindinkább többekre nézve válik vezető eszmévé és ezek hangja mindinkább erősöbül.

Gazdasági fejlődésünk rugója az önzés, oly mérvben kiter-

jesztve, hogy megrontja a közerkölcsöket, megsemmisíti a kötelességérzetet: s a magasabb szempontok által nem korlátozva, gazdasági plutokrátiát teremt.

Szerző e közben hangsúlyozza, hogy a nálunk fölhalmozódó gazdagság nem oszlik meg kellően a nemzet egyes rétegei között, mi új veszélyeket rejt magában és szerinte a vagyon szaporítása a nemzetre nézve nem lehet többé az egyetlen cél *s szakítani kell azon iránynyal, mely a gazdagokat még gazdagabbakká, a szegényeket pedig proletárokká teszi.*

A «Megvalósult ideálok» című fejezetben azt fejtegeti megragadóan, hogy a nagy vagyonoknak, az újonnan szerzett millióknak, az óriási tőkéknak, a nyújtott kedvezmények alatti fölszaporodása mellett mily arányokat öltött az erkölcsök hanyatlása. — Szemére veti államférfiainknak, hogy mint kedveztek a nagy vagyonok emelkedésének és mint mozdították elő a milliomosok hatalmát, míg a kisipar iránt sem a kormány, sem a törvényhozás, sem a társadalom igazi rokonszenvvel nem viseltetik és a nemzet kis embereinek millióival szemben az államférfiak a *laisser faire* politikáját követték. A nagy tőkéknak kedveztek a kicsinyek rovására és kicsi csoportok érdekeit istáptolták a nemzeti érdekek fölkarolása helyett. Majd epébe mártott tollal rajzolja, maró gúnnyal ostorozza, példákat idézve, a magyar törvényhozásban meggyökeresedett corruptiót, különösen azon szövetséget, mely a nagy vállalatok, bankok, a pénzcsinálás műhelyei és a képviselők között fennállanak. Kiméletlenül tárja föl, mint serénykedik a pénzcsinálás műhelyeiben politikai nagyjainknak pénz után futkosó élelmesebb tömege, részt kívánván venni a jutalomból azon szolgálatokért, melyeket a törvényhozás és ebben ők a millióknak tesznek. Az elmélet terén nem igen tesznek tanúságot közgazdaságtani jártasságukról, de a bankok, a nagy tőke vállalatai élén ott találjuk őket az aranycsinálók körében leleselkedve a koncz után és élvezve a dús jövedelmű *sinecurákat*.

A «szabadság iskolája» című fejezetben fogyatékos társadalmi életünket rajzolja, melyből hiányoznak az egészséges közéletnek föltételei. Majd a nemzet egészét részeire bontva, mutatja meg a Tisza és a Duna körül lakó magyar parasztosztálynak, a városainkat megtöltő petite bourgeoisie-nek, a gentry-nek, az aristocratiának, a papságnak sajátságait, szellemi vonásait és művének ez a része a legszebb gondolatokkal, a legtalálőbb szi-

nekkel, valósággal bravourral van megrajzolva és nagy élvezettel olvashatják még azok is, kik sokban nem értenek egyet a szerző kiindulási pontjával és következtetéseivel.

Ugyancsak e fejezetben szól az úgynevezett közvélemény silányságáról, megmételtyező és a rossz irányra az egyént mintegy kényszerítő hatásáról és azon mulasztásokról, melyeket államférfiaink elkövettek, nem gondoskodván a népnek politikai neveléséről. Ugyanitt beszél azon veszélyekről, melyek a magyar nemzetet fenyegetik a kormánynak mindenbe való beavatkozása és hatalmának folytonos terjedése, mindent absorbeálása folytán. Élénk színekkel rajzolja a burocratiának folytonos és fel nem tartóztatható izmosulását és nagy veszélyt lát abban, hogy *nemzetünk virága előtt nem nyílik szebb pálya, mint a hivatalnoki*. A hivatalnoki pályára való özönlést, a hivatalnoki pályán majdnem egyedül szereplő emelkedési eszközt, a megalázkodást, a servilismust kegyetlen iróniával, az egyes szolgálati ágak tevékenységének rajzolásával élénk vonásokban föltüntetvén, áttér a «Balía» (népgyűlés) című fejezetre, melyben újlag a képviselőházzal mond el kegyetlen igazságokat. Szerinte a magyar parlament erkölcsi fölfogása igen alantas, szakértelme igen fogyatékos. Szomorú ellentéte mindannak, a mi becslésre érdemes és tiszteletre méltó. Igazi *mob* ez. A társadalomban uralkodó hazugságoknak, kétszínűsködésnek, erkölcstelenségnek forrása a magyar parlament, mely annyira lejárt már magát, hogy még csak egy lökés és a csőd kész; a rothadás már annyira terjedt, a támaszok annyira összekorhadtak, hogy össze fog omlani saját bűneinek súlya alatt. A szerző ugyan jobb kormányformát nem tud, mint a parlamentarismust, de mulaszthatatlan kötelességnek tartja ennek megtisztítását. Követeli a képviselők számának leszállítását felére; követeli oly törvény behozatalát, mely szerint az a képviselő, ki pénzt stb.-t fogad el azért, hogy valamit tegyen, vagy valamit, a mit tenni kellett volna, elmulaszszon, mint megvesztegetett büntetendő. Szükségesnek tartja *kirekeszteni a parlamentből mindazon képviselőket, kik a nagy tőke eszközei, a pénz- és egyéb intézetek igazgatói és igazgatótanácsosai stb.* Szóval tenni kell valamit a hűtlen sáfárokkal szemben. A fölébredő nemzetnek kell a mi Cromwellünknek lennie, a ki korbáccsal kezében őrzi ki a törvényhozás terméből a hivatlanokat, oda kiáltván nekik, hogy adjanak helyet más becsületesebb em-

bereknek, mondja a szerző. Ily kegyetlenül még senki sem vette bonczoló kés alá parlamentünket, és sajnosan kell beismernünk, hogy a szerző e fejezetében sok igazságot mond.

A «milliók panasza» című részben az alsó néposztály érdekei iránt való mulasztásokat tárja föl a szerző, és azon tételt bizonyítja be, hogy nálunk hiányoztak azok a bátor és elszánt férfiak, kik az osztályérdekekkel szemben a milliókét, az egész nemzetét merték volna állítani. A nemzet milliói rosszul jártak és a szabadság uralma reájuk nézve egyértelmű a *testi* és *erkölcsi* hanyatlással, — e tételt szerző a statistika adataival, bő részletezéssel és akként tárgyalja, hogy szembe állítja a nép érdekében tett intézkedéseket a mulasztásokkal.

A «fidelitas» című részben társadalmi életünket mutatja be, mint a kételkedés, a hazugság és az alacsony opportunismus oltárát. A magyar társadalomban éppen nem ritka, éppen nem megbecstelenítő dolog meggyőződésünkkel ellenkezőleg járni el. Uralkodó planetánk az opportunismus, s könnyű szívvel áldozuk föl a hitet, meggyőződést, fonkeltebb czélokat a pillanat előnyeiert. *Az «eladott lelkiismeretek» ára és értéke — mondja a szerző — Magyarországon rohamosan hanyatlóban van.*

Hazugság és opportunismus mindenfelé; — ennek kimutatására szerző sorba veszi az egyházakat, a politikai életet, a közvéleményt, melynek alapja a léhaság, czélja az előítéletek föntartása, eszköz egy élelmes és lármás csapat kezében, melylyel szemben a társadalom jobb része szervezkedni nem bír, mert nem *mer*. Megmutatja a családi életet, bepillantani enged a szereplő egyének magánéletébe, és helyenként, bár ríktó színekkel, de egészben véve nagy megfigyelő, észlelő tehetséggel vázolja közéletünk bajait, vétkeit, különösen a közvélemény léhaságát, mely az erkölcstelenségeket előmozdítja, a bűnösöket pedig ápoló karjaiba veszi.

A kibontakozás című utolsó fejezetben a rothadás légköréből való szabadulást főleg a társadalmat alkotó egyének jellemének kifejlesztésében látja. Szerinte erkölcsi érzülettel, értelmi erővel, erős meggyőzésekkel és e meggyőzések megvalósítására irányuló, mindent elborító törekvéssel, a szakadatlan munka ezernyi változataival bíró egyénekre, *őszinte, meg nem alkuvó férfiakra van szükségünk*, s a magyar nemzeti culturállamot csak így építhetjük föl. A fő az egyénben az *erkölcsi erő*, mely

a társadalmakban a hajtó-erőt képviseli, és mely a haladásnak erősebb támasza, mint maga az értelemben fekvő hatalom. Így egyénekké azután a nemzeti lélek képes lesz teremtesre, erőfeszítésre, az önálló alkotásokra. Az ily egyének a tiszta erkölcsöket, az erős meggyőződéseket és a kötelességeket képviselik; nem fognak szemet hunyni a divatos bűnök előtt és «férfiakkal fogják benépesíteni a tért, melyet ma emberi testtel kitömött ruhák, üres figurák, lélek és szív nélküli majmok töltenek be.»

Legyünk őszinték és kötelességtudók; biztosítsuk a meggyőzések fejlődését és nyissunk tért azok érvényesítésének, — az új elem majd medret váj magának a maga módja szerint.

Az első lépés a kibontakozásra az, hogy össze kell gyűjteni azoknak kis csapatát, kik nincsenek megelégedve a jelennel s hajlandók tenni a jövőért. A kik nem érzéketlenek azokkal a nagy feladatokkal szemben, melyeket meggyőződésük rájuk ró. Bizonyos, hogy kevesen lesznek nagyon, de a siker története — mondja Morley — a kisebbségek története. Ezeknek lesz hivatásuk rést ütni *a szó és tett, a meggyőződés és az adott példa erejével* a társadalmi előítéleteken, megtisztítani a családi tűzhelyet a rárokodott pizsoktól és szeméttől, komolyabbá tenni a társadalmat, erélyesebbé az iskolát és élő erővé emelni az egyházakat. Egyébként a szerzőnek szépen körvonalozott csatatervvel föllépni nincs szándéka. Elég, ha megvan az akarat és elhatározás, hogy meggyőződésünknek érvényt szerzünk s a magyar közéletet, a mennyire tőlünk telik, megtisztítva a hazugságoktól, élősdie parasitáktól, — reá tereljük a haladás igazi útjára.

A konkrét föladatokat élénk fogja sodorni a napi élet árja.

Ilyenek azok a főgondolatok, melyekkel Bernát I. munkája foglalkozik. E rövid ismertetésből is kitetszik, hogy e mű szemében gazdag és nem egy helye az állambölcsele mély gondolkodására vall. A művet még azok is figyelemre és elolvasásra méltóknak fogják találni, kik itt-ott apróbb tévedéseket, túlzásokat, némi igazságtalanságokat vélnek a műben föltalálhatni.

Dr. B. J.

EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT.

Az élő szervezetek morphológiája, tagoltságuk viszonylagossága az újabb természettudományi kutatások alapján egészen új világitásba helyeztetett. Kivált a fejlődés elmélete az, mely számtalan kísérlet és beigazolt adat alapján az élő test *vegetativ* természetéből kihozta, vagy legalább kimagyarzni igyekezett az egyes egyedek szervezetét és tagoltságát. Az alsóbb organismusoknál, sőt magában a tisztán vegetatív növényvilágban ezt csaknem kétségbevonhatlanul sikerült beigazolni. Minden növénycsira rejt magában bizonyos dispositiókat, melyek ugyanazon körülmények között ugyanazon fejlődési irányt követik. Mondjuk, hogy ugyanazon körülmények közt, mert éppen az evolúciónak egyik sarkalatos elve az, hogy ugyanazon dispositio mellett, de különböző viszonyok között az egyedek különbözően fejlődnek.

A viszonyok ily változása még inkább számításba veendő az organikus egyedek fejlődési meneténél és irányánál. Az élő organikus protoplasma sokoldalú dispositiókkal jelentkezik, de éppen azért az *alkalmazkodás* jelensége még szembetűnőbb és általánosabb nála. Azt is teljes biztossággal lehet állítani, hogy az élő plasma, vagyis inkább embryo annál nagyobb tagoltságot tud elérni, minél több dispositióval bír eredeti szervületében és minél változatosabb behatásoknak van kitéve. Burdon Sanderton innét következtet a